

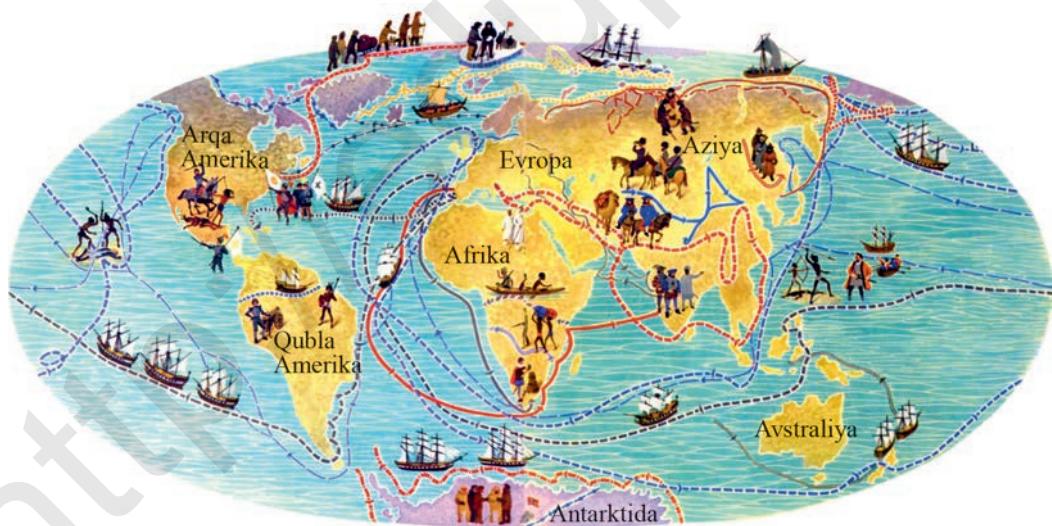
R. FARMANOV, U. JURAEV,
SH. ERGASHEV

JÁHÁN TARIYXÍ (XVI–XIX ásirdiń 60-jılları)

*Ulıwma orta bilim beriw mektepleriniń
8-klass oqıwshıları ushın sabaqlıq*

Qayta islengen hám tolıqtırılğan tórtinshi basılıwı

*Özbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrligi tastiyiqlağan*

Sholpan atındaǵı baspa-poligrafiya dóretiwhilik úyi
Tashkent – 2019

UO'K 372.893=512.121(100)(075)
KBK 63.3(0)ya721
F91

Juwaplı redaktor:

G. Babamatov — tariyx ilimleriniń kandidatı;
A.T. Zamanov — tariyx ilimleri boyınsha filosofiya doktorı.

**Ózbek tilinen qaraqalpaq tiline awdarmaǵa
pikir bildiriwshi:**

M. Tájimuratov — Shimbay rayonı 10-sanlı mektepiń tariyx páni oqıtılıshısı.

Bul sabaqlıq tómendegı avtorlar jámáati tárepinen jazıldı: tariyx ilimleriniń kandidatı **Sh. Ergashev** (Kirisiw bólimi, I bap, II bap, III baptıń 13-, 14-, 19-temaları, V baptıń 29-teması, juwmaq, estelik hám súwretler); tariyx ilimleriniń doktorı

R. Farmanov, U. Juraev hám de **Sh. Ergashevler** (III baptıń 15-, 16-, 17-, 18-temaları; IV baptıń 20-, 21-, 22-, 23-, 24-, 25-, 26-, 27-, 28-temaları hám V baptıń 30-, 31-, 32-temalar).

Sabaqlıqtıń metodikalıq qurılması **J. Abdullaev** tárepinen tayarlandı.

Şártlı belgiler

Dóretiwshilik jumıs tapsırmazı

Eske altıń

Eslew menen islewge baylanışlı tapsırma

Internet penen islewge baylanışlı tapsırma

Ózıňızdı sınanı

Atamalar túsiniği

Kórkem-tariyxiy shıǵarma menen islewge baylanışlı tapsırma

Este saqlanı

Kino-foto-fono materialıllar menen islew

Soraw hám tapsırmalar

Respublikalıq maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan ijara ushın basıp shıǵarıldı.

© R. Farmanov hám basq., 2019

© Sholpan atındığı BPDÚ, 2019
Qaraqalpaqsha awdarması

© «Bilim» baspasi, 2019

ISBN 978-9943-05-653-4

KIRISIW

JAÑA DÁWIRDIŃ BASLANÍWÍ

Áziz oqıwshılar! Sizler VII klasta Orta ásirler tariyxın úyrendińiz. Orta ásirlerde de adamlar awıl xojalığına tayangán ekonomika hám jámiyyette qáliplesken dástúrler tiykarında turmıs keshiriwin dawam ettirdi. Sol sebepli adamzat tariyxınıń bul dáwiri **agrar civilizaciya** yamasa **dástúriy jámiyet** dep ataladı. Bul jámiyyette adamlar qatlamlarga bölinip jasaydı hám áyyemnen saqlanıp kiyatırğan dástúriy úrpádetler, diniy túsinikler usı civilizaciyanıń xarakterli tárepleri bolıp esaplanadı. Agrar civilizaciya adamzat tariyxında neolit dáwirinen baslanıp, XVIII ásirdiń 60-jıllarındaǵı sanaat revolyuciyası hám onıń tiykarında jańa jámiyet qálipleskenshe dawam etti.

Jańa dáwir baslarına kelip, ullı mámlekетler arasında Evropada húkimdarlıq ushın gúres qızıp ketti. Sol waqitta Batis Evropa mámlekетlerinde agrar jámiyettiń jemiriliwi, jańa civilizaciyanıń qáliplesiw procesi baqlandı. Bul process derlik tórt ásir dawam etti hám Jańa dáwirdiń aqırına kelip, insan óziniń dýnya qarasi, arziw-qiyallar áleminiń tiykargı tárepleri menen bizler házır kónligip qalǵan jaǵdayǵa keldi. Júz bergen ózgeris júdá úlken bolıp, onı adamzat tariyxındaǵı revolyuciyalıq awdarispaq — algashqı jámiyetten civilizaciyaǵa ótiw menen teńlestiriw mûmkin.

Sizler VIII klasta adamzat rawajlanıwınıń keyingi basqıshı — **Jańa** tariyx waqıyaları menen tanısıwdı baslaysız. Jańa tariyx adamlardıń tábiyyi teńligi, shaxstiń erkinligi hám qádir-qımbatı siyaqlı demokratiyalıq túsiniklerge tiykarlangán jańasha dýnya qarastıń qáliplesiwi menen Orta ásirlerden parıq qıladı. Jańa dáwirdiń eń xarakterli táreplerinen biri dýnyani jańasha túsiniw tiykarında insannıń baslamashılıǵı, isbilemenligi ushın keń imkaniyatlar ashılıwında kórindi.

XVI ásirden baslangán bul ózgerisler nátiyjesinde dáslep Batis Evropada, keyin bolsa Arqa Amerikada qáliplesken jańa jámiyet kapitalistlik jámiyet dep atala basladı. Bul jámiyettiń atı «kapital» sózinен alıngan. **Kapital** — óziniń iyesine daramat keltiriwshi jeke múlk (fabrika, zavod, kán, bank hám basqalar) hám de qárejet, ózine-ózi kóbeytiriwshi kapital. Bul kapitaldıń tiykarında erkin isbilemenlik

xızmeti jatadı. Sol sebepli kapitalistlik jámiyyette jeke mûlk hám jallanba miynetten paydalaniwshıllarǵa keń imkaniyatlar jaratıldı.

Nátiyjede, ekonomikalıq turmıs gürlep ósti, sanaat óndirisi hám sawda rawajlandı, kapitalistik qantasiqlar júzege keldi. Óndiristiń jańa formaları payda boldı, miynet quralları jetilisti, cexlar ornın manufakturalar iyeley basladı. Evropalıllardıń turmısında kóplegen jańalıqlar issheńlik, umtılıwshılıq siyaqlı jańa belgiler payda boldı, olardıń bir bólimi shıǵıstan kirip keldi.

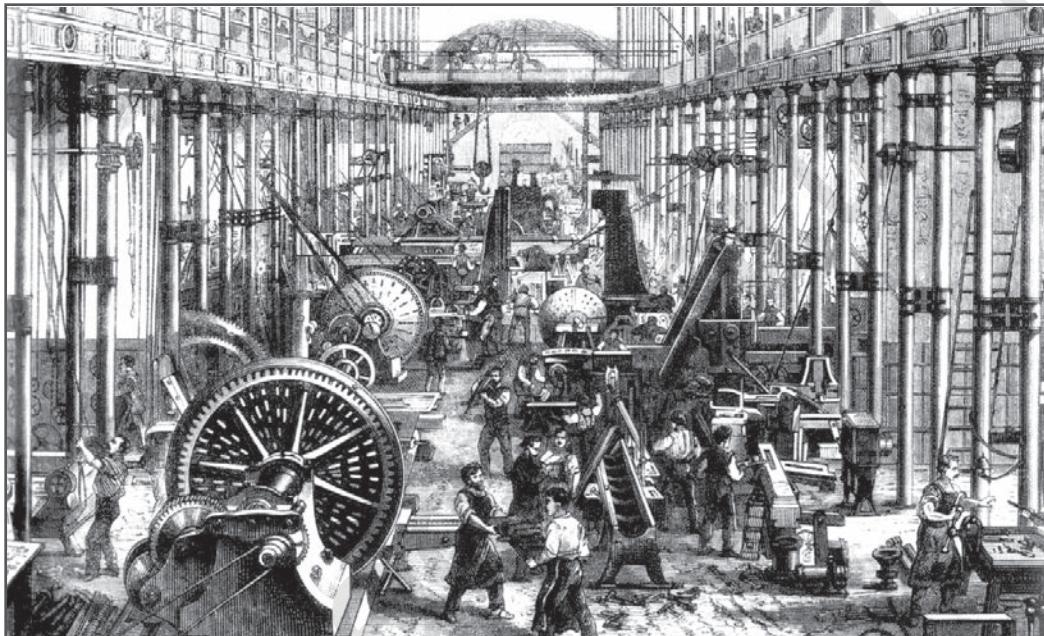
Bunnan basqa, jańa dáwir rawajlangan qala mádeniyatı, Antik dáwir tariyxına bolǵan úlken qızıǵıwshılıq onı ideallastırıw, kórkem ónerdiń tez turmısqa beyimlesowi siyaqlılar menen de xarakterlenedi. Tiykarında, kóphshilik jaǵdaylarda qayǵılı aqibetlerdi keltirip shıǵargan urıslar, kóterilisler hám revolyuciylar emes, adamlardıń dóretiwshilik xızmeti, úzliksiz izleniw hám umtılıw mánawiyat hám mádeniyatta, sociallıq turmısta hám ekonomikalıq ósiwde úlken unamlı ózgerislerge alıp keldi. Usı ózgerisler nátiyjesinde Batıs Evropanıń aldıńǵı mámleketerinde kapitalistik jámiyet tiykarında sanaat rawajlanıwına tiykarlangan jańa civilizaciya qáliplesti hám de ol **industrial civilizaciya** dep ataladı.

Evropada industrial civilizaciyanıń tez rawajlanıwı Jańa tariyxtıń tiykarǵı mazmunın qurayıdı. Sol usı tez rawajlanıw sebebpli Evropa dünyada jetekshi orındı iyeledi, keyin bolsa jer juziniń úlken bólimin ózine boysındırdı.

Jáhán tariyxında **«jańa tariyx»** dáwiri XV ásır aqırı — XVI ásır baslarındaǵı Ullı geografiyalıq ashılıwlardan baslanadı hám de Birinshi jáhán urısınıń juwmaǵı — 1918-jılǵa shekem bolǵan dáwirdi óz ishine aladı. Jańa tariyx, ádette, eki basqıshqa bólinedi. Onıń **birinshi basqıshı** — Ullı geografiyalıq ashılıwlardan XVIII ásirdiń aqırındaǵı Ullı francuz burjuaziyalıq revolyuciyasına shekem bolǵan dáwirdi óz ishine aladı. Jańa tariyxtıń **ekinshi basqıshı** XIX ásirdiń basınan Birinshi jáhán urısınıń juwmaǵı — 1918-jılǵa shekem dawam etedi.

Jańa dáwirde júz bergen burjuaziyalıq revolyuciyları Orta ásır feodallıq tátiplerin buzıp tasladı hám óndiristiń tez rawajlanıwı ushın keń yol ashti. Ekonomikanıń tez rawajlanıwı usı dáwirde ámelge asırılgan ilim hám texnika jetiskenliklerine tiykarlandı. Ilim hám texnika arasında turaqlı baylanıs qáliplesti. Bunıń nátiyjesinde, XVIII ásır aqırınan baslap, texnika hám texnologiyalarda ullı oylap tabıwlар ámelge asırıldı. Bul oylap tabılıwlار óndiristi rawajlandırıw ushın júdá úlken áhmiyetke iye boldı.

Inglis injeneri Jorj Stefenson tárepinen 1814-jılı oylap tabılǵan paravoz temir jol transportınıń ǵalabalasıwın baslap berdi. Belgili fizik hám ximik alımlar — italiyalı Alessandro Volta angliyalı Gemfri Devi hám Maykl Faradiy hám de francuz Andre-Mari Amper elektrden paydalaniwdıń tiykarların jarattı. Energiyanıń bul jańa túrinen paydalaniw texnikanıń jańa tarawların rawajlandırdı, óndiriste, kündelikli turmista úlken ózgerislerge alıp keldi.

Evropa sanaat revolyuciysi dáwirinde

Ilimiy hám texnikalıq ashılıwlар óndiristiń ximiya, elektrotexnika sıyaqlı jańa tarawları payda bolıwı ushın tiykar jarattı. Esaplaw texnikası, óndiristi avtomatlastırıw, jasalma materiallar islep shıgariw qáliplese basladı. Bul jetiskenliklerdiń kóphshiligi XX ásirde de óndiristiń tiykarın payda etti.

Jańa dáwirde ózgerisler páti rawajlanıwdıń ótken basqıshlarına salıstırǵanda júdá tez bolıp, ilim hám texnika tarawındaǵı ashılıwlар óndiriske tez engizilip barıldı.

Solay etip, XVIII ásır aqırı — XIX ásirde ilim hám texnika tarawlarındaǵı úlken jetiskenlikler sanaat revolyuciysına alıp keldi. Óz náw-

betinde, sanaat revolyuciysi agrar civilizaciyadan sanaat óndirisi hám industrial civilizaciyaǵa ótiw ushın tiykar jarattı. Bul dáwirde sanaatta júz bergen procesler nátiyjesinde mashinalar óndiristen qol miynetin qısıp shıǵardı, manufakturalar fabrikalarǵa óz ornın bosatıp berdi.

Jańa dáwir Evropa xalıqları tariyxında olardıń turmıs tárizin, jámiyettiń mánawiy tiykarların birneshe ret ózgerttip jibergen revolyuciylar dáwiri edi. Sonday-aq, koloniyaǵa aylanǵan Aziya, Afrika hám Amerika xalıqları tariyxında jańa dáwir górezsizlik hám azatlıq ushın toqtawsız gúresler dáwiri de boldı. Bul dáwir Evropada milletlerdiń hám absolyut monarxiya kórinisindegi milliy mámlekelerdiń qáliplesiw dáwiri edi. Júz berip atırǵan hárbi ózgeriske qáliplesip atırǵan jańasha dúnnya qarastıń tásırı sezilip turatuǵın edi. Eń dáslep, pútikil Orta ásırlerde húkimdarlıq etip kelgen insandı aqılı jaǵınan, mánawiy kemsitiwge hám fizikalıq jaqtan sheklewge tiykarlanǵan dúnnya qaras ornına jańa, gumanistik dúnnya qaras qáliplese basladı. Bul dúnnya qaras qáliplesip atırǵan jańa, industrial civilizaciyanıń mánawiy tiykarı boldı.

Biraq, jańa dáwirde industrial civilizaciya qáliplesowi ushın zárúr bolǵan sharayat tek Evropa mámlekelerinde júzege keldi. Aziya, Afrika hám Qubla Amerikadaǵı kóphsilik mámlekeler XIX ásır baslarında da qalaq, agrar jámiyet dárejesinde qalǵan edi.

Jańa dáwirde júz bergen júdá ülken ózgerisler pútikil dúnnya koleminde aldıńǵı óndiris usıllarınıń tarqalıwına, adamlar turmıs táriziniń keskin jaqsılanıwına, industrial civilizaciya qádiriyatlarınıń ornawına alıp keldi. Jańa dáwir aqırına kelip, dúnnya kartası ózinin tiykarǵı tarepleri menen zamanagoy kóriniske iye boldı.

Kapitalistik jámiyet — jeke mülktiń tiykarın sanaat kárxanaları qu-raytuǵın, sonday-aq, rawajlanǵan bazar ekonomikasi hám joqarı sanaat óndirisine tiykarlanǵan jámiyet.

Industrial civilizaciya — bul ekonomikada bazar qatnasiqları qáliplesken, jámiyyette siyasi hám sociallıq teńlik, huqıqıy mámlekет, adamlardıń tábiyyiy huqıqları, diniy keńpeyillik sıyaqlı qádiriyatlar ornaǵan tariy-xıy dáwir.

1. Adamzat tariyxınıń qaysı dáwiri agrar civilizaciya dep ataladı?
2. Jańa tariyx qanday xarakterli tarepleri menen Orta ásırlerden pariq etedi?
3. Qanday jámiyet kapitalistik jámiyet dep ataladı?
4. Qanday tariyxıy dáwir industrial civilizaciya dep ataladı?

I BAP. EVROPADA JAŃA DÁWIRDIŃ QÁLIPLESIWI

1-tema: ULLÍ GEOGRAFIYALIQ ASHÍLÍWLAR HÁM OLARDÍN TARIYXÍY ÁHMIYETI

Geografiyalıq ashılıwlardıń sebepleri. XV—XVII ásirlerde evropalı sayaxatshılar tárepinen Afrika, Amerika, Aziya hám Okeaniyaǵa teńiz jollarınıń ashılıwi hám bul aymaqlarda jańa jerlerdiń ashılıwi tariyxta **Ulli geografiyalıq ashılıwlar** atın algan.

Orta ásirlerde adamzat tárepinen ashılgan qanday áhmiyetli ashılıwlardı bilesiz?

Bul dáwirde ilim hám texnika rawajlanıwında evropalılar erisken jetiskenlikler olarǵa jańa jerlerdi ashıw hám ózlestiriw imkanın berdi.

XV ásir aqırına kelip, okean tolqınlarına shıdamlı, samalǵa qarsi júze alatuǵın jelqomlı keme — **karavella** jaratıldı, kemelerdi basqarıw ásbapları hám kórkem óneri birqansha rawajlandı. Karavellalar Atlantika okeanınan qáwipsız júzip óte alatuǵın dáslepki kemeler edi.

Endi jetilisken kompas, astralobiya hám teńiz kartalarına iye bolǵan tájiriybeli teńiz sayaxatshıları bul kemelerde uzaq aralıqlarǵa júziw imkaniyatına iye boldı.

Karavella

Ullı geografiyalıq ashılıwlар usı dáwirde qáliplesken jerdiń dóńgelekligi haqqındaǵı túsinikler hám Atlantika okeanınan júzip ótip, ápsanalıq bay esaplanǵan Hindstanǵa teńiz jolın ashıw ideyası úlken túrtki boldı. Aziyaga evropalılar tárepinen Jer Orta teńizi arqalı ózlestirilgen sawda jolları XV ásirde Vizantiya imperiyası qulaǵannan keyin Osmanlılar mámleketi tárepinen jawıp qoyıldı. Nátiyjede, Evropa shıǵıstan keletugın gezlemeler, boyawlar, hár túrli bezew buyımları, mazalı zatlar hám kók shóplerden ayrılıp qaldı. Bul jaǵday evropalılardı jańa sawda jolların izlewge májbür etti. Sawdagerler bul ónimlerdi Evropaǵa alıp kelip satıwdan úlken baylıq artırıwǵa úmit etetuǵın edi.

Portugaliyalılardıń geografiyalıq ashılıwları.

Atlantika okeani boylap júziwdı portugaliyalılar baslap berdi. Portugaliya Evropanıń eń batıs bóliminde jaylasqan, Atlantika okeani menen shegaralas mámlekет. Usı jaǵday hám uzaq teńizshilik tájiriybesi portugaliyalarǵa Ullı geografiyalıq ashılıwlarda jetekshilik etiw imkanın berdi.

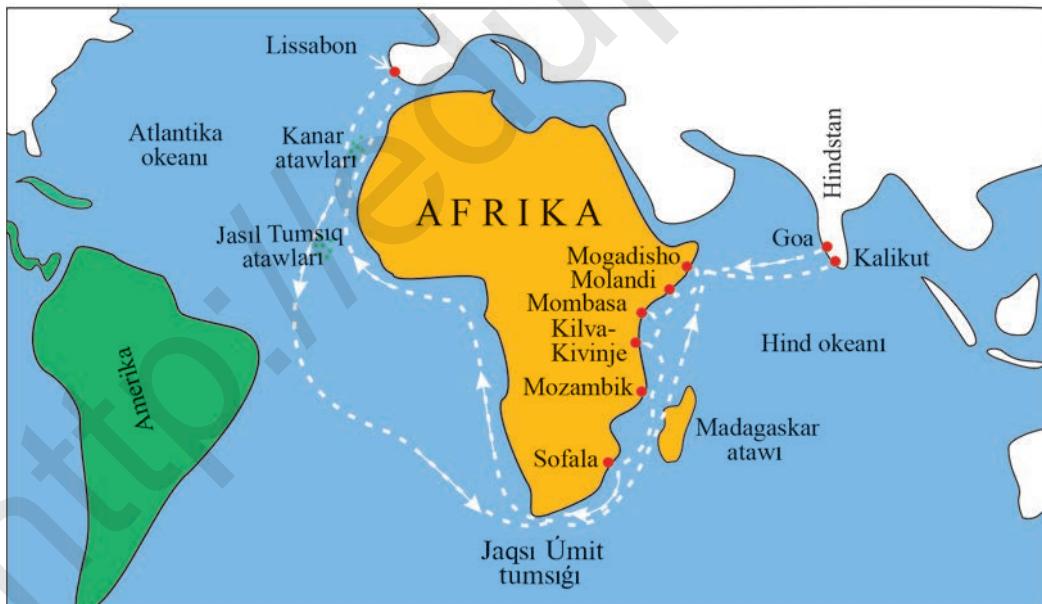
Portugaliyalılardıń geografiyalıq ashılıwlardaǵı tabısları shahzada **Genrix Teńizshi** atı menen baylanıslı. Bul batır teńizshi baslap bergen jańa jerlerdi ashıw hám ózlestiriw procesi Portugaliyaǵa úlken dańq-húrmət hám baylıq keltirdi. Portugaliyalılar Afrika jaǵaları boylap júzip, XV ásirde Madeyra atawın, Kanar hám Azor atawların ashti.

XV ásir aqırında **Bartolomeu Diash** basshılıǵındaǵı ekspediciya Afrika qublasındaǵı tumsıqtı aylanıp ótti hám Hind okeanına shıqtı. Hindstanǵa teńiz jolınıń ashılıwına úmit etken teńizshiler bul tumsıqtı **Jaqsı Úmit tumsığı** dep at berdi. Solay etip, olar usı jerden artqa qaytqan bolsa-da, B. Diashtiń ashıwı Afrikanı aylanıp ótip, Hindstanǵa teńiz arqalı jol ashıw keleshegin jarattı.

Sol waqtta Afrikada jańa jerlerdiń ashılıwı bul materikiń uzaq jıllar evropalılar tárepinen talanıwı, Afrika xalqınıń qul etilip, Evropa hám Amerikaǵa satılıwı procesin baslap berdi.

Amerikanıň ashılıwi. Portugaliyalı teńiz sayaxatshılarının tabısları qońsı ispaniyalılarda da bul iske úlken qızıǵıwshılıq oyattı. Jerdiń dóńgelekligi haqqındaǵı túsinkten kelip shıqqan **Xristofor Kolumb** isimli teńiz sayaxatshısı Ispaniya korolına Atlantika okeanı boylap batısqa qarap júzip, teńiz arqalı Hindstanǵa yol ashıwdı usınıs etti. Biraq, bunday táwekelshilikke razı bolatuǵın teńizshilerdi tabıw hám sayaxattı finanslastırıw júdá qıyın boldı. Aqırında, X. Kolumb basshılıǵında shólkemlestirilgen ispan ekspediciyasi úsh tez jüretuǵın jelqomlı kemedede yolga shıgıp, **1492-jıl 12-oktyabrde** Bagama atawlari quramına kiriwshi bir atawǵa jetip keldi hám onı «San-Salvador» («Muqaddes qutqarıwshı») dep atadı. Solay etip, Amerika materigi ashıldı. Sonnan keyin X. Kolumb jáne úsh ekspediciya uyımlastırıp, olar dawamında Antil atawlari, Qubla hám Oraylıq Amerika jaǵalawların ashti. Ol ózi ashqan jerlerdiń Hindstan ekenligine isengen edi. Sol sebepli bul jerlerdiń xalqın **hinduler** dep atadı.

X. Kolumb ashılıwınıń áhmiyetin ańlawda **Amerigo Vespucci** ámelge asırǵan sayaxat úlken áhmiyetke iye boldı. Ol jańa ashılgan jerlerge XV ásirdiń aqırı — XVI ásir baslarında birneshe márte sayaxat uyımlastırıp, olar dawamında bul jerler Hindstan emes, jańa materik

Hindstanǵa teńiz jolınıń ashılıwi. 1497–1499-jıllar

ekenligin dálilledi. Endi bul jańa materik onıń húrmetine **Amerika** dep atala basladı.

Hindstanǵa teńiz jolınıń ashılıwı. Jańa jerlerdiń ashılıwı portugaliyalarda úlken qızıǵıw oyattı. Jańa bir teńiz sayaxatshısı **Vasko da Gama** basshılıǵındaǵı ekspediciya 1497-jıl Afrikanı qubladan aylanıp ótip, Hind okeanına shıqtı. Olar Afrika jaǵaları boylap júzip, arab teńizshisi — **Ahmed ibn Majid** járdeminde 1498-jılı Hindstanǵa jetip keldi. Bul jerden kóplegen ónimlerdi jüklegen teńizshiler 1499-jılı Portugaliyaǵa qaytip keldi. Shama menen eki jıl dawam etken sayaxatta ekspediciya aǵzalarınıń kópshılıgi qaytıs boldı. Biraq, sóğan qaramastan, Vasko da Gama ekspediciyasińıń tabısı Evropaǵa úlken tásir kórsetti. Evropalı sawdagerler Shıǵısqı qarap atlandı. Hindstannan Evropaǵa kók shópler hám mazalı zatlar alıp kelgen. Sawdagerler júdá úlken payda ala basladı. Solay etip, Hindstanǵa turaqlı teńiz joli ashıldı.

1519-jılı portugaliyalı jáne bir teńizshi — **Fernanda Magellan** ekspediciyası Amerika qublasındaǵı bir bugazdı aylanıp ótip (keyin Magellan buǵazı dep ataldı), tanıs emes hám tınısh bolǵan úlken okeanga shıqtı. Okeanniń basqa waqıtłarda boranlı bolıwın bilmegen. F. Magellan onı **Tınish okeani** dep atadı. Okeanda uzaq júziw dawamında ashlıq hám keselliğten hám de jańa ashılgan atawlardaǵı jergilikli xalıq penen bolǵan sawashlarda ekspediciya aǵzalarınıń kópshılıgi, sonıń ishinde, F. Magellan qaytıs boldı. Ekspediciyanıń aman qalǵan aǵzaları Jer sharın aylanıp júzip, 1522-jılı ózleri ketken İspaniya jaǵalarına jetip keldi. Teńiz sayaxatshılarınan júdá az adam aman qaldı. F. Magellan ashqan teńiz joli ámeliy áhmiyetke iye bolmadı, onnan uzaq waqt hesh kim paydalabanbadı. Biraq, bul ashılıw Jerdiń domalaqlıǵıń ámelde dálilledi.

- ◆ Ullı geografiyalıq ashılıwlar — bul ... ◆ 1492-jılı ...
- ◆ Vasko da Gama ámelge asırǵan ashılıw ... ◆ 1519—1522-jılları ...

Tınish okeani basseyinidegi geografiyalıq ashılıwlar. XVI ásirdiń ekinshi yarımı—XVII ásirdiń baslarında ispan teńizshileri Tınish okeani basseyinine birneshe ekspediciya uyımlastırıldı. Bul ekspediciyalar dawamında, Sulayman (Soloman) atawları, Qubla Polineziya hám Melaneziya ashıldı.

Teńizshiler «**Qubla Jer**» Avstraliyanı izlewdi dawam etti. **1605-jılı** ispan teńizshisi **Luis Torres** Aziya menen Avstraliya aralığındaǵı

Avstraliyanı ashılıwi

buğazdan júzip ótip, jańa materik jaǵalarına jetti. Usı jılı gollandiyalı **Villem Yanczon** jańa metrik jaǵalarına kelip tústi hám onı Gollandiyaniń mülki dep járiyaladı. Solay etip, **Avstraliya** ashıldı. XVII ásirdiń ortalarında gollandiyalılar Avstraliya jaǵaların izertley basladı. **Abel Tasman** Indoneziya jaǵalarından shıgsqa qaray júzip, Avstraliyanı qubladan aylanıp ótti hám keyin **Tasmaniya** dep atalǵan atawdı ashtı.

Ullı geografiyalıq ashılıwlardıń nátiyjeleri. Ullı geografiyalıq ashılıwlardıń rawajlanıwına júda úlken tásır kórsetti. Olar evropańıllardıń dýnya haqqındaǵı túsiniklerin bayıttı, basqa materikler hám ol jerdegi xalıqlar haqqındaǵı jańa bilimlerin qáliplestirdi.

Jańa bilimler dáslep Evropada, keyin basqa materiklerde de sanaat hám sawdaniń rawajlanıwı ushın úlken túrtki boldı. Tiykarǵı sawda jolları Jer Orta teńizinen Atlantika okeanına kóshti hám sawdaniń xarakterin túpten ózgertti.

X. Kolumb ekspediciyası 1492-jıl 12-oktyabrde Bagama atawlarına jetip keldi.

XVI ásirdiń ekinshi yarımı — XVII ásirdiń baslarında ispan teńizshileri Sulayman atawlari, Qubla Polineziya hám Melaneziyanı ashtı.

Biraq, jańa jerlerdi ózlestiriw boysındırılgan xalıqlardı qorqınıshlı ekspluataciya etiw menen qosıp alıp barıldı, **jáhánniń koloniallıq sistemasi qáliplesti**. Basıp alıw procesinde jergilikli xalıqtıń bir bólimi qırılıp ketti, áyyemgi civilizaciyalardıń kóplegen oshaqları joq etildi, koloniallıq mámlekетler xalıqları qáliplesip atırǵan kapitalistik qatnasiqlarǵa zorlıq penen tartıldı hám óziniń miyneti menen Evropada da kapitalizm rawajlanıwınıń procesin tezlestirdi. Solay etip, olar jańa industrial civilizaciya qáliplesiwine óziniń úleslerin qostı. Ullı geografiyalıq ashılıwlardıń eń unamsız aqıbetlerinen biri qul sawdasınıń xalıqaralıq kólemde rawajlanıwı boldı.

Ullı geografiyalıq ashılıwlar sebepli evropalılardıń jer júzi hám onıń xalqı haqqındaǵı túsınikleri tolıq ózgerdi. Amerika, Aziya hám Afrikada Evropa mámlekетleriniń koloniyaları payda bolıp, áste-aqırın jáhánniń koloniallıq sistemasi qáliplesti.

Karavella — XV —XVII ásirlerde Evropada keń tarqalǵan jelqomlı keme.

Ekspediciya — arnawlı belgilengen maqset penen uyımlastırılatuǵın sayaxat.

Burjuaziya — kapitalistik jámiyette miynet quralları hám óndiris quralarına iyelik etiwshi hám olardan daramat aliwshı húkimdar klass.

1. Hindstanǵa batıstan jol ashıw ne ushın zárurlikke aylanıp qaldı?
2. Amerikanıń ashılıwi evropalılar turmısında qanday ózgerislerge alıp keldi?
3. Amerikanıń tiykarǵı xalqi mádeniyati haqqında nelerdi bilesiz?
4. Ullı geografiyalıq ashılıwlar Amerikanıń tiykarǵı xalqınıń tágdırında qanday rol oynadı?

Karta menen islesiwge baylanıshı tapsırma

Tekstte keltirilgen karta menen tanısıń hám Ullı geografiyalıq ashılıwlardı ámelge asırǵan mámlekетlerdi ózlestirilgen yaki «jańa ashılgan» aymaqlar menen sáykeslestiriń.

«Ullı geografiyalıq ashılıwlar nátiyjeleri sonda, ...» temasında esse jazıń.

n.ziyouz.com saytınan Jyul Vernniń «On bes jasar kapitan», «Jer orayına sayaxat» shıǵarmaların kóshirip alıń hám oqıń. Gárezsiz túrde «Teńiz sayaxatınıń abzallıqları sonda, ...» mazmunında esse jazıń.

Temaǵa baylanıshı «Kolumb» yaki Jyul Vernniń «On bes jasar kapitan» shıǵarması tiykarında islengen kórkem filmlerdi kóriń hám juwmaq shıǵarıń.

2-tema: JAŃA DÁWIR BASLARÍNDA BATÍS EVROPA MÁMLEKETLERİNDE INDUSTRIAL JÁMIYETTIŃ QÁLIPLESIWI

Jańasha ekonomikanıń qáliplesiwi. Ullı geografiyalıq ashılıwlardan soń Amerikadan altın, gúmis hám basqa qımbat bahalı metallar Evropa bazarlarına kóplep keltirildi. Korollar mámlekette islep shıgarılǵan ónimge salıstırǵanda birqansha kóp altın hám gúmis teńgeler quydırdı. Pul kóbeygen sharayatta ónermentshiler hám sawdagerler kriziske ushi-ramaw ushın ózleriniń tovarlarınıń narxın kóteriwge májbür boldı. Solay etip, júz jıllar dawamında ózgermey kelgen baha tez óse basladı. Bul process «**baha revolyuciyası**» dep ataldı. Evropa mámlekетlerinde adamlar jasaw ushın pul tabıwdıń jańa jolların izledi. Kóplegen shańaraqlar endi aldıńǵıday natural xojalıq júrgize almay, ónimniń bir bólimin bazarda satıwǵa májbür boldı. Nátijede, Evropada **tovar islep shıgarıwshı xojalıqlar**, yaǵníy bazarda satıwǵa arnalǵan ónim islep shıgarıwshı xojalıqlar sanı kóbeydi.

Evropada shólkemlestirilgen qaysı dáslepki birjaları bilesiz?

Kapitalistik qatnasiqlardıń payda bolıwı. Bazar qatnasiqları tez rawajlanıp atırǵan Angliya, Niderlandiya korolligi hám Franciya siyaqlı mámlekетlerde sawdagerler kótere sawdaǵa úlken (talap) zárúrlik seze basladı. Olar endi waqt-waqtı menen ótkeriletugın yarmarkalarǵa ónim alıp barıw ornına, iri qalalarda dúzilgen hám **birja** dep atalǵan arnawlı orınlarda óziniń ónimlerin daǵaza ete basladı. Sol jerde qariydarlar menen aldı-sattı shártnaması dúzilip, ónim kelisilgen jerge jiberiletugın edi.

Birjalar menen bir qatarda, zamanagóy banklerdiń payda bolıwı hám jańa dáwir civilizaciyasınıń ullı jetiskenligi boldı. Orta ásirlerde bankler rolin pul maydalaytuǵın aqsha almastırıwshı dúkanları atqaratugın edi. **XV ásirde** zamanagóy kórinstegi dáslepki bank — Genuyadaǵı Áwliye Georgiy bankı payda boldı.

Keyin Batis Evropasıń basqa mámlekетlerinde de sawdagerlerge xızmet kórsetiwshı sonday bankler payda boldı. Birja hám bankler Evropada sawda hám sanaattıń rawajlanıwında júdá úlken rol oynadı.

Qáwip-qáter úlken bolǵan uzaq aralıqlar menen sawda etiw ushın sawdagerler **akcionerlik kompaniyalarǵa** birlese basladı. Olar kompaniyaniń uliwma qárejetleri ushın qarjı qosıp, paydadán óz úlesin alıw huqqıń beriwshi qımbat bahalı qaǵaz — **akciyaǵa** iye boldı.

Bazarlarda ónimniń kóbeyiwi nátiyjesinde onı islep shıǵarıwshı hám satıwshılar arasında **báseki** payda boldı. Básekide jeńilip, kriziske ushıramaw ushın ónimdi tez, sapalı hám arzan islep shıǵarıw talap etiletuǵın edi. Sol sebepli Evropada ónim islep shıǵarıw texnika hám texnologiyası tez rawajlandı, jańa oylap tabıwlар kóbeydi, ónimniń narxı arzanlaşıp, adamlardıń jasaw dárejesi jaqsılanıp bardı.

Jańa dáwir başlarında Evropa bazarlarının biri

- ◆ Akcionerlik kompaniyaları — bul ...
- ◆ Birja — bul ...

- ◆ Akciya ...

Diyqanlar Orta ásırlerdegi **úsh atızlı** egisten **kóp atızlı** egiske ótti. Nátiyjede, awıl xojalığı ónimleriniń hasıldarlığı artıp, satıw ushın ónim kóbeydi. Biydaydı jegiziw, shaxtadan suw shıǵarıw ushın **suwshıǵırı**

hám **samal digirmanıñ** keń paydalaniw baslandı. Tokarlıq, toqıwshılıq hám basqa eń ápiwayı stanoklar jaratıldı.

Batis Evropada sawda hám texnikanıń rawajlanıwı nátiyjesinde hámme óziniń kapitalın kóbeytiwge kiristi. Máselen, qaladagi eń bay toqıwshı yaki sawdager hár túrli jollar menen ónerment toqıwshılardı kriziske ushıratdı. Sonnan keyin olardıń jiplerin, boyawların, toqıw stanokların úskenenelerin arzanǵa satıp alıp, ózin islewge mirat etedi. Bir úlken imarat ishinde kóplegen ónermentshiler jiynalıp, olardıń hárkı biri bir jumıs, máselen, kimi gezlemenı toqıw, basqası onı boyaw siyaqlı jumıslar menen shuǵıllanadı. Bul miynet ónimdarlıǵın keskin arttırip, ónim sapasın jaqsılaydı. Óndiriste mashinalar ele qollanılmaǵan úlken kárxanalar **manufaktura** dep ataladı. **Manufaktura** — qol miynetü tiykarında tayarlangan ónim degen mánisti ańlatadı.

Manufakturada islep shıǵarılgan tayar ónimniń hámmesı onıń iyesine tiyisli bolatuǵın edi. Ol ónimdi bazarda satıp, paydanıń bir bólimin jallanba jumısshılarǵa is haqı tárizde beretuǵın edi. Solay etip, Batıs Evropada **kapitalistik qatnasiqlar** qáliplese basladı. Kapitalistik qatnasiqlardıń qáliplewi bazar sharayatında mayda tovar islep shıǵarılıwı rawajlanıwınıń nızamlıq nátiyjesi boldı. Ol áste-aqırın Orta ásırlik feodallıq qatnasiqların qısıp shıǵardı.

Jańa jámiyet adamları. Kapitalistik qatnasiqlar tez rawajlangan Batıs Evropa mámleketterinde adamlardıń jańa tipi — **isbilemen** payda boldı. Isbilemen kim edi? Isbilemen óziniń jeke tabısına erisiw ushın hárqanday jumısqa, ilajlargá tayar bolǵan sebepker shaxs edi. Eski gúlalshılıqtan shıǵıp akcionerlik kompaniyasına ağza bolǵan sawdager, óziniń cexin taslap manufakturaǵa kirgen ónermentshi, awıl jámáati quramınan shıqqan hám jerdi feodalidan ijaraǵa alıp fermerge aylanǵan keshegi diyqan isbilemen boliwı mümkin edi. Bul isbilemenlerdiń barlıǵı jallanba miynetten paydalananatıǵın edi, bazarda básekilik eter edi hám kapital jiynaytuǵın edi. Solay etip, jámiyettiń jańa qatlamı — **burjuaziya** payda boldı.

Bayıp ketken burjuaziya wákilleri eski aqsúyeklerdey kiyinip, ózlerine sawlatlı úyler qura basladı. Olar ózleri jasaytuǵın aymaqlardı taza hám abat etti, nátiyjede Orta ásırlerdegi oba, xolera siyaqlı juqpali kesellikler sheginip xalıq tez kóbeydi. Bay burjuaziya wákilleri eski dvoryanlar menen quda-qudaǵaylıq etip, ózlerine joqarı mártebe hám ataqlar satıp aldı. Burjuaziyaniń bul qatlamı **jańa** dvoryanlar dep ataldı.

Olar ruwxıy jaqtan isbilemenlikke jaqınlığı menen eski dvoryanlardan parqı bolatuğın edi.

XV ásırde zamanagóy kórinistegi birinshi bank — Genuyadağı Áwlyie Georgiy banki payda boldı.

Bazarlarda ónimniń kóbeyiwi nátiyjesinde onı islep shıgariwshı hám satıwshılar arasında báseki payda boldı.

Biraq, jańasha turmista hámmesi de óziniń ornın taba almadı. Mayıplar hám jetimlerdiń awhalı aldıngıśinan da awırlastı. tez arada mıńlap jumısshılar da olardıń qatarına kelip qosıldı. Olardıń bir bólimi manufakturalar hám fermerler jerlerine jumısqa jallandi. Solay etip, jańa jámiyyette jallanıp isleytuğın jáne bir qatlam — **jumısshılar** payda boldı.

Xojalıq júrgiziwdiń jańa forması hám jańasha turmis tárizi hár túrli qatlam wákillerin bir-birine jaqınlastırdı. Endi olar bir-birinen burıngıday huqıq hám minnetlemeleri menen emes, kapitalınıń bar yaki joqlıǵı, daramat dárejesi menen parqı bolatuğın ed. Adamlar bir-birinen kapitaldıń bolǵanlıǵı hám daramat dárejesine qarap ajıralatuğın jámiyet **klaslıq jámiyet** dep ataladı.

Jer-múlkinen, úyi hám miynet qurallarınan ayırlıǵan, óz qálewi menen kapitalistke jumısqa jallaniwshı hám miyneti ushın is haqı alıwshı adamlar **jallanba jumısshılar — proletariat klasına** birlesti.

Solay etip, Batis Evropada jámiyyettiń qatlamlıq bóliniwi tamamlandı, jańa, klaslıq bóliniw qáliplesti hám zamanagóy cıcvilizacyanıń tiykarǵı tárepleri ornatıldı.

Jańa dáwirde Evropa qalaları. Qalalardıń rawajlanıwı olardıń geografiyalıq jaylasıwına baylanıslı bolǵan. Evropalılar tárepinen Hindstan hám Amerikada teńiz jollarınıń ashılıwı zárür sawda jollarınıń baǵdarın ózgerttip, bir qatar qalalardıń tez rawajlanıwına alıp keldi. Dáslep Portugaliyanıń Lissabon hám Ispaniyanıń Sevilya qalaları tez rawajlandı. Bul qalalarǵa Hindstannan tovarlar, Amerikadan qımbat bahalı metallar kóplep keletuğın edi. Jańa sawda jollarınan shette qalǵan İtaliya qalaları, kerisinshe, ózleriniń dáslepki áhmiyetin joǵalıtı.

- ◆ Manufaktura — ...
- ◆ Jańa dvoryanlar — bul ...
- ◆ XVI ásirdiń ekinshi yarıminan ...

XVI ásirdiń ekinshi yarıminan Evropanıń sawda kesispeleri Arqa teńiz jaǵalarına kóshti. Bul jerde sawda orayı Niderlandiya korolliginiń **Antverpen** qalası bolıp qaldı. Biraq, Antverpen de tez óz ornın joǵalttı. Angliyanıń tez ekonomikalıq rawajlanıwı onıń paytaxtı **London** qalasın Evropanıń tiykarǵı sawda orayına aylandırdı. Temza dáryası boyında jaylasqan London tez rawajlandı, qalada jaňa portlar, jumısshilar ushın kóp qabatlı úyler, sawda dúkanları hám dem alıw bağları payda boldı.

Orta ásirlerde-aq Evropanıń eń iri qalasına aylanǵan **Parij** de rawajlanıwdı dawam etti. Ol Batıs Evropadaǵı eń úlken oraylasqan mámleket — Franciyanıń paytaxtına aylandı. Biraq, XVI ásirdegi diniy urışlar hám xolera epidemiyasında on mıńlap parijliler qaytıs boldı, qalanıń rawajlanıwı tómenledi.

Jaňa dáwirde ilim, texnika hám sanaattıń rawajlanıwi Batıs Evropa mámlekетleriniń social-ekonomikalıq kórinisin ózgerttirip jiberdi. Jaňasha ekonomika hám kapitalistlik qatnasiqlar qáliplesti. Jaňa jámiyettiń tiykarǵı klasları — kapitalist hám proletariat payda boldı. Tiykarǵı qádiriyati insan erkinligi hám teñligi bolǵan jaňa, industrial civilizaciya ornadı.

Kapital — bul mülk, jallanba miynetten paydalanıp, qosımsha qun alıw quralı.

Gildiya — bul óz aǵzalarınıń máplerin qorǵaw ushın dúzilgen sawda-gerler hám ónermentshiler uyımı.

Proletariat — bul óndiris quralı hám zatlarının ayrılgan jallanba jumısshi.

1. Birja hám bankler Evropada sawda-sanaattıń rawajlanıwında qanday áh-miyetli orın iyeleydi?
2. XVI ásirdiń ekinshi yarıminan baslap sawda kesispeleri Evropanıń qaysı ay-maǵına kóshti hám ne ushın?
3. Batıs Evropada kapitalistlik qatnasiqlar qalay qáliplese basladı?
4. Zamanagóy kórinistegi birinshi bank qashan hám qaysı aymaqta payda boldı?

Internet penen islesiwge baylanıshı tapsırma.

Internetten «Jaňa dáwir baslarında Batıs Evropa mámlekетlerinde jámiyettiń social-ekonomikalıq turmısı» temasına baylanıslı súwretlerdi izlep tabıń hám súwretli klaster dúziń.

Tema tekstinde qara reń menen berilgen atamalardı qosımsha ádebiyatlardan óz betińiszhe izlep tabıń hám mánisin jáne de tereńirek ózlestirip, dápterińizge jazıń.

3-tema: EVROPADA REFORMACIYA

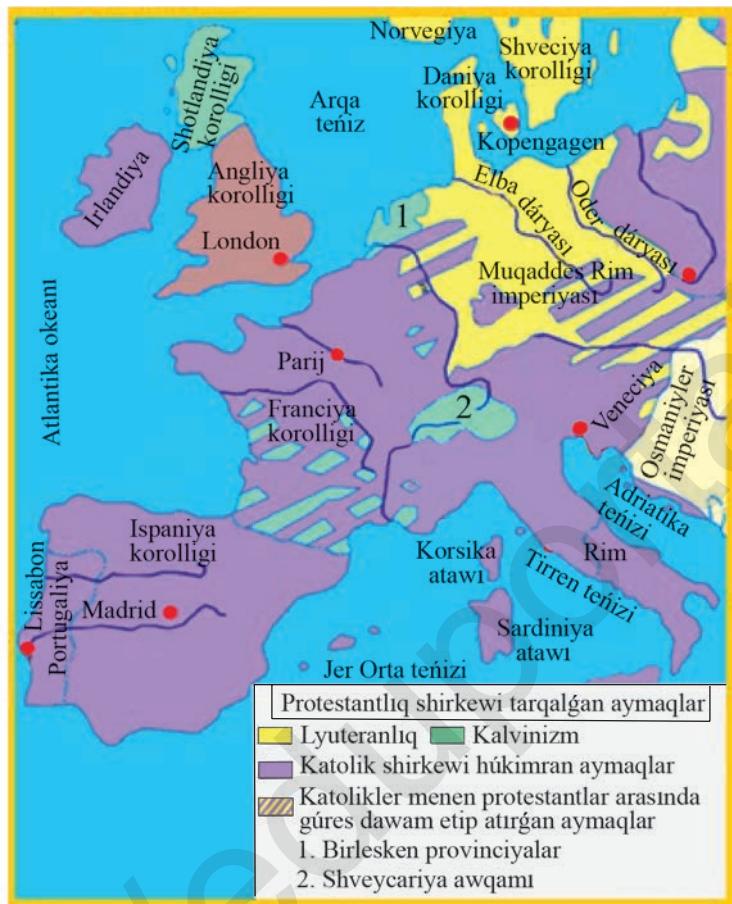
Reformaciyanıń baslanıwı алдında Evropa jámiyeti. Orta ásirlerde din Batıs Evropa jámiyeti turmısında kúshli tásirge iye edi. Biraq, dáwir aqırına kelip, adamlar arasında bar diniy tártiplerden narazılıq kúsheydi. Endi shirkew tártipleri kóplegen evropalılardı qanaatlandırmay qoydı. Shirkev márəsimleri latın tilinde ótkerilip, bul til ápiwayı adamlar ushın túsinksız edi. Sonday-aq, olar xristianlardıń muqáddes kitabı — Injildi de túsinbeytuǵın edi. Kún keshiriw awır bolıp qalǵan Jańa dáwir baslarında diyqanlar hám qalalı kámbağallar qıyıñshılıq penen islep tapqan hám de shańaraǵın baǵıwǵa zora jete-tuǵın pullarınıń bir bólimin shirkew hám ruwxaniylerge beriwdi qálemeytuǵın edi. Ruwxaniylardıń qımbat bahalı kiyimleri hám taǵıńshaqları, shirkewdi bezewde qollanılǵan háykel hám de súwretlerdiń pulınıń qádirin biletuǵın únemli isbilermenlerdiń ashıwın shıgaratuǵın edi. Ruwxaniyler toplaǵan júdá úlken baylıqlarınıń bir bólimin **indulgenciyalar** — gúnaların ápiw etkenligi haqqında Rim papasınıń arnawlı jarlıǵın satıwdan túsken pullar quraytuǵın edi. Pullı adamlar, hátte, ele islep úlgermegen gúnaları ushın da indulgenciyalar satıp alatuǵın edi. Papa hám kardinallar hár túrli hiyle hám qılwalar menen Evropa mámlekeleriniń ishki islerine aralastuǵın, bunnan bolsa húkimdarlar da narazı edi.

Reformaciyanıń baslanıwı. Jámiyyettede ulywma nazarılıq sharaya-tında Batıs Evropada xristianlıq shirkewin reformalaw ushın häreket baslanıp, bul process **Reformaciya (reforma)** dep ataldı. Jańa dáwir baslarında pítirańqi knyazliklerden ibarat bolǵan Germaniyanıń ishki islerinde sheshiwshi rolge katolik shirkewi dawagerlik etetuǵın edi. Germaniyada júdá úlken jerler, hátte pútgil başlı qalalar da katolik shirkewine qaraslı edi. Indulgenciya satıwshı ruwxaniyler hám shirkew salıqların jiynawshılar pútgil Germaniya boylap gezip jüretuǵın edi.

Orta ásirlerde katolik shirkewi qaysı faktorlar sebepli óziniń qúdiretine erisken edi?

Reformaciya **1517-jılı** Germaniyanıń Vittenberg universiteti ilahiyat páni professorı Martin Lyuterdiń **«95 tezisler»** dep atalıwshı indulgenciyalarǵa qarsı shaqırığı menen baslandı. Tiykarında tek ili-miy pikirlesiw ushın arnalǵan usı tezisler latıñshadan nemes tiline

XVI ásirde Evropada Reformaciya

awdarılıp, pútkil Germaniyanı tań qaldırdı, tolqınlardırdı. M. Lyuterdiń bul qılmısı Rim papasınıń ashıwın keltirdi. M. Lyuterdi Vorms qala sudına shaqırdı. Papa M. Lyuterdiń óziniń ideyalarınan waz keshiwin talap etti, lekin ol papaǵa boyşınıwdan hám indulgenciyalardıń satılıwın maqullawdan bas tartıp, sudta anıq sóz söyledi. M. Lyuterdiń sudtaǵı sózi xalıqtı tolqınlandırıp jiberdi. Onıń tárepdarları óziniń mázhebi hám shirkewin payda etti. Olar **lyuteranlar** dep ataldı.

Martin Lyuter

Evropada **Reformaciya** — katolik shirkewin reformalaw procesi usılay baslandı.

Diyqanlar urısı. Evropada dástúriy jámiyettiń krizisi hám kapitalistik qatnasiqlardıń rawajlanıwı dvoryanlar hám knyazlarda óziniń daramatın asırıw tilegin kúsheytti. Olar jámáatlık jerlerin iyelep alıp, diyqanlardıń úlesin qısqarttı, natural hám pul jiynawların, diyqanlardıń islep beriw minnetlemelerin asırdı. Amerikadan gálle hám gúmistiń ağıp keliwi nátiyjesinde júz bergen baha revolyuciyasınan da, dáslep, Evropa diyqanları qıyınhılıq kórdi. Diyqanlardıń awır awhalı olardı kóterilis shıǵarıwǵa májbür etti.

Diyqanlar kóterilisi **1524-jıl** jazında Germaniyada baslandı. **Xalıq Reformaciya** dep atalǵan bul kóteriliske ruwxanı **Tomas Myunser** basshılıq etti. Kóterilis tez arada pútkil Germaniyani qamtip aldı hám **Ullı diyqanlar urısı** degen at aldı. Onda on mińlap diyqanlar qatnasti. Bir jıldan artıq dawam etken kóterilis 1526-jıl basında jeńiliske ushıradı. Onıń kóplegen qatnasiwshıları qattı jazalandı, T. Myunser óltirildi.

- ◆ Lyuteranlar — bul ...
- ◆ «95 tezisler» diń mazmun-mánisi — bul ...

- ◆ Reformaciya — bul ...

Sonnan keyin reyxstag (parlament) da kóphshilik bolǵan katolikler Reformaciyanıń jetiskenliklerin biykarlaw baslaması menen shıqtı. M. Lyuter tárepdarları bolsa buǵan narazılıq bildirdi. Usı waqıttan baslap olar **protestantlar** (*protest* — narazılıq) dep atala basladı.

Kalvinizm hám Reformaciyanıń Evropaǵa jayılıwi. Reformaciyanıń pútkil Evropa boylap tarqaldı. Protestantlıqtıń jańa ağımları payda boldı. Olardan birine Jeneva qalasında francuz **Jan Kalvin** tiykar saldı.

«Duwa oqı hám isle!» degen súren J. Kalvin tálimatınıń tiykarı boldı. Bul súren baylıq arttırıwdı tiykarǵı maqset etken jańa dvoryanlar hám burjuaziyaǵa maqul keldi. Olar J. Kalvindi qollap-quwatladı.

Reformaciya Evropada katolik shirkewiniń jeke húkimdarlıǵına shek qoysı. Reformaciyaǵa qarsı gúrestiń kúsheyiwine qaramastan, bir qatar Evropa mámlekетleri Rim papasına boysınbay qoysı. Protestanlıq mámlekетlerinde korollik hákimiyatı kúsheyip, sheksiz górezsizlikke iye boldı. Kóphshilik mámlekетlerde milliy shirkewler shólkemlestirıldı. Protestanlıqtıń Injildi górezsiz oqıw, Quday aldında jeke juwapkerlik sezimi sıyaqlı ózine tán tárepleri xalıq arasında **individualizmniń** rawajlanıwına járdemlesti. Injildi górezsiz oqıw talapları adamlardı sawatlı

bolıwǵa iytermeledi, protestanlıq mámlekетlerinde sawatlılıqtıń artıwı ushın áhmiyetli faktor boldı.

Reformaciya nátiyjesinde payda bolǵan protestanlıq pútkil Evropaǵa jayıldı hám xristianlıqtıń jańa tálimatları hám de jańa shirkewdiń qáliplesiwine alıp keldi.

Reformaciyaǵa qarsı gúres (kontrreformaciya). Katolik shirkew Oyanıw hám Reformaciyada óz kórinisin tapqan diniy narazılıq penen kelise almaytuǵın, sonday-aq, keli-siwdi qálemeytuǵın da edi. Sol sebepli Reformaciyaǵa qarsı gúresiw ushın Rim papası 1540-jılı «**Isa jámiyeti**» yamasa iyezuitler («Iyezus»—Iisus, Isa) ordenin shólkemlestirdi. Iyezuitler aldına «adasqan alamandı shirkewge qaytariw» wazıypası qoyıldı. «Isa jámiyeti»niń tiykarshısı ispan dvoryanı **Ignatiy Loyola** boldı. Reformaciya sebepli bir qatar Evropa mámlekетlerinde húkimdarlıqtı qoldan shıgarǵan Rim Papası jan-táni menen óz ornın tiklewege umtıldı. Siyasiy jaqtan pitırańqı bolǵan Italiya Papa baslıq katolik reakciyanıń barlıq qorqınıshın ózinde sezdi. Papa dinnen qaytqanlardı jazalawdı inkviziciya sudına tapsırdı. Dinnen qaytqanlar sud húkimine baylanıslı otta jaǵıldı.

**Ignatiy Loyola Rim papası
aldında**

1524-jılı Germaniyada diyqanlar kóterilisi baslandı. Xalıq Reformaciyası dep atalgan bul kóteriliske ruwxaniy Tomas Myunser bas-hılıq etti.

Rim papası 1540-jılı Reformaciyaǵa qarsı gúresiw ushın «**Isa jámiyeti**» yaki iyezuitler («Iyezus»—Iisus, Isa) ordenin shólkemlestirdi.

Katolik shirkewi aldingı ilimiý hám filosofiyalıq pikirge qarsı guresti. Jaǵıp jiberiliwi kerek bolǵan, qadaǵalanǵan kitaplar dizimi daǵazalandı. Katolik shirkewi tárepinen protestantlarga qarsı qollanılgan barlıq ilajlar tariyxta **kontrreformaciya** atın aldı.

XVI ásırdegi kontrreformaciya procesinde Batıs Evropa katolik hám protestant bólimorege bóninip ketti. Germaniya, Franciya siyaqlı mámleketer xalqı bir-birine dushpan eki diniy mázhebke bóninip, bir-birine qarsı urıslar alıp bardı. Bul urıslarda on mińlap adamlar qaytıs boldı. Biraq, Reformaciyaǵa qarsı gúres tolıq jeńiske erisiwi múmkin emes edi. Tiyarında, bul dáwirde Evropada ilim hám mádeniyattıń

jetilisiwi, kapitalistlik qatnasiqlardıń ornavı, adamlardıń erkinlik hám ǵárezsizlikke qaray umtılıwın katoliklik shirkew tiykarların wayran etti. **Reformaciya** — bul katolik shirkewiniń krizis dawiri boldı.

- ◆ Protestantlar — bul ...
- ◆ Kalvinizm — bul ...
- ◆ Individualizm — bul ...
- ◆ Kontrreformaciya — bul ...

Reformaciya tariyxta teren iz qaldırıldı Evropa jámiyetiniń mánawiysi, siyasiy hám ekonomikalıq xarakterin ózgertip jiberdi. Reformaciya nátiyjesinde milliy shirkewler payda boldı, dýnyalıq hákimiyat bekkem-lendi, milletlerdiń qáliplesiwi hám milliy mámlekетlerdiń rawajlanıwi ushın shárt-sharayat jaratıldı. Reformaciya industrial civilizaciyanıń ornavıñ tezlestirdi, shaxstıñ erkinligi hám baslamashılığına keň jol ashılıp, demokratıyalıq qádiriyatlar qáliplesti.

1. Evropada Reformaciyanıń baslanıwına qanday faktorlar sebep bolğan?
2. Germaniyani qamtip alǵan **Ulli diyqanlar urısınıń** tiykarǵı sebepleri nelelden ibarat edi?
3. Kalvinizm protestantlıq diniy tálimatı sıpatında qaysı tarepleri menen mas-sani ózine tarta aldı?
4. «Isa jámiyeti» yamasa iyezuitler ordeniniń óz aldına qoyǵan maqseti nelerden ibarat edi?
5. «Duwa oqi hám isle!» süreni Orta ásırlerde Orta Aziyadaǵı qaysı tariqat principlerine sáykesligin tabıń. Mısaltar keltiriń.

Karta menen islewge baylanıshı tapsırma.

Kartadan paydalanıp, Batıs Evropada Reformaciya bolıp ótken aymaqlardı anıqlań.

Tema tekstinde qara reńde berilgen atamalardı qosımsha ádebiyatlardan tabıń hám mazmunın túsinidirip, dápterińizge jazıń.

4-tema: BATÍS EVROPADA JAŃA DÁWIR MÁDENIYATINIŃ QÁLIPLESIWI

Oyanıw dawiri mádeniyatı. Jańa dawir baslarında Evropanıń kóplegen mámlekетleri misli kórilmegen mádeniy jetiskenlikti bastan keshirdi. Ilim rawajlanıwındaǵı tabıslar adamlardıń dýnya haqqındaǵı túsiniklerin ózgertip jiberdi, mádeniy baylanıslardı keńeytiwge imkan

berertugin jańa jiyekler ashıldı. Ilim hám kórkem ónerde úlken ózgerisler júz berdi. Alımlar, dóretiwshiler ideal hám úlgi izlep Antik dáwir mádeniyatına mürájáát etti.

Burın ilim hám ádebiyat tili bolǵan latın tili ornına italyan, ispan, francuz sıyaqlı xalıq tilleri rawajlandı. XVI ásirde jasaǵan francuz shayırı bul procesti óziniń qosığında bilay súwretleydi.

*Men ótmishti úyrenip, ózligime yol taptım,
Sózim boldı tártipli, sózlerim kóp mánisli.
Men qosıqtan baslap, muzıkadan zawiqlandım,
Rimlik hám grek kibi francız boldı ullı.*

Solay etip, XIV ásirge kelip, dáslep umitip ketken antik mádeniyat qayta tiklene basladı hám bul process **Renessans** — **Oyanıw** atın aldi. Oyanıw Jańa dáwir bosaǵasında turǵan jámiyettiń mánawiy jańala-nıwında úlken rol oynadı. Insanniń bul dúnyadaǵı óz ornın qayta ańlawı, tágdirden sawǵa kútip emes, aktiv jaratiwshi bolıp jasaw sezimi jańa industrial civilizaciyanıń qáliplesiwinde tiykargı faktorlardan biri boldı.

Gumanizm. Oyanıw dáwirinde insańa salıstırǵanda qatnasiqlarda ullı burılıw júz berdi. Adamlar turmıstiń quwanışhaların qádirlewege úyrendi, tábiyatqa, jámiyetke, insańa jańasha qaraytuǵın boldı. Qorshap turǵan álemge ilahiy emes, dúnyalıq, insanlıq jaqtan qaraw tárepdarları **gumanist** (humanis—insanlıq) dep ataldı. Gumanistler insan haqqındaǵı Orta ásirlik túsiniklerin biykarladı, olar hárbir shaxstıń bahalılığı hám qádirin kórsetiwge urındı. Bilim hám erkin pikir ózine yol ashti. Orta ásirlerdegi quwdalaw hám sheklewlerden soń ilim kórkem óneri diniy qadaqalawdan shıqtı.

Gumanistler dáslep shirkew tárepinen quwdalandı, olardıń shıgar-maları jaǵıp jiberildi. Biraq, XVI ásirge kelip kóplegen ruwxaniyeler de hátte Rim papaları da gumanizm ideyaları menen qızıǵıp, gumanistlerge óziniń pikirlerin erkin bayanlaw imkanın berdi.

Gumanizm XIV ásir ortalarında dáslep Italiyada payda boldı. Keyin basqa mámlekетlerde de italiyan gumanistleriniń shákirtleri hám tárepdarları kóbeydi.

Angliyada olardıń ideyaları dana siyasatshı hám koroldıń birinshi wáziri **Tomas Mor** (1478—1535) ga kúshli tásır kórsetti. Ol óziniń

Tomas Mor

Uilyam Shekspir

Hám aktyor, hám dramaturg sıpatında dóretiwshilik penen shugıllandı. Ol insanlardı qorshap turǵan álemdi saxna, adamlardı aktyorlar dep esapladi. Shekspir keleshek áwladlarǵa «Otello», «Gamlet», «Korol Lir» hám «Romeo hám Djuletta» sıyaqlı ataqlı shıgarmaların miyras qaldırdı.

Migel de Servantes

«Mona Liza»

shıgarmasında ideal mámlekет úlgisin jaratıp, onı «Utopiya» dep atadı. Utopiya «joq jer» mánisin ańlatadı. Sonnan baslap qiyalyı, tiykarında bolmaǵan ádalatlı jámiyet haqqındaǵı shıgarmalar hám olarda alǵa súrilgen ideyalardı «utopiya» dep ataydı.

Ádebiyat hám kórkem óner. Oyanıw dawiri ádebiyatı hám kórkem-ónerinde óz dawiriniń ullı adamları dóretiwshilik penen shugıllandı. Saqıy tábiyat olardıń hárbirine kóp qırlı talant inam etken edi. Bunday siyrek ushırasatuǵın qáblet iye-leriniń biri **Uilyam Shekspir** (1564–1616) bolǵan.

Ol «Insan — tábiyattıń ájayıp káramatı», dep esaplaytuǵın edi. Shekspir teatrǵa ıqlas qoydı.

Bul dawir ádebiyatınıń jáne bir iri ǵayratkeri, ispan jazıwshısı **Migel de Servantes** (1547 — 1616). Onıń ataqlı «Don Kixot» shıgarmasınıń qaharmanı — dýnya geziwshi Don Kixot ádalatsızlıq dýnyasınıń sońǵı keń peyil rıcarı. Átirapındaǵı ádalatsızlıqlar onıń qálbin gázepe toltırdı. Ol haqıyqıy rıcar sıyaqlı qorlanganlar qorǵawshısına atlanadı.

Súwretlew óneri. Oyanıw dawiri mádeniyatınıń jáne bir ullı úlgisi italiyalı **Leonardo da Vinci** (1452–1519) edi. Ol bir waqtıń ózinde xudojnik, shayır, arxitektor, skulptor, muzıkkant, hám oylap tabıwshı alım edi. Leonardo súwret salıw ónerin «kórkem ónerler malikası» dep atagan.

Leonardo shıgarmalarınıń qaharmanları qu-daylar hám áwliyeler emes, al ápiwayı adamlar edi. Onıń eń ataqlı shıgarmalarınan biri — «Mona Liza» («Jokonda»).

Shıgarmada Mona Liza tamashagóye tik qarap turıptı, erinlerinde seziler-sezilmes kúlki, «ol sonsha súykimli, súwretti kórip insaniyılıqtan

góre kóbirek ilahiy azıq alasań...», dep jaz-ǵan edi. Sol dáwir tariyxshılarınan biri. Bul dáwirdiń ullı xudojnikleriniń jáne biri italyalı **Rafael Santi** (1483–1520) edi. Ol tek 37 jıl ómir súrdı. Biraq usı qısqa dáwir ishinde óz atın máńgilestirgen shıgarmalar jarattı. Onıń shıgarmaları ishinde eń ataqlısı «Sikstin madonnası» bolıp esaplanadı. Onda jalań ayaq Biybi Maryam bultlardı baspaǵanday, áste, olardıń ústinde ushıp júrgendey óz táǵdirin qarsı almaqta. Ele náreste Isanıń názeri úlkenlerdiki siyaqlı. Ol keleshektegi azaplar hám ólimdi aldınnan sezgendey. Ananıń kóz qaraslarında da qáweter bar. Ol aldınnan ne bolatuǵının biledi. Soǵan qaramastan, ulınıń ómırı ushin Haq jolları ashılatuǵın adamlar tárepke aldıǵa umtiladı.

Jáne bir ataqlı xudojnik **Rembrandt** (1606–1669) jaratqan shıgarmalar ishinde eń ataqlısı «Adasqan uldıń qaytıwi» súwreti edi. Injilde shańaraǵın taslap ketip, uzaq waqıt qańgıp júrgen, barlıq baylıqları tawsılgannan keyin, artına qaytqan balasın ata keshiredi hám úyine qabil etedi.

Rembrandt óz shıgarmasında áke hám balanıń ushırasıw payıtın sáwlelendirgen. Adasqan bala úy bosagaśı aldında dize búgip turıptı. Jırtıq kiyim hám shashsız bas ótken ómir azaplarından derek beredi. Kózi soqır kekse atanıń barmaqları ulınıń jelkesine tiyip turıptı. Qol háreketi bul dúnýadan úmitin úzgen adamnıń jarqın quwanışhın hám sheksiz muhabbatın ańlatadı.

«Sikstin madonnası»

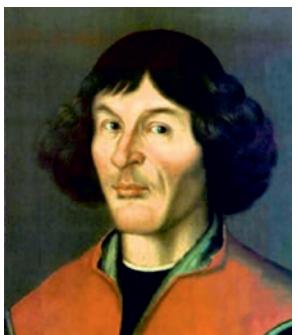
«Adasqan uldıń qaytıwi»

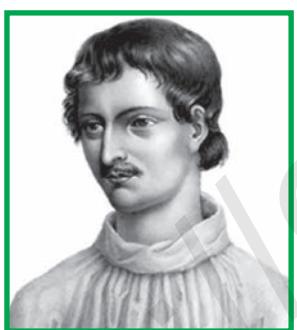
- ◆ Uilyam Shekspir xızmeti — ...
- ◆ Leonardo da Vinci xızmeti — ...
- ◆ Renessans — bul ...
- ◆ Utopiya — bul ...

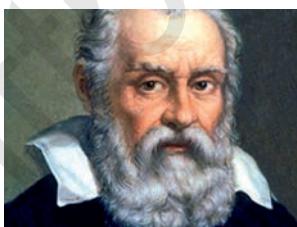
«David»

Nikolay Kopernik

Djordano Bruno

Galileo Galiley

Skulpturashılıq. Bul dáwir skulptorları skulpturashılıqtı kórkem ónerler ishinde birinshisi, ol insandı, onıń gózzallıǵın basqa kórkem óner túrlerinen jaqsıraq húrmetleydi dep esaplaǵan.

Olardıń eń ataqlısı italiyalı **Mikelandjelo Buonarroti** (1475–1564) edi. Ol óziniń ólmeytuǵın shıǵarmalari menen tariyxta máńgi iz qaldırıdı.

Ol jaratqan «David» háykeli onıń atın máńgilestirdi. Injil ráwiyatlarına qaraǵanda, jas shopen jigit David qorqınıshlı daw kelbetli Goliaf penen sawashqa túsedı hám onı tas penen urıp óltiredi.

Skulptor Mikelandjelo sawash aldında turǵan Davidti súwretlegen. Onıń júzi gázepe tolǵan. Bul háykel óziniń biyikligi hám gózzallığı menen usı waqtqa shekem jaratılǵan barlıq shıǵarmalardı artta qaldırıdı.

Ilim. Insanniń átiraptığı dúnyaǵa qızıǵıwı artıp bardı hám bul Jańa dáwirdiń tiykarǵı ózgesheliklerinen biri bolıp qaldı. Bul dáwirde alımlar ilimde dúnyajúzilik ashılıwlardı ámelge asırdı.

Ullı polyak astronomı **Nikolay Kopernik** (1473–1543) 30 jıl dawamında aspan denelerin baqlap, Jer Quyash dóbereğinde hám óz kósheri dóbereğinde aylanadı, degen juwmaqqı keledi. Bul juwmaq ilimde úlken jańalıq edi.

Italiyalı **Djordano Bruno** (1548–1600) álem máńgi bar, ol hesh qashan joq bolmaydı, degen juwmaqtı algá surdı, áleminiń sheksizligi hám máńgiligi haqqındaǵı teoriyanı jarattı. Shirkew bul pikirdi gúmanlı, isenimsiz dep bahaladı hám alımdı otta jaǵıwǵa húkim etti.

Basqa italiyalı ullı alım **Galileo Galiley** (1564–1642) Kopernikiń tálimatın dawam ettilip, geliocentrlik teoriyaǵa tiykar saldı. Galileydiń dóberek-álemdi ańlawǵa qosqan úlesi úlken. Ol evropalı alımlar arasında birinshi bolıp aspan denelerin teleskop járdeminde baqladı.

Evrop iliminiń jetilisiwinde ullı ingleis alımı **Isaak Nyuton** (1643—1727) niń xızmeti úlken boldı. Nyuton mexanika hám astronomiyanıń teoriyalıq tiykarların jarattı, pútkıl dýnya tartılıw nızamın islep shıqtı, aynalı teleskoptı ashtı.

Jáne bir iglis alımı **Jon Lokk** (1632—1704) bolsa filosofiyaniń rawajlanıwına úlken úles qostı. J. Lokktıń tiykargı xızmeti sonnan ibarat, ol insannıń tábiyyiy huqıqları: jasaw, erkinlik hám mülk huqıqları haqqındaǵı táliymattı jarattı.

Ol, sonday-aq, «hákimiyattı bóliw» — atqarılw hákimiyatın nızam shıgariwshı hákimiyattan bóliw haqqındaǵı tálimattı da islep shıqtı.

XVI—XVIII ásirlerde Evropada Jańa dá-wir mádeniyati qáliplesti. Kórkem óner hám ilim tez rawajlandı. Angliya burjuaziyalıq revolyuciyası, Arqa Amerikada gárezsizlik ushın güres, francuz revolyuciyası proceslerinde payda bolǵan adamlardıń azatlığı hám teñligi haqqındaǵı ideyalar jáne uzaq waqıt kóplegen xalıqlar güresiniń mazmunına aylındı.

Isaak Nyuton

Jon Lokk

1. Uilyam Shekspir döretiwshiliginıń ózine tânligi neden ibarat?
2. Leonardo da Vinci hám Rafael Santi döretiwshiliginıń tiykarın qanday ideyalar payda etedi?
3. XVI—XVIII ásirlerde Evropada astronomiya pâni qanday jetiskenliklerge eristi?
4. Jon Lokk ideyaları búgingi kún mâmleket basqarıwında qanday orin tutadı?

Jańa dáwir Evropa mádeniyatı wákilleri xızmetin sabaqlıq teksti járdeminde analizleń hám usı tiykarda reňli klaster tayarlań.

Internet járdeminde *Evropa Renessans mádeniyatı dáwirine* virtual eks-kursiya uyımlastırıń. Tásirlerińizdi dápterinizge keste kórinishinde jazıń.

Italiya Oyanıw dáwiri wákillerine baǵıshlangan «Miyras» kórkem filmin kóriń hám juwmaq shıgariń.

II BAP. XVI – XVIII ÁSIRLERDE EVROPA HÁM AMERIKA MÁMLEKETLERİ

5-tema: ANGLIYADA KOROL HÁKIMIYATÍNÍ KÚSHEYIWI. XVII ÁSIRDEGI ANGLIYA BURJUAZIYALÍQ REVOLYUCIYASÍ

Korol hákimiyatını kúsheyiwi. Absolyutizm. Sawda hám sanattıń rawajlanıwı Angliyada salıqlar túsimin keskin asırdı. Endi mámleketteň aylıq alatuǵın hámeldarlar da turaqlı armiya koroldiń hárqanday buyrıǵın orınlawǵa tayar edi. Bul koroldi bay dvoryanlar tásirinen qutqaradı. Nátiyjede, koroldiń sheklenbegen hákimiyatı haqqındaǵı ideya qáliplesti. Usı ideya tiykarında Batıs Evropa mámleketeńde qálipesken hákimiyat **sheklengeben monarxiya** yamasa **absolyutizm** dep ataldı.

Angliyada «Erkinliktiń ullı kartası» dep atalǵan hújjet qashan qabil etilgen?

Absolyutizm Angliyada XVI ásirde qáliplesti. Sol dáwirde korol hákimiyatı kúsheyip, **Genrix VIII Tyudor** tek shirkewdi emes, taypalar

wákillerinen ibarat parlamenti de ózine boysındırdı, ayırım górezsiz arqa graflıqlar hám Uels de korol hákimiyatın tán aldı.

1558-jılı hákimiyatqa kelgen **Elizaveta I** óziniń 45 jıllıq húkimdarlığı dáwirinde Angliyanıń tez rawajlanıwı, dúnyanıń jetekshi mámleketine aylanıwına úlken úles qostı. Mámleketlerde Reformaciya óziniń aqırına jetti. Mámleket qúdiretli boldı, xojalıqtı rawajlandırıwda hám teńiz sawdasında tabıslarǵa erisildi. Angliya áste-aqırın kúshli teńiz mámleketi — «teńizler malikası»na aylandı.

1603-jılı Elizaveta I diń ólimi menen tyudorlar dinastiyası tamamlandı. Sonnan keyin Angliya taxtına styuardlar áwladınan bolǵan **Yakov I** otırdı. Styuardlar shotlandiyalı edi. Onıń dáwirinde absolyutizmniń krizisi kúsheydi, burjuaziyalıq revolyuciya ushın ekonomikalıq, siyasiy hám ideyalıq tiykarlar qáliplesti. Bulardıń barlıǵı **1640-jılı** baslangan Angliya burzuaziyalıq revolyuciyasına kórinisi boldı.

Angliya burjuaziyalıq revolyuciya aldında. Jańa, kapitalistik qatnasiqlarǵa tiykarlangan tártiplerdiń ornatılıwında inglis burjuaziyalıq revolyuciyası úlken áhmiyetke iye boldı. Bul revolyuciyaǵa tek Angliyada emes, pútkıl Evropada da kapitalistik qatnasiqlardıń húkimdarlıq tártipke aylanıwın baslap berdi. Bul dáwirde aktiv sırtqı siyaset nátiyjesinde bolajaq Britaniya kolonizatorlıq imperiyasınıń tiykarları jaratıldı. Amerikadaǵı birinshi koloniya — Virjiniyaǵa tiykar salındı. Ilimde Frensis Bekan, ádebiyatta Uilyam Shekspir siyaqlı ǵayratkerlerdiń atları pútkıl dúnyaǵa belgili boldı.

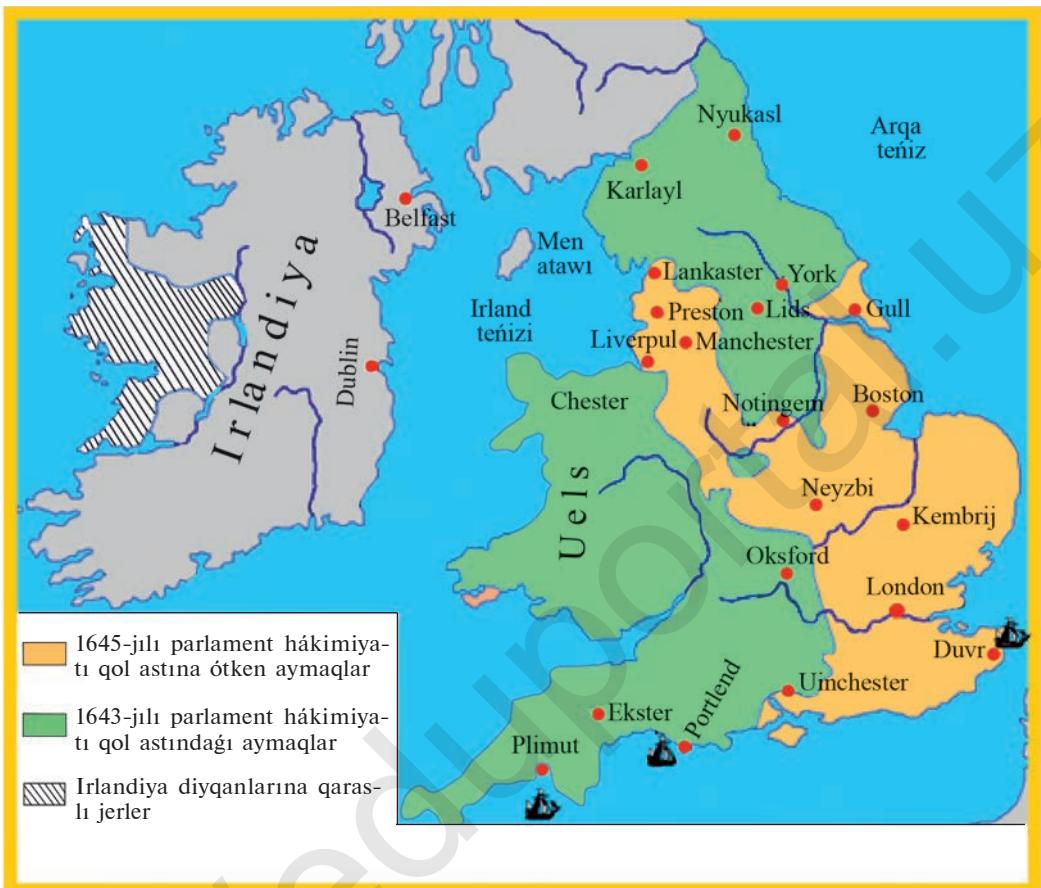
Revolyuciyanıń sebepleri. Kapitalistik qatnasiqlardıń rawajlanıwı hám Reformaciya nátiyjesinde inglis jámiyetinde bóliniw júz berdi. Jańa dvoryanlar kapitalizm rawajlanıwınan mápdar bolsa, korol hám hámeldarlar eski tártiplerdiń saqlanıp qalıwın qáler edi. Sonday sharayatta styuardlardıń jańa korollik dinastiyası inglis parlamenti hám **puritanlıq** (kalvinistler Angliyada usılay atalǵan) shirkewge qarsı gúreske kirisip ketti. Júzege kelgen qarama-qarsılıqlar revolyuciyanıń sebebine aylandı.

Elizaveta I-Angliya korolevası

- ◆ 1603-jılı ...
- ◆ 1640-jılı ...

Angliya burjuaziyalıq revolyuciyası

Korol menen parlament arasındaǵı kelispewshilik Karl I dáwirinde jáne de keskinlesti. Korol parlamenti tarqatıp jiberdi. Angliyada Karl I diń jeke húkimdarlıǵı ornatılıp, bul dáwirde sawdagerler, jańa dvoryanlar, erkin pikirlewshi dinshiller mámlekет islerinen pútkilley shetletildi.

Revolyuciyanıń baslanıwı. 1640-jıldınıń basına kelip, góziyne bosap qaldı. Mámlekette kóplegen ashlar kóterilisi, Londonda bolsa kóshe tártipsizlikleri bolıp ótti. Shotlandiya Angliyaǵa qarsi áskeriý háreketlerdi baslap jiberdi.

Sonday sharayatta 1640-jılı jańa parlament jaynaldı. Bul parlament uzaq waqıt tarqatılmaǵanlıǵı ushın «**Uzaq müddetli parlament**» atı menen tariyxqa kirdi. Bul revolyuciyanıń baslanıwı edi.

Uzaq müddetli parlament birqansha zárür reformalardı ámelge asırdı. Parlamentiň absolyutizmge qarsı qaratılğan dáslepki qararlarından biri korol ministrleriniň sudqa tartılıwı boldı. Kóplegen joqarı lawazımlı hámeldarlar, episkoplar, sudyalar qamaqqa alındı. Tiykarında ámelge asırılgan bul ózgerisler, óziniń áhmiyetine qaray, Angliya mámleket dúziminde júz bergen revolyuciyalıq awdarıspaq edi.

Korol menen parlament arasındağı puqaralar urısı. Angliya parlament penen korol tárepdarları bolǵan bir-birine dushpan eki legerge bólindi. Parlamenti sawdagerler, isbilermenler hám jańa dvoryanlar qollap-quwatladı. Eski tártiplerden mápdar bolǵanlardıń barlıǵı iri jer iyeleri bolǵan baylar hám olarga baǵınıshlı bolǵan diyqanlar, saray hámeldarları, inglés shirkewi korol bayraqı astında birlesti.

1643-jıldını aqırına kelip, mámleket aymağınıń tórtten úsh bólimi korol húkimdarlığı astında edi. Parlament bolsa xalıqtı sawashqa shaqırıwǵa qorqatuǵın edi. Biraq, tez arada parlamentiň jańa awqamlası bolǵan Shotlandiya armiyası Angliya aymağına kirip keldi. Shotlandlar menen parlament tárepdarlarınıń birlesken armiyası korol armiyası ústinen jeńiske eristi.

Bul jeńiste **Oliver Kromvel** komandirligi astındaǵı atlı áskerler tiykarǵı rol oynadı. Korol hám onıń artınan pútkil armiyası qashıp ketti. Urıs parlamentiň tolıq jeńisi menen tamamlandı.

Parlament reforması. Korol armiyasınıń qıyratılıwı parlamentke zárür ózgerisler etiw imkaniyatın berdi. Dvoryan jer iyeleri taxt paydasına tólenetuǵın feodal salıqlardan azat qılındı. Jer olardıń jeke mulkine aylandı. Sawdagerler endi sawda júrgiziwge ruqsatnama satıp almaytuǵın boldı. Shirkev parlamentke boysındırıldı, korol, onıń tárepdarları hám episkoplardıń jerleri bolsa (konfiskaciyalandı) tartıp alındı.

Oliver Kromvel

1640-jılı shaqırılgan parlament uzaq waqt tarqatılmaǵanlığı ushin «Uzaq müddetli parlament» atı menen tariyxqa kirdi.

1643-jıldını aqırına kelip, Angliya aymağınıń tórtten úsh bólimi korol húkimdarlığı astında edi.

Revolyuciyanıń tamamlanıwı. Angliyanıń konstituciyalıq monarxiyaǵa aylanıwı. Parlamenttiń qararı menen Angliyada korollik hákimiyatı hám lodlar palatası biykarlandı. 1649-jılı 19-may kúni Angliya respublika dep daǵazalandı.

Bul waqtta, O. Kromvel basshılıǵındaǵı revolyuciyalıq armiya Irlandıyanı boysındırıw ushın bul jerge bastırıp kirdi. Basqınlıq prosesinde Irlandiya xalqınıń úlken bólimi qaytıs boldı. O. Kromveldiń revolyuciyalıq armiyası usı tárizde basqınlıq armiyaǵa aylandı. Bul armiya Irlandiyadan soń Shotlandiyaǵa da bastırıp kirdi. Qızgın sawashlardan soń jeńilgen Shotlandiyanıń gárezsizligi tamamlandı.

Sonnan keyin eski parlament tarqatıp jiberildi. Mámlekette O. Kromvel protektoratı (protektor — qáwender, qorgawshı) ornatıldı. Atqarıw hákimiyatı tolıq protektor qolına ótti.

1688-jılǵı «Sharapathlı revolyuciya». Kromveldiń óliminen soń 1660-jılı taxtqa kelgen Karl II sheklenbegen húkimdarlıqqa dawagerliginen waz keshpedi. Onıń miyrasxori Yakov II bolsa katolik dinin qayta tiklew ushın háreket etti. Soń 1688-jılı parlament Yakov II ni taxttan ayırdı hám Angliya taxtına Gollandiya húkimdarı shahzada Villem Oranyeni usındı. Ol parlament qoýgan talaplar tiykarında taxtqa otırdı. Sol waqıttan baslap, eń áhmiyetli máselelerdi korol emes, parlament sheshetuǵın boldı. Korol hákimiyatı parlament tárepinen sheklen-di. Solay etip, Angliyada **sheklengen yamasa konstituciyalıq monarxiya** ornatıldı. Bul Angliya tariyxında «**Sharapathlı revolyuciya**» atın aldı.

- ◆ 1643-jıldın aqırı ...
- ◆ 1649-jılı 19-may ...

- ◆ Jon Lilbern háreketi ...
- ◆ 1668-jılı ...

Angliya burjuaziyalıq revolyuciyasınıń nátiyjeleri hám tariyxı áhmiyeti. Angliya burjuaziyalıq revolyuciysi absolyutizmdi joq etti. Revolyuciya feodallıq mülklikke soqqı berdi, biraq, tamamlanbay qaldı, sebebi diyqanlardı jerdiń tolıq iyelerine aylandırmadı hám olardı feodallıq gárezlilikten azat etpedi.

Solay bolsa da, revolyuciya Angliyada kapitalistik qatnasiqlardıń keyingi rawajlanıwında sheshiwshi áhmiyetke iye boldı. Bul revolyuciya nátiyjesinde awıl xojalığında da kapitalistik qatnasiqlar tez rawajlana basladı, sanaat awdarıspaǵı baslandı.

Jámiyyette de ózgeris payda boldı — sanaat burjuaziyası hám jumışsılar klası rawajlanıp bardı.

XVIII ásirde Angliya. XVIII ásirde hákimiyat tolıq türde eki pala- ta — lordlar palatası hám jámáatlık palatasınan ibarat parlament qo- lında edi.

1707-jılı parlament Angliya menen Shotlandiya arasında uniya (awqam)nıı nızamlastırdı. Endi mámleket **Ullı Britaniya** dep atala basladı.

1714-jılı Angliya taxtında turǵan oranyeler dinastiyasınıń aqırğı wákili qaytıs boldı. 1701-jılı qabil etilgen «Taxt miyrasxorlıǵı haqqında bill» ge tiykarlanıp, parlament gannoverli nemec knyazları dinas- tiyasınan, Yakov I diň áwladı Georg I di Angliya taxtına usındı. Gannoverlikler protestantlar edi hám inglés taxtin XVIII ásirden bas- lap, tap XIX ásır baslarına shekem iyelep turdı. Pútkıl XVIII ásır dawamında Ullı Britaniya Franciya menen bolǵan qırǵın gúresler ba- rırsında Arqa Amerikani, Hindstandı, Afrikadaǵı kóplegen aymaqlardı iyelep aldı hám solay etip Ullı Britaniya koloniallıq imperiyasına tiykar saldı. Angliya «teńizler húkimdarı»na aylandı.

Mámlekette huqıqıy mámleket, puqaralıq jámiyeti ornadı. Angliya burjuaziyalıq revolyuciysi hám onıń ideyaları basqa Evropa mámlekетleri rawajlaniwına úlken tásir körsetti. Revolyuciya daǵazalaǵan siyasiy principler hám ornatqan ekonomikalıq tártip jaňa industrial civi- lizaciyaǵa tiykar saldı.

Absolyutizm — bul mámleketti basqarıw forması. Onda monarxiya hákimiyatı absolyut sheklenbegen.

Puritanlar — XVI ásirdiń ekinshi yarımında kalvinizm tiykarında Angliyada qálipesken xristian dini mázheplerinen biri.

Lordlar palatasi — Angliya parlamentiniń joqarı palatası.

Kromvel protektoratu — (protektor — qáwender, qorǵawshı) Angliya burjuaziyalıq revolyuciysınıń juwmaqlawshı basqishi. Bul dáwirde Angliya, Shotlandiya hám Irlandiya húkimdarı — protektori Oliver Kromvel bolǵan.

1. *Absolyutizm Angliya teriyxında qaysı ásırde qáliplesti?*
2. *Angliya taryxında tyudorlar dinastiyası wákilleri qanday islerdi ámelge ásır- dtı?*
3. *Angliya burjuaziyalıq revolyuciysi baslantısının tiykarı sebepleri nelerden ibarat?*
4. *Angliya tariyxında O. Kromvel qanday orın tutadı?*

Dóretiwshilik jumıs tapsırmazı

Tema tekstin «Insert» kestesi tiykarında talqilań hám usı aymaqqa baylanışlı teksttegi maǵılıwmatlardı aytıp beriń.

Kartadan paydalanıp, Angliya burjuaziyalıq revolyuciyası bolıp ótken aymaqlardı aniqlań.

Internet járdeminde Angliya tariyxında tyudorlar dinastiyası dáwirinde ámelge asırılğan social-ekonomikalıq hám siyasiy proceslerdi talqılań. Tariixiy waqiyalardı xronologiyalıq izbe-izlikte dápterińizge jazıń.

Temaǵa baylanıslı «Tyudorlar» serialın kóriń hám juwmaq shıǵarıń.

6-tema: XVI—XVIII ÁSIRLERDE XALÍQARALÍQ QATNASÍQLAR

Jańa dáwirge kelip, Evropanıń siyasiy kartası zamanagóy kóriniske iye boldı. XVI—XVIII ásirlerde Evropa mámlekетleriniń jáhánde tásir sheńberine iye bolıw hám aymaqlar ushın gúresleri keyingi dáwirler ushın zárür áhmiyetke iye boldı. Evropa civilizaciyası dúnya birge isle-siwinde ekonomikalıq, texnologiyalıq hám áskeriy-siyasiy jetekshisine aylandı. Evropa civilizasiyasınıń qádiriyatların pútkil dúnyaǵa jayıw ushın uzaq dawam etken gúres baslandı. Bul gúres dawamında jáhán bazarın júzege keltirgen hám óziniń koloniyaları hám de yarım koloniallıq mámlekетler xalıqların, bul proceslerge tartqan Evropa civilizaciyası dáslepki ulıwma dúnya júzilik civilizaciyasına aylandı. Tap sol procesler XVI—XVIII ásirlerdegi xalıqaralıq qatnasıqlardıń da mazmuńı quradı.

Evropa xalıqaralıq qatnasıqları ushın Orta ásirlerde bolıp ótken «Júz jılıq urıs» qanday áhmiyetke iye?

XVI—XVIII ásirlerdegi xalıqaralıq kelispewshilik hám urıslardıń birqansha sebepleri bar edi. Birinshiden, Evropanıń keleshegi haqqında eki túrli kóz qaras bolıp, Avstriyadaǵı húkimdar gabsburgler dinastiyası katolik imperator basshılıǵında birden-bir imperiyası bolıwı kerek dese, Angliya hám Franciya Evropada górezsiz milliy mámlekетler bolıwı kerek, dep esaplaytuǵın edi.

Ekinshiden, XVI ásirde Evropa katolik hám protestant diniy mázheblerine bólınip ketken edi. Olar arasındaǵı qarışlıqlar Evropa kólemindеги diniy urıslarǵa alıp keldi.

Úshinshiden, ekonomikalıq qarama-qarsılıqlar — koloniyalar, bazarlar hám teńiz sawda jollarında húkimdarlıq ushın gúres de urıslarǵa sebep boldı.

- ◆ XVII—XVIII ásirlerde Evropa mámlekетleriniń ...
- ◆ XVI—XVIII ásirlerdegi xalıqaralıq qatnasiqlardıń mazmunı — ...
- ◆ XVI ásirde...

Bul dáwirde mápleri úzliksiz bir-biri menen soqlıgsan mámlekетler Franciya, Ispaniya hám Angliya edi. Ásirese, bir-biri menen shegaralas bolǵan Franciya hám Ispaniya arasında shegara aymaqlar hám qońsı mámlekетler birinshi gezekte, Italiyaǵa tásir kórsetiw ushın tez-tez qarsılıqlar bolıp turatuǵın edi. Bul qarama-qarsılıqlar aqırı-aqibetinde, Italiya urıslarına alıp keldi. Urıs nátiyjesine baylanıslı, Italiya ispan korolligine boysındırıldı.

Xalıqaralıq qatnasiqlardıń jáne bir áhmiyetli faktori Evropaǵa bár-háma qáwip salıp turǵan Osmaniyler imperiyası boldı. Osmaniyler imperiyası Aziya hám Afrikada júdá úlken aymaqlardı iyelep alǵan edi. Türkler tikkeley Gabsburgler imperiyası shegaralarına qáwip sala basladı. Franciya hám Angliya bolsa Gabsburgler qúdiretin tómenletiw maqsetinde Osmaniyler imperiyası menen jaqsı qatnasiqlar ornattı.

Otız jılıq urıs. XVII ásir basına kelip, diniy tiykarda baslangan xalıqaralıq kelispewshilikke katolik penen protestantlar arasında teń-salmaqlıqtı saqlawǵa háreket etken kóplegen Evropa mámlekетleri tartıldı. Urıs 1618—1648-jılları bolıp ótti hám tariyxqa **Otız jılıq urıs** atı menen kirdi. Urıs nemec katolikleri hám protestantları arasında diniy kelispewshilik sıpatında baslandı. Urıs háreketleri, tiykarınan, germaniya aymağında alıp barıldı hám pútkıl Evropa xalıqlarına júdá úlken apatshılıq keltirdi.

Otız jılıq urıs 1648-jılı Vestfal pitimi menen juwmaqlandı. Vestfal pitimi Evropa mámlekетleri arasında jańa qatnasiqlarǵa tiykar saldı. Kelisimge muwapiq, Gollandiyanıń Ispaniyadan gárezsizligi tán alındı.

Vestfal pitimi katolikler menen protestanlar arasında dushpanlıqtı saplastırdı. Katolik hám protestant shirkewleriniń teńligi tán alındı. Germaniya pítirańqı knyazliklerden ibrat bolıp qalaberdi. Evropada Franciyanıń roli astı. Otız jılıq urıs diniy kelispewshiliklerdi áskeriy jol menen sheshiwge urınıwınıń nátiyjesizligin kórsetti. Sol waqıtta, urıs xalıqaralıq qatnasiqlarda áhmiyetli shegara boldı hám dáslepki jańa dáwirde Evropa rawajlanıwına ózine tán juwmaqta jasadı.

Ispaniya taxtı ushın gúres. 1700-jılı Ispaniya koroli Karl II qaytıs boldı. Onıń wásiyatına baylanıslı, Ispaniya taxtına Franciya koroliniń aqlıǵı **Filipp Anjuy** otırdı. Bunnan narazı bolǵan mámlekетler urıs

basladı. Bul urıs Fransızı haldan taydırdı. 1714-jılıq tınıshlıq piti-mine baylanıslı, Filipp Anjuy Fransız taxtına bolğan huqıqınan waz keshti. Urıs aqibetinde fransızlar da, gabsburgler de kúshsizlenip qaldı. Bul bolsa Angliyanıń kúsheyiwine alıp keldi.

XVIII ásırde Evropada júz bergen zárür kelispewshiliklerden biri Rossiya shveciyaǵa qarsı alıp barǵan urıs boldı. **Arqa urıs** (1700—1721) dep at algan bul urısta Rossiya jeńdi.

Evropa mámlekетleriniń derlik barlıǵı qatnasqan **Jeti jılıq urıs** (1756—1763) nátiyjesinde Evropadagi shegaralar ózgermedi. Urıstan eń úlken paydanı Angliya aldı. Hindstan hám Arqa Amerikadaǵı fransız koloniyaları Angliyaǵa ótti. Angliya dýnyanıń jetekshi koloniya imperiyasına aylandı.

Osmaniyer sultani Mustafa III 1768-jılı Rossiyaǵa qarsı urıs basladı. Urıs 1774-jılı Kuchukqaynarji shártnaması menen juwmaqlındı. Urısta Rossiya imperiyası jeńdi. Shártnamaǵa muwapiq, Qırım xanlığı Rossiyaǵa baǵınışlı mámlekетke aylandı hám keyin Rossiya quramına qosıp alındı. Rossiya Qara teńizde áskeriy flotqa iye bolıw huqıqın da qolǵa kirgizdi.

Bul dáwirde orta ásirlerdin Qıtay hám Osmaniyer imperiyası siyaqlı qúdiretli mámlekетleri ele áskeriy jaqtan kúshli bolsa da, xalıqaralıq qatnasiqlarda olardıń roli tómenlep bardı. Evropada kapitalizmniń rawajlantıwi milletlerdin qáliplesiwine alıp keldi. Biraq milliy mámlekетlerdin júzege keliw procesi qattı gúresler astında ámelge asırıldı.

Bul dáwirde Evropa mámlekетleri arasındaǵı teńiz jolların iyelew, Amerika, Aziya hám Afrikada koloniyalara iye bolıw ushın alıp barıǵan gúresler xalıqaralıq qatnasiqlardıń tiykarın payda etti. Bul gúresler nátiyjesinde jáhan koloniallıq sistemasi qáliplesti. Jańa dáwirdiń eń shermendeli waqıyasi — qul sawdasi da usı dáwirge tān edi.

1. XVI—XVIII ásirlerdegi xalıqaralıq kelispewshilik hám urıslardıń sebepleri nelerden ibarat edi?
2. Vestfal tınıshlıq kelisimi mazmuni neden ibarat edi?
3. Evropa mámlekетleriniń derlik barlıǵı qatnasqan jeti jılıq urıstiń mánisi neden ibarat?
4. Kuchukqaynarji shártnamasıń mazmuni neden ibarat?

Dóretiwshilik jumıś tapsırmazı

Vestfal tınıshlıq kelisimi hám Kuchukqaynarji shártnaması haqqındaǵı maǵlıwmatlardı tekstten tabıń hám kesteniń eki baǵanasında talqılań.

Internet járdeminde Karl II hám Philipp Anjuy xızmeti menen tanısıp shıǵıp analizleń.

Kartadan paydalanıp, XVII—XVIII ásirlerdegi xalıqaralıq qatnasiqlardı talqılań.

7-tema: FRANCIYADA ABSOLYUT MONARXIYA. ULLÍ FRANCUZ BURJUAZIYALIQ REVOLYUCIYASI

XVII ásirde Franciyaniń ekonomikalıq, jámiyetlik-siyasiy rawajlanıwı qarama-qarsılıqlı xarakterge iye edi. Kapitalistik qatnasiqlardıń kirip keliwi nátiyjesinde júz bergen ekonomikalıq ósiw, absolyutizmniń bekkehleniwi, salıqlardıń artıwı, xalıq massası awhalınıń tómenlewi hám úzliksiz xalıq kóterilisleri menen qosılıp ketti. Jańa ekonomikalıq qatnasiqlar, ásirese, awilda júdá qıyınhılıq penen ózine bol ashti.

XVI ásır aqırı — XVII ásır baslarında Franciya tez ekonomikalıq ósiw dáwirin basınń keshirdi. Buǵan koroldiń salıqlardı azaytıwı, manafakturalar ushın qolay finanslıq sharayat jaratiwı óndiristi qollap-quwatlawshı bajı salıqlarınıń engiziliwi, texnikalıq jańalıqlardı qollap-quwatlawı arqalı erisildi. Korol menen burjuaziya arasında awqam bekkehlenip, xalıqtıń narazılığı da páseydi.

Ishki bazarıń keńeyiwi xalıqtıń ósiwine alıp keldi. Revolyuciya qarsańında Franciya xalqı sanı boyınsha Evropanıń eń úlken mámleketi edi. Usı dáwirde baslangan reformalardıń ámelge aspay qalıwı siyasıy hám ekonomikalıq reformalardıń absolyutizm menen shıǵisa almaytuğının kórsetti. Jámiyette sociallıq qarama-qarsılıqlar kúsheyip, mámlekет revolyuciya jaǵasına kelip qaldı.

Ullı francuz burjuaziyalıq revolyuciyasınıń baslarıńı. 1789-jıl 5-may kúni korol Lyudovik XVI General shtatlar májlisin ashti. Ol óziniń sózinde xalıqqa jańa salıqlar engiziwdi soradı. Koroldiń sózi úshinshi qatlama wákilleriniń narazılığına sebep boldı. Parijli xalıq da deputatlardan qatań qararlar talap etip, Versal tárepke kele basladı. Sonnan keyin úshinshi qatlama deputatları óziniń jiynalısın **Milliy keńes** dep daǵazaladı. Birinshi hám ekinshi qatlama deputatlarının reforma tárepdarları bolǵanlar olarǵa qosıldı. Milliy keńes absolyutizmdi tamamlawǵa qarar etti.

Franciyada General shtatlar qashan hám qanday maqsette shaqırılǵan edi?

Úshinshi qatlam kóz qaraslarınıń ańlatıwshısı **Gabriel de Mirabo** boldı. Ol bay hám belgili shańaraqtan shıqqan, tájiriybeli hám de dana siyasat ýayratkeri edi. Mirabo úshinshi qatlamdi birlikke shaqırdı.

Usı waqtları Milliy keňes ózin **Shólkemlestiriwshi májilisi** dep járiyaladı. Parij gazetaları revolyuciya bir tamshı da qan tógilmesten juwmaqlıdı, dep jazdı. Biraq, Parij qáterjam emes edi.

- ◆ Birinshi qatlam — ruwxaniyler.
- ◆ Ekinshi qatlam — dvoryanlar.
- ◆ Úshinshi qatlam — sawdagerler, ónermentshiler, diyqanlar, burjuaziya.

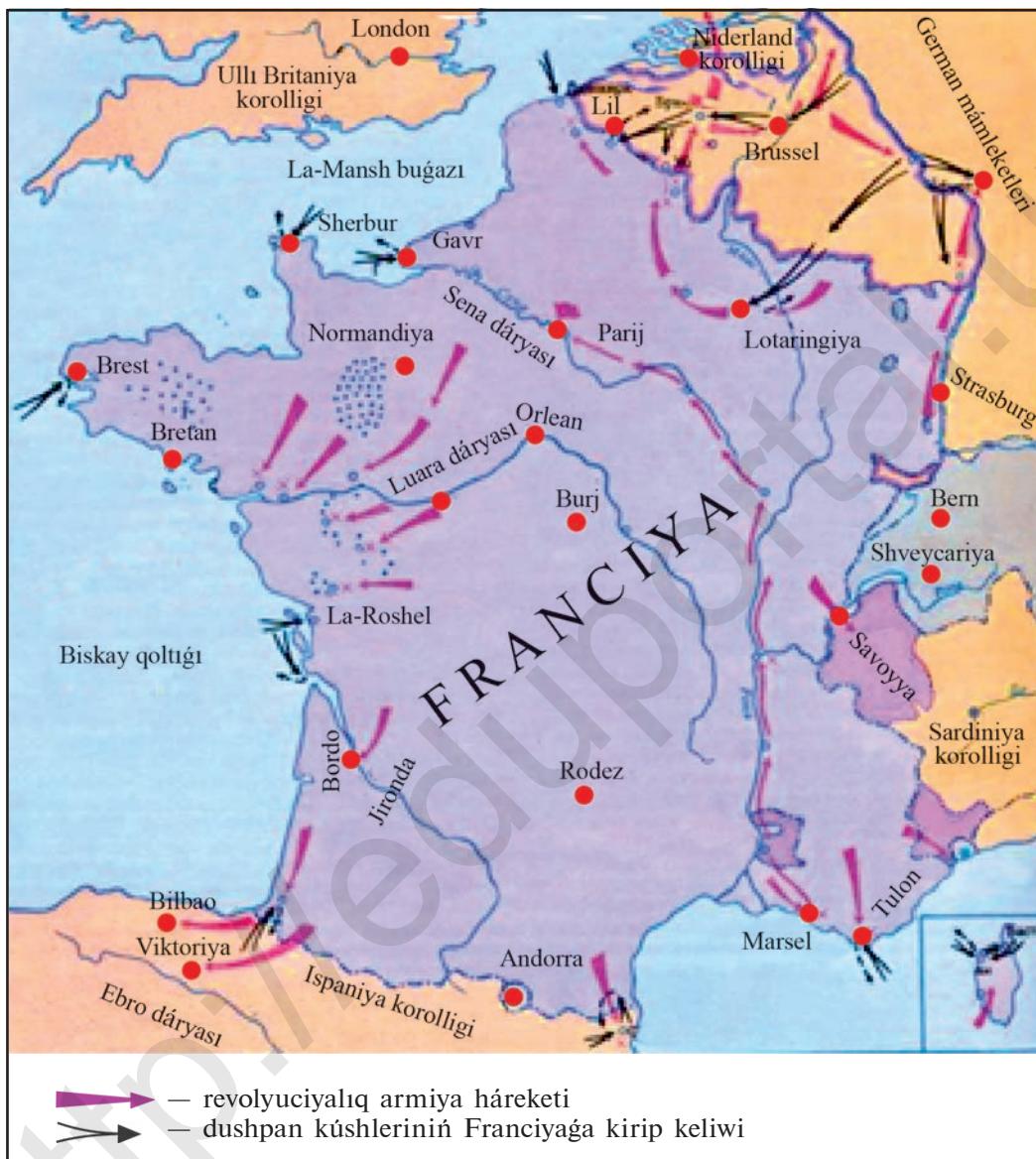
Bastiliyanıń alınıwi. Özgerislerden narazı bolǵan xalıq **1789-jıl 14-iyulde** Bastiliya qorǵanına bastırıp kirdi. Qorǵandaǵı armiya baǵındı, qorǵan komendantı (baslığı) óltirildi. Solay etip, revolyuciya alamanniń rehimsiz terrorı menen baslandı. Lyudovik XVI kóterilishshilerge baǵınıwǵa qarar etti. Korol Shólkemlestiriw májilisin tán aldı. Paytaxtda hákimiyat qala keňesi — Parij Komunasi qolina ótti. Húkimdar toparlardıń bar qarsılıqların óz waqtında sheshe almaǵanlıǵı usı tárizde revolyuciyaǵa alıp keldi. Absolyut monarxiya quladı.

Burjuaziya húkimet basında. Absolyutzmniń qulawı menen hákimiyat iri burjuaziya qolina ótti, biraq, mámlekette tıñishlıq ornatılmadı. Pútkıl mámleketti revolyuciya hám diyqanlar kóterilisi qamtıp aldı. Shólkemlestiriw májilisi «**Insan hám puqara huqıqları deklaraciyası**»nın qabil etti. Ol sóz hám baspasóz erkinlikleri hám de jeke (menshiktiń) mülktiń qol qatılmazıǵı sıyaqlı burjuaziya huqıqların daǵazaladı. Deklaraciyanıń mánisi «**Azatlıq, Teńlik, Doshıq!**» degen úsh sózde óz kórinisin taptı.

1791-jıl sentyabrde Shólkemlestiriw májilisi Franciya tariyxında birinshi konstituciyanı qabil etti. Onda korol hákimiyatı sheklendi. Solay etip, Franciyada iri burjuaziyanıń hákimiyatı ornatıldı hám revolyuciyanıń birinshi basqıshı juwmaqlıdı.

Revolyuciya procesinde francuz jámiyeti hár túrli siyasiy aǵımlargá bólinip ketti. Shólkemlestiriw májilisi deputatlarının korol tárepdarları bolǵanlar ońlar yaki **royalistler** (royal — korol) dep atıldı. Solshıl deputatlardıń kóphshılıgi Jironda wálayatınan saylanganlıǵı sebepli olar **jírondashılar** degen at aldı.

Sol waqtta revolyuciya ele aqırına jetken joq, orta hám kishi burjuaziya hákimiyatqa kelmedi, diyqanlarǵa jer berilmedi, dep

Francuz burjuaziyalıq revolyuciyası

esaplawshılar da birqansha edi. Bul júdá solshıl aǵım yakobinshiler (olar Áwliye Yakob monastırınıń kitapxanasında jiynalǵanlıǵı ushın so- lay atalǵan) háraketinde óz kórinisin taptı.

- ◆ 1789-jıl 5-may ...
- ◆ XVI ásir aqırı — XVII ásir baslarında ...
- ◆ Lyudovik XVI háraketi ...
- ◆ Gabriel de Mirabo háraketi ...

Koroldiń taxttan awdarılıwı hám respublikanı́ járiyalanıwı.

1791-jılı jańa Nızam shıǵarıwshı májilis óz jumısın basladı. Ol tabislı urıs mámlekette watandı súyiwshilik sezimin kúsheytti hám revolyuciyalıq jaǵdaydı saplastırıdı, degen pikir menen Avstriyaǵa qarsı urıs járiyaladı. Francuzlar Belgiyaǵa armiya kirgizdi, buǵan juwap retinde avstralıyalılar hám prusslar Franciyaǵa bastırıp kirdi hám de birneshe qorǵandı iyelep aldı. Franciyaǵa qarsı urısqa Angliya da qosıldı.

Sonda Nızam shıǵarıwshı májilis «Watan qáwip astında!» degen shaqırıq penen xalıqqa mûrâjáát etti. Valmi awılı janındaǵı sawshta francuz armiyaları pruss armiyası hújimlerin qaytardı. Bul mámlekette basqıñshılıqlardan azat etiwdiń baslıanıwı edi. Sol kúni, yaǵníy **1792-jıl 22-sentyabrde** Konvent monarxiyanı biykarlaw hám Franciyada respublika dúzimin ornatıw haqqında dekret qabıllandı.

Paytaxtta Milliy gvardiya hám kewilliler láshkeri korol sarayın qorshap aldı. Korol Lyudovik XVI shańaraǵı menen birge qamaqqa alındı. Solay etip, revolyuciyanıń ekinshi basqıshında monarxiya awdarıp taslandı. Kóplegen monarixstlik gazetalar jabıldı, burińǵı wázirler qamaqqa alındı. 25 jasqa tolǵan barlıq er adamlarǵa saylaw huqıqı berildi.

1789-jıl 14-iyulde Bastiliya qorǵanı iyelendi.

1791-jılı sentyabrde Shólkemlestiriw májilisi Franciya tariyxında dáslepki konstituciyani qabıllandı.

1792-jıl 22-sentyabrde Franciyada respublika dúzimin ornatıw haqqında dekret qabıllandı.

Yakobinshiler diktaturasınıń ornatılıwı hám qıyratılıwı.

Konventtiń qararına muwapiq, 1793-jıl yanvarda korol Lyudovik XVI óltirildi. Koroldiń óltiriliwi Angliya hám İspaniyanı Franciyaǵa qarsı urısqı iytermeledi. Avstriya armiyası hújimge ótti. Francuz áskerleri jeńiliske ushıradı. Yakobinshiler hám ápiwayı xalıq bunda jirondashılardı ayıpladı. Sol waqıtta yakobinshilerdiń abrayı artıp, Franciyada hákimiyat yakoninshilerge hám olardıń jolbasshıları — Robespyer, Marat hám Dantonǵa ótti. Olar rehimsiz (jawız) terrorshılıq basqarıwin ornattı. Jirondist deputatlar óltirildi. Kontrrevolyucionerler bolsa qamaqtan qala

sırtına alıp shıgilip, atıp taslandı. Yakobinshilerdiń rehimsizligi shegarasız, ayawsız hám mánissız edi.

Konventde Robespier hám onıń tárepdarlarına qarsi til biriktirildi. 1794-jıl 27-iyulde Robespier Konventde qol shappatlawlar menen qamaqqa alındı. Robespier hám onıń tárepdarları nızamınan tısqarı dep daǵazalandı, bul bolsa sudsız óltiriw degeni edi. Barlıǵı bolıp júzge jaqın adam óltirildi, olar, tiykarınan, Parij Kommunası aǵzaları edi. Kommuna biykar etildi.

- ◆ 1793-jıl yanvarda ...
- ◆ 1794-jıl 27-iyulda ...
- ◆ Robespier, Marat, Danton háreketi — bul ...

Ulli francuz burjuaziyalıq revolyuciyasınıń jáne bir basqıshi mine sonday juwmaqlandi. Xalıq mütájlik, urıs hám terrordan sharshadi. Yakobinshiler diktaturası quladı.

Revolyuciya eski tártiplerdi joq etip tasladı: feodallıq qaǵiydalar hám absolyutizm tamamlandı; diyqanlar jer aldı; Franciya respublika dep járiyalandı. Huqiqiy mámlekет hám puqaralıq jámiyeti qáliplesiwi ushın tiykar salındı. Burjuaziyalıq mülkshılıgi ornatıldı hám sanaat awdarıspaǵı ushın sharayat jaratıldı.

Úshinshi qatlam — Franciyada ornatılğan tártipke baylanıslı jeńilliklerge iye bolǵan ruwxaniyeler hám dvoryanlardan basqa barlıq adamlar.

Shólkemlestiriw májilisi — konstituciya qabıllaw ushın jiynalatuǵın parlament.

Kommuna — jergilikli ózin-ózin basqarıw organı.

Absolyutizm — mámlekette basqarıw usılı. Onda sheklenbegen hákimiyat mámlekет baslıǵı — monarxqa tiyisli.

1. *Ulli francuz burjuaziyalıq revolyuciyasınıń baslaniwi sebepleri nelerden ibarat?*
2. *Franciyada «Insan hám puqara huıqları deklaraciyasın»da qaysı huıqlar kepillengen.*
3. *Franciyada «Watan qáwip astında!» shaqırığı qanday maqsette hám qaysı shólkem tárepinen tayarlanǵan?*
4. *Franciyada yakobinshiler diktaturası ne sebepten quladı?*

Karta menen islewge baylanıshı tapsırma

Kartadan paydalanıp, Franciya burjuaziyalıq revolyuciyası bolıp ótken aymaqlardı talqılań hám eki baǵanalous kesteniń birinshisinde aymaq, ekinshisinde waqıyalardı keltiriń.

Konseptual keste tiykarında XVIII ásir Franciya rawajlanıwındaǵı ózine tánlikti talqılań.

8-tema: ULLÍ FRANCUZ BURJUAZIYALÍQ REVOLYUCIYASÍNÍN TAMAMLANÍW HÁM TARIYXÍY ÁHMIYETI

1795-jılǵı xalıq kóterilisi. Termidorshılar (francuz kalendarındaǵı termidor ayınıń 9-kúni hákimiyatqa kelgenler usılay ataladı) múlk hám erkin isbilemenlikti qorǵaytuǵın respublika tárepdarı edi. Olar sawdadaǵı sheklewlerdi biykarladı. Sawda erkinligi baslandı, bahalar birneshe ese kóterilip ketti, pul keskin qádirszlendi.

Franciya qaysı ásirden baslap birden-bir oraylıq hákimiyatqa boyısındırıldırıldı?

Miynetkesh xalıq ash qalıp atırǵan bolsa, «jańa baylar» ótip atırǵan waqtı qoldan bermewge hám turmıs keshiriwge asiǵar edi. Burjuaziyalıq jámiyetiniń joqarı qatlamında aqsúyekler ádep-ikramlıǵı qayta tuwıla basladı.

Revolyuciyalıq ózgerisler dáwiri tamamlandı. Konvent deputatlarının endi xalqınıń jaǵdayı qızıqtırmayıǵın edi. Parijliler Konvent isine tásır kórsetiwge urınıp kórdı. Parij átirapında narazılıq kúsheydi. Xalıq arasında «Xalıq, oyan! Waqıt keldi!», degen súrenler tarqaldı.

Solay etip, **1795-jıl aprelde** kóterilis baslandı. Mıńlap quralsız adamlar Konventke qaray keldi. Keshte, Milliy gvardiya Konventti qorşap alıp, xalıqtı quwıp jiberdi. Parij qamal jaǵdayında dep járiyalandı. May ayında bul waqıyalar tárirarlanıp, kóterilishiler Konventti iyelep aldı. Adamlar aǵımı barlıq imaratlardı tolتırıp jiberdi. Eki kún dawamında gózep otı kúsheydi. Ekinshi kún aqırına kelip, kóterilishiler qırıratıldı hám quralsızlandırıldı olardıń jol bassħları — sońǵı yakobinshiler gilatinada óltirildi. Kóphshiligi qamaqqa alındı, súrgin etildi. Bul kóterilis Ullı francuz revolyuciyası dáwirinde xalıqtıń sońǵı ógalaba massalıq shıǵıwı edi.

1795-jılǵı Konstituciya hám Direktoriya. 1795-jıldırıń avgustında Konvent jańa Konstituciyanı qabil etti, ol Franciyada respublika dúzimin bek kemledi, biraq, ulıwma saylaw huqıqın biykarladı. Endi nízamshılıq hákimiyatı eki palatadan — Bes júzler keńesi hám Aqsa-

qallar keňesinen ibarat bolǵan nızamshılıq palatasına berildi. Atqarıw hákimiyatı Aqsaqallar keňesin tayınlaytuǵın bes adamnan ibarat Direktoriyaǵa tapsırıldı. Sonıń menen birge, 1795-jılı Konstituciya revolyuciyasınıń barlıq antifeodallıq jetiskenlikleriniń nızamlılıǵın tas-tıtyıqladı.

- ◆ 1795-jıl aprelde ...
- ◆ «Xalıq, oyan! Waqıt keldi!» — ...

Jańa Konstituciya monarxiya tárepdarların kúsheytip jiberdi. Olar Konvenke qarsı qozǵalań kóterdi. Artilleriya járdeminde kóterilishší-lerdi qyratqan general Napoleon Bonapart Konventtiń qutqarıwshısına aylandı.

Direktoriyanıń urısları. General Bonapart. Hákimiyatqa kelgen iri burjuaziya ózge elleni basıp aliwdan mápdar edi hám Direktoriya dáwirindegi Franciyaniń urısları basqıñshılıq xarakterine iye boldı. Reynniń shep jaǵası hám Belgiya Franciyaǵa qosıp alındı, Gollandiya bolsa baǵınıńqı respublikaǵa ay-landırıldı. Basıp alıngan jerlerde francuzlar feodallıq tártiplerdi biy-karladı. Biraq, basıp alıngan jerler talandı, áskeri olja sıpatında azıq-awqat hám kórkem óner shıgarmaları júklengen kárwanlar Parijge kelip turatuǵın edi.

Bul urıslarǵa basshılıq etken Napoleon Bonaparttıń mámlekette abrayı júdá joqarı edi. Ásirese, Italiyaǵa qarsı etilgen júris hám onıń boysındırılıwı Napoleondı júdá ataqlı etip jiberdi. Basıp alıngan jerlerde Napoleon feodallıq baǵınıńqılıqtı joq etti, shirkew hám ibadatxanalardı ayırim jiyımlardan ayırdı, belgili dárejede insan huqıqların bekkemley-tuǵın jańa nızamlardı engizdi.

Napoleonnıń jeńisleri jámiyyette armiyanıń abrayın asırdı. Napoleon sol Italiyada ózin general emes, xalıqtıń táǵdırıne tásır ótkeriwge müm-kin bolǵan ullı shaxs sıpatında sezdi. Keyin, 1798-jılı Mısrǵa etilgen júris Napoleondı siyasıy hákimiyyattı iyelewge iytermeledi.

Napoleon Bonapart

- 1795-jıldın avgustında Konvent Franciyaniń jańa Konstituciyasıń qabil etti.

1798-jılı Mısrgá etilgen jüris Napoleondı siyasıy hákimiyattı iye-lewge iytermeledi.

1799-jıl 9-noyabr mámlekет awdarıspaǵı. Direktoriya hákimiyatı xalıq arasında abırayǵa iye emes edi, «jańa baylar» da Direktoriyanı jaqtırmaytuǵın edi. Gazetalar «Kúshli hákimiyattı ornatıw!» talabiń bas betlerinde kórsete basladı. Sonday sharayatta hákimiyatqa qarsı til biriktiriw uyımlastrırıldı. Til biriktiriwshiler Mısrdań qaytqan Napoleonnan tiykargı kúsh sıpatında paydalaniwǵa qarar etti, Bonapart da buǵan razılıq bildirdi. Jıynalıs ótkerip atrıǵan Aqsaqallar keńesi hám Besjúzler keńesi, iri armiya tárepinen qorshap alındı. Qorqıp ketken Aqsaqallar keńesi usınıs etilgen basqarıw usılı — Konsullıqtı dárhəl tastıyıqladı. Besjúzler keńesi de bul qarardı tastıyıqladı. Konsullıq úsh adamnan ibarat atqarıw hákimiyatı bolıp, olardan hárbi «Francuz respublikasınıń konsulu» ataǵına iye boldı. Saylangan úsh konsuldan biri Napoleon Bonapart edi.

Konsullar respublikaǵa sadıqlıq haqqında ant qabil etti.

Franciyadaǵı burjuaziyalıq revolyuciysi aqırına jetti. Bul revolyuciya pútkil dýnya tariyxı ushın da belgili mániste burılıs noqati boldı. Ol alǵa surgen «Azatlıq, Teńlik, Doslıq ideyaları pútkil dýnya xalıqlarının keyingi rawajlanıwına arzıtyuǵın tásır kórsetti.

Sonday-aq, revolyuciya tariyxı kóplegen xalıqlar ushın úlken sabaq da boldı. Onıń ayawsız qırǵınları, barlıq mashqalalardı sheshiwdiń quralı sıpatında terrordin qollanılıwi, siyasıy dushpanlardıń fizikalıq joq etiliwi siyaqlılar da revolyuciya keltirgen qorqinishli reallıq boldı.

Termidor — Franciyada revolyuciya jilları qabillanǵan jańa kalendardaǵı aydıń atı.

Konvent — ayırmamámlekelerde ayrıqsha wákillerge iye bolǵan wákilik organı.

Direktoriya — burjuaziya revolyuciysi dáwirinde Franciyada hákimiyattı kollegial basqarıw forması, atqarıw hákimiyatı.

Konsul — Franciyada burjuaziyalıq revolyuciysi jilları engizilgen atqarıw hákimiyatınıń úsh bassħilarınan biri.

Terror — (qorqinish, qáwipli) — qarsılaslardı joq etiw yaki qorqıtıw, xalıq arasında qáwip keltirip shıǵarıw.

1. 1795-jılǵı xalıq kóterilisi qalay baslandı?
2. 1795-jılǵı Fransıya konstituciyası qanday tiykargı qaǵıydaları engizdi?

3. Qaysı faktorlar Napoleon Bonapart abroyınıň artıwin tâmiyinledi?
4. Ulli francuz burjuaziyalıq revolyuciyasınıň tariixiy áhmiyeti nelerden ibarat?

Dóretiwshilik jumis tarpsırması

«Francuz burjuaziyalıq revolyuciyasınıň áhmiyeti sonnan ibarat...» temasında esse jazıń.

Internet járdeminde francuz burjuaziyalıq revolyuciyası virtual sayaxat uyımlastırıń hám temada úyrenilgen materiallar tiykarında tariixiy waqıyanı talqlań.

9-tema. XVI–XVIII ÁSIRLERDE GERMANIYA IMPERIYASÍ

Ekonomikalıq jaǵday. Germaniya ekonomikalıq rawajlanıwda Angliya, Gollandiya hám Franciya siyaqlı mámlekетlerden arqada qaldı. Hätte, XVI ásirdiń ekinshi yarıminan baslap ekonomikalıq qalaqlıq baslandı. Bul, dáslep Germaniyanıń 300 den artıq mayda knyazliklerge (mámlekет) bólínip ketkenliginiń aqıbeti edi. Siyasiy bóliniwshilik birden-bir ishki bazardıń payda bolıwına imkan bermedi.

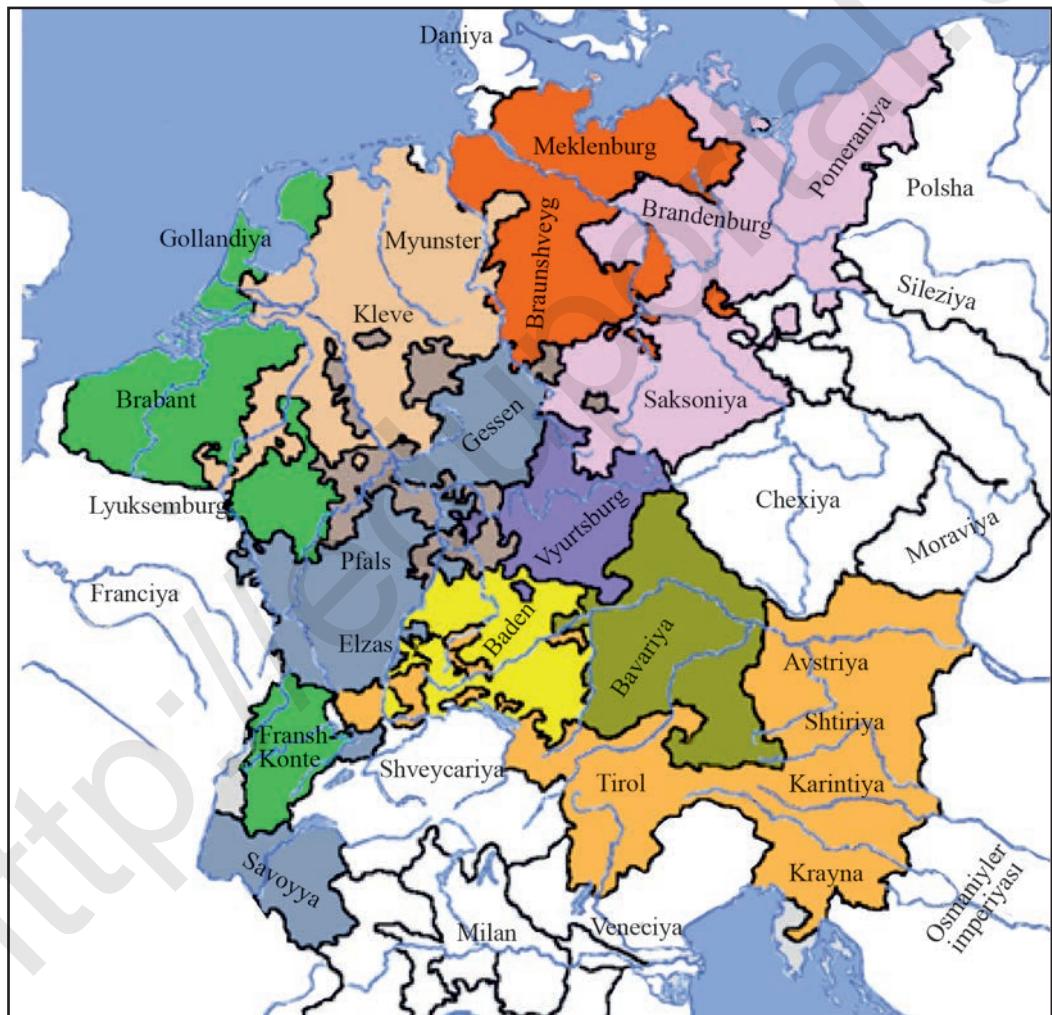
Orta ásirlerde qaysı sawashtan keyin Germaniyaǵa vengerlerdiń bas-qıñshılıqları toqtaydı?

Bunnan tısqarı, bul dáwirde teńiz sawda jollarınıń Atlantika okeanına kóshkenligi aqıbetinde Germaniya arqalı ótetugın sawda jolları óz ahmiyetin joyitti. XVI asır ortalarına shekem Arqa Italiya hám onıń dáldálshılığında pútkıl Shıǵıstiń Batıs Evropa bazarları menen baylanısları Germaniya jerlerinen ótken.

Germaniyanıń xalıqaralıq kólemdegi ekonomikalıq roli — onıń mis islep shıǵarıw boyınsha dúnyada birinshi orındı iyelep kelgenligi menen belgilenip keldi. Mis sawdadaǵı tiykarǵı onim bolıp esaplandı. Biraq, Amerikadan Evropaǵa altın hám gúmistiń úlken muğdarda alıp keliniwi Germaniya misiniń áhmiyetine úlken ziyan tiygizdi. Sonday-aq, nemec sanaat onimleri shet mámlekетler sanaat ónimleri menen básekilese almadı. Sebebi Germaniyada manufaktura óndirisí tek qala menen sheklenip qalǵan edi. Ol awılgá jayılmadı, yaǵníy

natural xojalıq qatnasiqları húkim súrgen awıl xojalıq óndırısı sanaat ónimlerine bolǵan talabın qanaatlandırmadı.

1524 – 1526-jılları bolıp ótken diyqanlar kóterilisiniń jeńiliwi orta ásirlık feodallıq qatnasiqlarınıń jáne uzaq hám bekkem saqlanıp qalıwına hám siyasiy ıdırawshılıqtıń dawam ete beriwine sebep boldı. Aqırında, Evropa mámlekетleri ortasında kelip shıqqan otız jilliq urısta (1618 – 1648) tiykarınan, nemec knyazlikleriniń jábirleniwi hám onıń qalaqlıq batpaǵına batıp qalıwına tásır kórsetti. Otız jilliq

Muqaddes Rim imperiyası okrugleri

urıs nátiyjesine muwapiq, Evropada siyasiy gegmonlıq Franciyaǵa ótti.

Germaniya bolsa ekonomikalıq hám siyasiy kriziske ushıradı. Siyasiy pítirańqılıq jáne de kúsheydi.

- ◆ XVI ásirdiń ekinshi yarıminan — ...
- ◆ Otız jıllıq urıs — ...
- ◆ 1524—1526-jılları — ..
- ◆ XVI ásır ortalarań shekem — ...

Siyasiy dúzim. Germaniya rásmiy túrde birden-bir imperiya bolıp esaplandı, onı atına ǵana imperator basqardı. Negizinde onıń birligi tek qaǵaz júzinde edi.

1806-jılga shekem «Muqaddes Rim imperiyası» dep atalatuǵın bul imperiyada hárte birden-bir puqalıq ta joq edi. Xalıq imperiyanıń emes, al knyazliklerdiń puqaraları edi.

Gabsburgler dinastiyasınan bolǵan Germaniya imperatori óziniń Avstriyadaǵı jerlerinen basqa heshqanday real hákimiyatqa iye emes edi. Imperiya Reyxstagi ámelde barlıq knyazliklerge májbúriy bolǵan juwmaqlawshı qararlar qabil etpegen.

Qabillaǵan jaǵdayda da, ol ámelde orınlambaytuǵın edi. Bunday sharayatta hárbiń knyazlik tek ishki islerde emes, al sırtqı siyasatta da ǵárezsizlikke umtılars edi.

Germaniyanıń xalıqaralıq jaǵdayı. Ishki siyasiy pítirańqılıq XVII ásirdiń ekinshi yarımində Germaniyanı Evropanıń kúshli mámleketleri qolında quwırshaqqa aylındırdı. Franciya aqır-aqıbetinde Strasburg qalası hám Reyn dáryasınıń shep jaǵalawların iyelep aldı.

1683-jılı Germaniya knyazlikleri Túrkıya basqınhılığına qarsı gúresiw ushın tariyxta birinshi mártebe durıs qarar qabil etti hám milliy-azatlıq armiyasın dúzdi. Sol jılı Vena bosagalarında osmaniylediń armiyasın qıyrattı. Germaniyanıń bul jeńisi Oraylıq Evropanı osmaniyeler basqınhılığınan saqlap qaldı.

Prussiya korolliginiń dúziliwi. Germaniya knyazlikleriniń ishinde Avstriya hám Brandenburg eń kúshli mámleketleri edi. XVII ásır bul eki knyazliktiń knyazliktiń Germaniyaǵa gegemonlıq ushın gúresi astında ótti. Avstriyanı gabsburgler dinastiyası, Brandenburgti bolsa gogensollernler dinastiyası basqaratuǵın edi.

Biriniń paytaxtı Vena qalası, ekinshisiniki bolsa Berlin qalası edi. XVII ásır aqırına kelip, Brandenburg knyazligide Prussiya gersogligi jetekshi orıńga iye bolıp aldi.

1683-jılı Germaniya knyazlikleri Turkiya basqıñshılığına qarsi gúresiw ushın tariyxta birlinshi márte durıs qarar qabilladı.

XVII ásır Avstriya hám Brandenburg knyazlikleriniń Germaniyada gegemonlıq ushın gúresi astında ótti.

1701-jılı Brandenburg knyazligi ornında Prussiya korolligi düzildi. Brandenburg knyazi Fridrix I atı menen Prussiya koroli dep járiyalandı. Sol dáwirden baslap, qolaylı xalıqaralıq sharayattan hám basqa nemec knyazlikleriniń kúshsizliginen paydalangan Prussiya qúdiretli mámleketke aylandı. Prussiya qúdiretli armiya da düzdi.

XVIII ásır aqırında Prussiya maydanı boyınsha Evropada úshinshi, armiyasınıń sanı boyınsha tórtinshi orındı iyeledi.

Fridrix II húkimdarlığı dáwirinde (1740–1786) Prussiya absolyut monarxiyaǵa aylandı.

Real — haqıqattan da bar bolǵan; amelge asatuǵın; orınlaniwı mümkin bolǵan.

Gegemonlıq — siasiy, ekonomikalıq, áskeriy ústinlik, bir mámlekettiń basqası ústinen húkimdarlığı.

1. Germaniya imperiyasınıń ekonomikalıq rawajlanıwındaǵı artta qalıwınıń sebepleri haqqında nelerdi biliپ aldińız?
2. Germaniyada húkim súrgen siyasiy idırawshılıq qanday aqibetlerge alıp keldi?
3. Germaniya knyazlikleriniń 1683-jılı osmaniylederdiń armiyası ústinen jeńisi Evropa ushın qanday áhmiyetke iye boldı?
4. Prussiya korolligi qanday sharayatta düzildi?

Dóretiwshilik jumıs tapsırmazı

«Germaniya imperiyasınıń düziliwi» temasında óz betińiszhe jumıs jazıń.

Internet járdeminde Germaniya imperiyasına virtual sayaxat uyımlastırıń hám temada úyrenilgen materiallar tiykarında tariyxıy waqıyanı talqlań.

10-tema: XVI — XVIII ÁSIRLERDE ROSSIYA IMPERIYASÍ

Rus jerleriniń birlesiwi. Altın Ordaǵa baǵınışlıǵının azat bolǵan Rus jerleriniń Moskva átirapında birlesiw procesi XVI ásır baslarında aqırına jetti. Oraylasqan mámleket payda boldı hám ol endi «Rus», «Rossiya» dep ataldı.

Kiev Rusı mámleketlerine qashan hám kim tárepinen tiykar salıngan?

1547-jılı taxtqa otırǵan Ivan IV Rossiya tariyxında birinshi ret patshaliq tajın kiydi hám «car» dep ataldı. Rusda húkimdarlar burın «Ullı knyaz» dep atalatuǵın edi. Ivan IV ke patshaliq ataǵınıń beriliwi onı Batıs Evropa korollerı menen teńlestirdi. Ivan IV ishki siyasattıń tiykargı maqseti dvoryanlar qatlamın kúsheytıw arqalı boyarlar dárejesin tómenletiwge qaratıldı. Sol maqsette 1549-jılı ol birinshi ret erkin xalıqtıń hár túrli taypaları wákilleriniń jiynalısın — **Zemstvo soborın shaqırdı.**

Ivan IV Zemstvo soborında boyarlar hákimiyatın keskin qaraladı. Sobor jańa nızamlar toplamı — **Sudebnik** dúziw haqqında qarar qabil-ladı. Oǵan baylanıslı, bunnan bılay dvoryanlardı jınayat hám qolaysız qılmısları ushın boyarlar sudına bariw qadaǵalandı. Dvoryanlardan mıńına Moskva uyezdinen jer-múlk ajıratıp berildi. Mámleket lawazımların tek aqsúyek násilinen bolǵan adamlar iyelewi tártibine de shek qoyıdı.

Boyarlar ushın xalıqtan jiynalatuǵın salıqlar biykarlandı. Orınlarda jergilikli ózin-ózi basqarıw organları — **zemstvolar** düzildi. Sudevnik krepostnoy diyqanlarınıń bir jer iyesinen basqasına ótiwin jılına bir kún — 26-noyabr menen sheklep qoydı.

Oprichnina. Boyarlar hákimiyatına soqqı beriw maqsetinde 1565-jılı Ivan IV mámleket jerlerinen úlken bólimin ajıratıp aldı. Bul jerler **oprichnina** (ajıratıp alıngan) dep ataldı. Oprichnina óziniń armiyasına iye boldı. Ol patshanıń óziniń qarsılıqların jazalaw quralına aylandırıldı. Mámlekette rehimsiz terror, óltiriw hám súrgin dáwiri baslandı. Sonıń ushın Ivan IV «**Grozniy**» (rehimsiz, qorqınışlı) laqabı menen ataldı.

Oprishnina Rossiyada feodallıq pıtırıńqliq qaldıqlarına qarsı kúshli soqqı berdi. Biraq, ol mámleket xojalığına úlken ziyan tiygizdi. Tek boyarlar emes, al on mıńlap ápiwayı adamlar da qurban boldı. Bul

bolsa jámiyettiń hár túrli qatlamlarında oprichninadan narazılıqtı kúsheytti. Nátiyjede, Ivan IV 1572-jılı oprichninanı biykarlawǵa májbür boldı.

Bul dáwirde Rossiya aymağı basqıñshılıq urısların alıp barıw esa-bınan shıgısqa hám qublaǵa qaray keńeyip bardı. Sonlıqtan, XVI ásır-diń ekinshi yarımında Kazan, Astraxan hám Sibir xanlıqları basıp alındı. XVI ásır aqırına kelip, Rossiya aymağı derlik eki márte keńeydi.

- ◆ 1547-jılı — ...
- ◆ 1565—1572-jılları — ...
- ◆ 1549-jılı — ...
- ◆ XVI ásır ekinshi yarımında — ...

«Kóterilisler dáwiri». Ivan IV Grozniy qaytıs bolgannan keyin taxtqa onıń ulı Fyodor Ivanovich keldi. 1598-jılı Fyodor da qaytıs boldı. Ol perzentsiz edi hám taxtqa miyras qaldırmadı. Solay etip, Rossiyani 700 jıl basqarǵan ryurikler dinastiyası húkimdarlığı saplastırıldı. Sonday sharayatta Zemstvo soborı Baris Godunovtı patsha etip sayladı.

Baris Godunov qaytıs bolgannan keyin, Rossiya tariyxında tınısh emes, qozǵalańlar dáwiri baslandı. Qısqa waqt iishinde birneshe patsha almasti, boyarlar tásiri jáne kúsheydi. Sonday-aq, shet mámleketter — Polsha hám Shveciya Rossiyaniń ishki islerine zorlıq etip aralasa basladı. Polsha, hátte Moskvani iyelep aldı. Sonday awır sharayatta Rossiyaniń Watandı súyiwshi kúshleri awıl aqsaqalı Kuzma Minin hám sárkarda Dmitriy Pojarskiy jetekshiliginde xalıq láshkerlerin topladı. Olar 1612-jılı Moskva ushın bolǵan sawashlarda Polsha armiyasın jeńdi hám Moskvani shet el basqıñshılarınan azat etti. Rossiya ishki hám sırtqı awħħali awırlığına qaramastan, óziniń górezsizligin saqlap qala al-dı. Endi Rossiyaniń jańa patshasın saylaw máselesin sheshiw kerek edi.

1613-jılı Moskvada shaqırılǵan Zemstvo soborı Ivan IV Grozniy qatınıńını tuwısqanı Mixail Fyodorovich Romanovtı Rossiya patshası etip sayladı.

Solay etip, Rossiyada jańa dinastiya — romanovlar dinastiyası taxtqa kelip, olar mámleketti 1917-jıl fevralǵa shekem basqardı.

Ekonomikalıq rawajlanıw. XVII ásirden Rossiya ekonomikasında jańa belgiler payda boldı. Bul, dáslep, tovar, yaǵníy bazarda satıw ushın arnalǵan ónim islep shıgariwdıń rawajlanıwında da manufakturalar júzege keliwinde kórindi. Bul procesten awıl xojalığı da shette qalmadı. Tiykarǵı azıq-awqat ónimi — góalle hámme jerde tovarǵa aylandı.

Rossiyada XVII ásirden baslap qalalar da rawajlandı. Olar mámlekettiń sawda-sanaat oraylarına aylandı.

Ónermentshilikiń rawajlanıwı mámlekettiń rawajlanıwına wálayatlar arasında xojalıq baylanıslarınıń keńeyiwine, pútkil rossiya birden-bir ishki bazarınıń qurılıwına alıp keldi. Solay etip, Rossiya ekonomikasında da júdá ástelik penen bolsa da, jaňa — kapitalistik qatnasiqlar qáliplesti.

Sheklenbegen (absolyut) monarxiyanıń ornatılıwi. Rossiyada sheksiz monarxiyanıń tolıq qáliplesiwi Pyotr I atı menen baylanıslı. Ol 1689-jılı taxtqa otırdı. Pyotr I sırtqı siyasatınıń tiykarǵı maqsetleriniń biri, Rossiyani áskeriy-teńiz flotına iye mámlekette aylandırıw edi. Ol bul wazıyparı ayrıqsha jetiskenlikler menen ámelge asırdı.

1700-jılı Rossiya Baltik teńizine shıǵıw ushın Shveciyağa qarsı urıs basladı. Bul urıs tariyxqa «Arqa urıs» atı menen kirdi. Urıs 1721-jılı Rossiyaniń jeńisi menen tamamlandı. Sol jılı Finlandiyanıń Nishtadt qalasında Rossiya — Shveciya tıńıshlıq shártnamasına qol qoyıldı. Oǵan muwapiq, Rossiya Baltik teńizine shıǵıw huqıqına iye boldı. Sol waqitta Rossiya Evropanıń qúdiretli mámleketterinen birine aylandı. 1721-jılı Pyotr I imperator dep járiyalandı. Rossiya imperiyaǵa aylandı hám mámlekette sheklenbegen monarxiya tolıq ornadı.

Rus milletiniń qáliplesiwi. Mádeniyat. Rus jerleriniń birlestiriliwi nátiyjesinde mádeniy baylanıslar bekkemlendi hám rus mádeniyatınıń ósiwi baslandı. Mádeniyattıń rawajlanıwı, ekonomikalıq jetilisiw menen birge, rus milletiniń qáliplesiwiine alıp keldi. Áste-aqırın jergilikli shevalar saplastırılıp, rus milletiniń til birligi júzege keldi, birden-bir mádeniyat qáliplesti. Rustıń mádeniy birligi xalıq awızekı dóretiwshiliği, arxitektura, súwretlew óneri hám ádebiyatta óz kórinisínaptı. Biraq, mádeniyattıń jetilisiwiine qaramastan, xalıqtıń tiykarǵı bólimi sawatsızlıq hám jawızlıq batpaǵında qalǵan edi. Sol sebepli XVIII ásirden baslap, mámlekette bir qatar mektepler ashılıwı úlken áhmiyetke iye boldı. Moskvadaǵı matematika hám navigaciya pánleri mektebi, artilleriya, medicina mektepleri usılar qatarına kiretuǵın edi. Moskvadan basqa aymaqlarda da bir qatar mektepler hám bilim jurtları ashıldı.

Sol dáwirde Peterburgda Rossiya Ilimler akademiyası, keyin akademiya janında gimnaziya hám universitet payda boldı. 1755-jılı ullı rus alımı M. V. Lomonosov baslaması menen Moskva universiteti ashıldı. Bul dáwirdegi Rossiya iliminiń tabısları Moskva universiteti hám M. V. Lomonosov xızmeti menen baylanıslı. Sol jılları rus geografiya

XVIII ásirdiń ekinshi ýarımında Rossiya imperiyası

páni úlken tabıslarǵa eristi. Aziya menen Amerika arasındaǵı Bering buǵazı ashıldı. Laptevler ekspediciyası Arqa Muz okeanın Murmanskden tap Chukotkaǵa shekem úyrenip shıqtı. S.I.Chelyuskin Aziyanıń eń arqa shetin ashti. Házir bul jer Chelyuskin murnı dep ataladı.

Sol dáwirde texnika rawajlanıwında da úlken tabıslarǵa erisildi. I.I. Polzunov, I.P. Kulibin sıyaqlı alımlar kóplegen texnikalıq oylap tabıwlardı ámelge asırdı. Rossiyalı ilimpazlar hám oylap tabıwshılar tárepinen jaratılǵan mashinalar jáhán ilimi hám texnikası jetiskenlikleriniń aldıńǵı qatarında turatuǵın edi.

Biraq, qalaq, krepostnoy Rossiyada bul mashinalarǵa talap joq, olar derlik qollanılmaytuǵın edi.

Oprichnina — patsha húkimeti dushpanlarının zorlıq hám terrorshılıq quralları menen bastırıwǵa urınıw siyasatı edi.

1612-jılı Moskva ushın bolǵan sawashlarda Polsha armiyası jeńiliske ushıradı.

1755-jılı ullı rus alımı M.V. Lomonosov baslaması menen Moskva universiteti shólkemlestirildi.

XVI—XVIII ásirlerde rus ádebiyatı da úlken ósiw jolın basıp ótti. Bul dáwirde dóretiwshilik penen shugıllanǵan **G.D. Derjavin**, **D.I. Fonvizin** siyaqlı shayır hám jaziwshılar zamanagóy rus ádebiyatınıń qáliplesiwine úlken úles qostı. Ataqlı tımsalshi **I.A. Krılov** dóretiwshiliginiń baslanıwı da sol dáwirge tuwra keledi. Pyotr I dáwirinen baslap, Peterburg hám Moskva da júdá úlken qurılıs jumısları alıp barıldı. Sol jılları rus arxitekturasında Evropa hám rus milliy dástúrlerin sáykeslistirgen baǵdar qáliplesti.

Sol dáwirde rus milliy teatri da qáliplesti. Onıń tiykarın salıwshısı sawdager **F.G. Volkov** rus aktyorlarınıń pútkil bir áwladın tárbiyalawda úlken xızmet kórsetti.

XVI—XVIII ásirler Rossiya tariyxında áhmiyetli dáwir boldı. Bul dáwirde Rossiya imperiya sıpatında qáliplesti, onıń aymağı eki márte-den ziyat keneyip, Evropanıń eń úlken hám áskeriy jaǵınan qúdiretli mámlekete aylandı. Biraq qalaq sociallıq qatnasiqlar sebepli Rossiya ekonomikalıq hám mádeniy rawajlanıwda Evropadan artta qalıp ketti.

Boyarlar duması — Rus mámleketeinde dáslep knyazlar, soń patsha húkimetindegi joqarı mámleketcilik keńesi.

Sudebnik — nızamlar toplamı.

1. Rusdi oraylasqan mámlekete aylandırıw qashan tamamlandı hám onıń tariyxitı áhmiyeti nelerden ibarat boldı?
2. Rossiyada qanday basqarılw sistemasi ornadı?
3. Ivan IV Grozniy engizgen oprichnina ne hám onnan qanday maqset gózlengen edi?
4. Rossiyada romonovlar dinastiyası húkimdarlığı qalay ornatıldı?

Angliya, Franciya korolları hám Rossiya patshaları óziniń siyasatlarında ámelge asırǵan eń áhmiyetli islerdiń dizimin dápterińizge dúziń.

Internt járdeminde XVI—XVIII ásir Rossiya imperiyasına virtual sayaxat uyımlastırıń hám temada úyrenilgen materiallar tiykarında tariyxitı waqıyanı xronologiya formasına keltiriń.

11-tema: XVIII ÁSIRDE ARQA AMERIKA. AMERIKA QURAMA SHTATLARÍNÍN DÚZILIWI

Arqa Amerikadağı inglís koloniyalı. Ullı geografiyalıq ashılıwlardan soń Oraylıq hám Qubla Amerikada Ispaniya hám Portugaliya koloniyaları payda bolǵan bolsa, Arqa Amerika, tiykarınan, Angliya hám Franciya tárepinen iyelep alındı.

1607-jıl Angliyanıń Virjiniyadaǵı dáslepki mánzili — Jeymstaun dúzildi. Inglis kolonizatorlarınıń aǵımı jıl sayın astı. Bul jerge puritanlar jámáátleri, jerlerinen ayırlıǵan diyqanlar, mínlap jaslar kóship keldi. Sonday-aq, miynetke jaramlı jinayatshılar da húkimet tárepinen koloniyalarǵa súrgın etildi.

Orta ásirlerde Amerikanıń qaysı xalıqları óziniń mámlekетlerin qura álgan edi?

Kolonizatorlar hám hinduler arasındaǵı óz ara qatnasiqlar júdá qıyın edi. Hinduler jańa texnologiya hám sawda-satiqtan payda kóriwine qaramastan, inglisler keltirgen keselliğler hám ashkózlik olardıń ázelden qáliplesken turmıs tárızine ayrıqsha ziyan tiygizdi.

Koloniyalarda kishi fermer xojalıqları keń tarqaldı. Áste-aqırın awıl xojalığı menen baylanıslı bolǵan sanaat ósip bardı, XVII ásirdiń ekinshi yarımında birinshi manufakturalar payda boldı. Mámlekette kapitalistlik dúzim rawajlanıp atırǵan bir sharayatta amerikasha plantaciya qulshılıǵı da saqlanıp qaldı. XVII ásirden baslap, Afrikadan kóplegen qara deneli qullar alıp kelindi.

Zamanagóy millettiń qáliplesiwi. Angliya burjuaziyalıq revolyuciyasınan keyin Amerikadaǵı koloniyalarda da burjuaziyalıq basqarıw usılları hám turmıs tárzi qáliplesip bardı. XVIII ásirdiń ortalarına kelip, koloniyalarda birden-bir ishki bazar júzege kele basladı, sawda baylanısları rawajlandı.

- ◆ XVII ásirdiń ekinshi yarımında...
- ◆ XVII ásirden baslap, ...

Amerikada birge jasawdınıń tariyxıń tájiriybesi tiykarında kóship kelgenlerdiń birden-bir tariyxıń tágdırı júzege keldi. Inglis tili olar ushın ulıwma til bolıp qaldı. Úrp-ádetler hám turmıs tárizi birdey boldı. XVIII ásirdiń ortalarına kelip, Amerikanıń kópshilik xalqı ózlerin amerikalı dep atay basladı. Sol waqıtta ózine tán milliy mádeniyattıń da payda bolıw procesi júz berdi. Solay etip zamanagóy **amerika** milleti qáiplesti.

Óarezsizlik ushın bolǵan urıstıń sebepleri. Ullı Britaniya koroli, dvoryanlar hám isbilemenler koloniyalarınan alınatuǵın paydanı barǵan sayın kóbeytiwge háreket etti. Olar koloniyalardan qımbat bahalı shiyki zat, teri hám paxtanı alıp ketetuǵın edi, koloniyalarǵa bolsa tayar ónimlerdi alıp keletuǵın edi, salıq hám tölemlerdi jiynap alatuǵın edi. Ullı Britaniya parlamenti Amerika isbilemenleri ushın hár túrli qadaǵalaw hám sheklewler ornatqan edi. Amerikalılardıń dáslepki narazılıq shıǵıwları usı sheklewler hám salıqlardıń asırılıwina qarsi bolıp ótti.

Urıstıń baslanıwi. 1774-jıl sentyabrde Filadelfiyada Birinshi Kontinental Kongressi jiynaldi. Onda Jorjiyadan basqa barlıq koloniyalardan wákiller qatnasti. Kongress ele Ullı Britaniyadan bóliniw máselesin kótere almadı, biraq, Britaniya siyasatın qaraladı. Kongress ekonomikanı basqariw ushın «Kontinental uyım» shólkemin dúzdi. Óarezsizlik tárepdarları tárepinen basqarılğan bul shólkem jámáátshilik arasında revolyuciyalıq háreketti hawij aldırdı. Inglis armiyası menen dáslepki qurallı soqlıǵısıwlar bolıp ótti.

Óarezsizlik ushın gúresshiler Amerikada respublika dúziw ideyası menen shıqtı. 1775-jıl may ayında baslangan Ekinshi Kontinental Kongressi óarezsizlik ushın urıs baslawǵa qarar etti.

Virjiniyalı polkovnik **Djorj Washington** Amerika qurallı kúshleriniń bas komandiri etip tayınlandı. Respublikashılıq háreketi xalıqtıń hár túrli qatlamların qamtip aldı.

Óarezsizlik Deklaraciyası. 1776-jıl mayda Ullı Britaniyadan ajıralıp shıǵıwga shaqırıwshı qarar qabillandı. Rásmyi bayanat tayarlaw ushın virjiniyalı Tomas Jefferson basshılıǵında komissiya dúzildi.

1776-jıl 4-iyulde qabıllanğan hám tiykarınan, T. Jefferson bilimdanınıń jemisi bolǵan Óarezsizlik Deklaraciyası jańa mámlekettiń ornaǵanlıǵın hám pútkil dúnyada háreketsheń kúshke aylanğan insan azatlığı haqqındaǵı dúnya qarasın járiyaladı.

AQSH gárezsizliginiń járiyalanıwi

Angliyanıń Arqa Amerikadagi birinshi koloniyası 1607-jılı Jeymstaunda shólkemlestirildi.

1774-jıl sentyabrde Filadelfiyada Birinshi Kontinental Kongresi shaqırıldı.

1776-jıl 4-iyulda AQSH da Gárezsizlik Deklaraciyası qabıllandı.

«Biz, Amerika Qurama Shtatlarınıń wákilleri, xalıq atınan hám onıń wákilliği menen járiyalaymız, bul bирlesken koloniyalar tiykarında da, haq-huqıqqa baylanıshı da azat hám de gárezsiz shtatlar bolıwı kerek. Usı minutlardan baslap, olar Britaniya taxtına hárqanday tiyislilikten azat etiledi», — delinedi Gárezsizlik Deklaraciyasında.

Gárezsizlik Deklaraciyasında mámlekет qurılışınıń tiykarı sıpatında xalıq suvereniteti principi járiyalandı, xalıqtıń zalımlarǵa qarsı kóteriliwine, jasawǵa, azat bolıwǵa, teńlikke bolǵan huqıqı kórsetildi. **4-iyul** hár jılı AQSH da **Gárezsizlik kúni** sıpatında belgilenedi.

Amerika revolyuciyasınıń xarakteri hám ózgeshelikleri. Arqa Amerikada górezsizlik ushın alıp barılğan urıs sol waqıtta burjuaziyalıq revolyuciysi bolıp, ol eki: milliy górezsizlikke erisiw hám Amerikada kapitalistik qatnasiqlardı ornatiw mashqalaların sheshiwi kerek edi.

Revolyuciyanıń tiykargı ózgesheligi usı edi, ol milliy-azatlıq urısı formasında ótti. Urıs dáwirinde bir qatar demokratıyalıq ózgerisler ámelge asırıldı.

Urıs háreketleriniń barısı. Ullı Britaniya Amerika górezsizligin birden tán almadı, górezsizlik tárepdarlarına qarsı qatań gúres alıp bardı. Áskeriý háreketler tiykarınan, mámlekет arqasında bolıp ótti. Revolyuciya dáwirinde respublikashılar armiyası úlken qıyıñshılıqlardı basınan keshirdi. Áskerler áskeriý iske derlik úyretilmegen, qural-jaraq, oq-dári, azıq-awqat jetispeytugın edi.

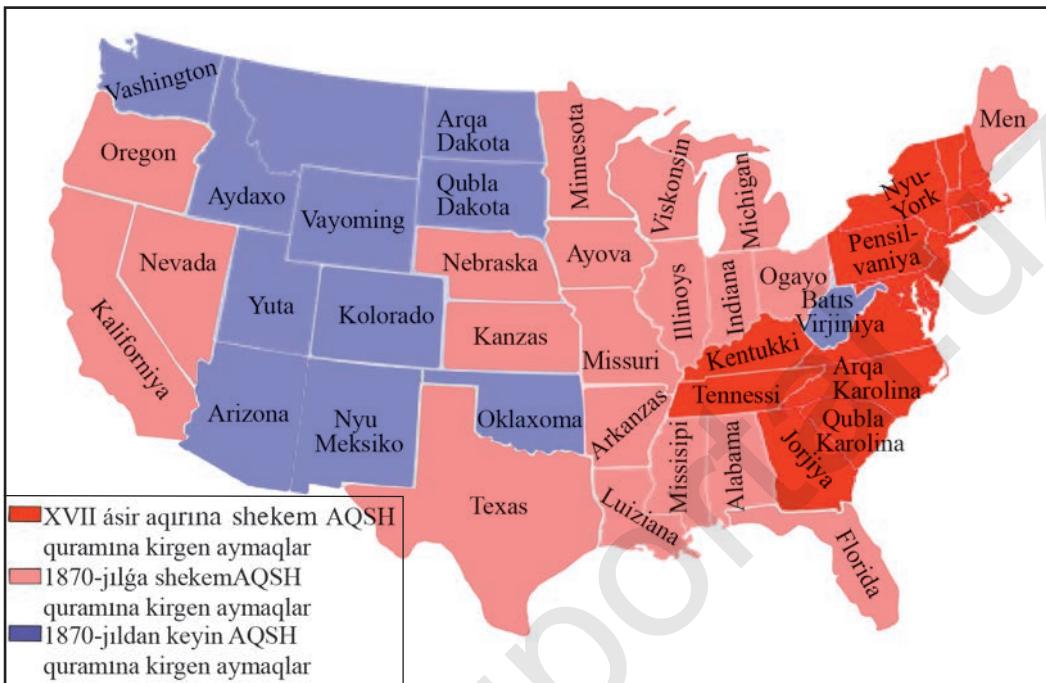
Sonday sharayatta Franciya Amerikaǵa qural-jaraq penen járdem bere basladı. Amerika hám Franciya arasında «Doslıq hám Kommerciyalıq Pitimi» ne qol qoyıldı. Franciya — Amerika awqamı jaqsı nátiyjelerge alıp keldi. **1782-jılı** ingleś armiyalarınıń tiykargı bólimi baǵındı. Sonnan keyin Ullı Britaniya húkimeti Parijde tinishlıq sóylesiwlerin ótkeriwge qarar etti. Sóylesiwlerde Amerika tárepinen Benjamin Franklin, Jon Adams hám Jon Jey qatnasti.

1783-jılı. Britaniya hám onıń Amerikadaǵı burıngı koloniyaları arasında **Parij pitimine** qol qoyıldı. Pitimge muwapiq, Ullı Britaniya Amerika Qurama Shatatlarınıń dúzilgenligin, onıń górezsizligin, azatlığın hám suverenitetin tán aldı.

Urıs tamamlandı. Aldında bolsa mámleketti birlestiriw, onıń ekonomikalıq awhalın jaqsılaw wazıypası turatuǵın edi.

1787-jılı Konstitutciya. Revolyuciyanıń tabıslı tamamlanıwı amerikalılarǵa Górezsizlik Deklaraciyasında kórsetilgen arzıw-úmitleri hám ideyaların konstituciyada kórsetiw imkanın berdi. Derlik barlıq shtatlar óziniń konstituciyalarına iye boldı.

Biraq, mámlekette shtatlardı birden-bir nızam tiykarında birlestiriw, olardı basqarıw, birden-bir ekonomikalıq sistemasın qáliplestiriw siyaqli mashqalalar bar edi. Olardı sheshiw ushın 1787-jıldını mayında Filadelfiyada jumis baslaǵan Federal Konvent jiynalısına shtatlardan saylangan wákiller sıpatında kózge kóringen óyaratkerler toplandı. Olar arasında Jorj Vashington, Jeyms Uilson, Benjamin Franklin, Jeyms Medison, Aleksandr Gamilton siyaqli belgili adamlar — «Amerikanıń ataları» bar edi.

XIX ásirdiń 70-jıllarında AQSH

- ◆ 1783-jıl ...
- ◆ 1787-jıl may ...
- ◆ B. Franklin, J. Adams hám J. Jeyler háreketi — ...

Oy-pikirler hám tartısıwlar uzaq dawam etti. Tartıslar, tiykarınan, Kongress, federal húkimet hám Joqarı sudtını dárejesi hám de shtatlar menen oraylıq hákimiyyat arasında qatnasiqlar haqqında boldı. Nátiy-jede, **1787-jıl 17-sentyabrde AQSH Konstituciyası** qabillandi.

Konstituciya AQSH ta respublika düzimin ornattı. Atqarıw hákimiyyatın basqarıw ushın 4 jıl müddetke saylanatuğın hám keň wákiliklerge iye bolǵan AQSH prezidenti lawazımı engizildi. **1789-jılı** bolıp ótken saylawlarda **Jorj Vashington** AQSH tıń birinshi prezidenti etip saylandı.

Revolyuciya nátiyjesinde AQSH górezsiz mámlekette aylandı, respublika dúzimi ornatıldı, sawda hám sanattı rawajlandırıw jolındaǵı barlıq tosıqlar alıp taslandı, erkin básekige, jeke baslaması hám aktivlikke, isbilermenlikke keń bolashaq qolıq qallıq saqlanıp qaldı.

Óarezsizlik Deklaraciysi hám AQSH Konstitutciyası Evropanıň aldingı oyshıllarına úlken tásır kórsetti, olarda aldiǵa súrilgen ideyalar ulıwma insantlıq xakarterge iye bolıp, kóplegen xalıqlar gúresiniň mazmununa aylanıp qaldı.

Deklaraciya — áhmiyetli qaǵıydalar járiyalanǵan hújjet.

Federal húkimet — federativlik mámlekette oraylıq basqarıw organı.

Federal Konvent — Kontinental uyım, materik uyımı, materik kólemindegi shólkem.

Federal — federaciya (awqam) quramına kirgen barlıq subyektlər (respublika, shtat) ushın ulıwmalıq túsinik. Máselen, federal húkimet yaki Federal Konvent.

1. Angliyanıň Arqa Amerikada koloniyalıq siyasati qalay ámelge asırıldı?
2. Amerika milletiniň qáliplesiwine alıp kelgen faktorlar nelerden ibarat?
3. Parij pitimi qashan qol qoyıldı hám onıň mánisi neden ibarat?
4. AQSH konstituciyasınıň ózine tân tärepleri nelerden ibarat?

Dóretiwshilik jumıs tapsırmazı

Tomas Jefferson, Jorj Washington haqqındaǵı maǵlıwmatlardı tabıń hám tariyxı shaxslar xızmetine baha beriń.

Kartadan paydalanyıp, AQSH hákimshilik-aymaqlıq dúzilisin dápterińizge jazıń.

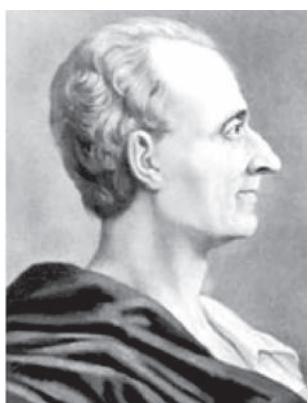
12-tema: AĞARTIWSHÍLÍQ (BILIMLENDIRIW) ÁSIRI

Jámiyetlik-siyasiy ideyalar. XVIII ásir Evropa tariyxına «Ağartıwshılıq ásiri» atı menen kirdi. Burın tek tar ortalıqtaǵı ilimpazlardıň múlki bolǵan ilim-pán universitet shegarasınan shıgıp, keń jámáátshilikke tarqala basladı.

En aldingı, bilimli, ağartıwshı jazıwshılar, xudojnikler, filosoflar adamdı ezip atırǵan, onıň qábiletin shekleytuǵın hám qádir qımbatın ayaq astı etetuǵın barlıq jaǵdaylardı keskin sínǵa aldı. Olar shirkew

Volter

Sharl Monteskyo

tálimatı hám ulıwma, dinniń ózin sínǵa aldı, absolyutizmge hám barlıq feodallıq tártiplerге qarsi shıqtı, feodallıq turmis táriziniń ómirin ótep bolǵan barlıq illetlerine qarsi gúres basladı.

XVIII ásirdiń ağartıwshıların insannıń taw-silmaytuǵın kúsh hám imkaniyatlarına ullı isenim, massanı keń kólemde bilimli etiw zárúrligin túsiniw sezimi ajıratıp turadı. Sol sebepli ağartıwshılıq óz dáwiriniń ullı ideyalıq háreketi edi.

Bul háreket qatnasiwshıları tariyxta «**aǵartıwshılar**» atın aldı. Olardan eń belgileri francuz alımları **Volter**, **Sharl Monteskyo**, **Jan Jak Russo**, **Deni Didro** hám inglis ağartıwshısı **Adam Smit** edi. İnsan ańınıń dóretiwshilik qúdiretine sheksiz isengen ağartıwshılar, feodallıq tártipler menen gúrestiń revolyuciyalıq usıllarına unamsız qatnasta boldı. Olar bilimlendiriwdıń rawajlanıwı óz-ózinen bar tártiplerdiń ózgerisine alıp keliwi mûmkın dep esaplaytuǵın edi.

Eski teoriyalar hám ideyalarǵa qarama-qarsi tárizde ağartıwshılar aldıńǵı hám óz dáwiri ushın revolyuciyalıq bolǵan jańa ideyalardı aldıǵa súrdı.

Insan ushın múnásip jasaw hám miynet sharayatın jaratatuǵın pánnıń imkaniyatlarına sheksiz isenim Ağartıwshılıq ásiriniń tiykarǵı ideyası boldı. Sol sebepli «ilim hám rawajlanıw» degen sózler ağartıwshılardıń súrenine aylandı.

Adamnıń dóretiwshilik qúdiretine úlken isenim ağartıwshılardı úzliksiz ilhamlandıırıp turdı.

Aǵartıwshılıq ásiri kórkem ádebiyat. Ağartıwshılıq ásiri — bul Evropa mádeniyatı tariyxındaǵı tiykarǵı basqıshlardan biri bolıp, ilim, filosofiya hám jámiyetlik pikirdiń rawajlanıwı menen baylanıslı. Ağartıwshılıq ásiriniń tiykarın erkin pikir qurayıdı. Balalıqtan kóphsiliktiń súyikli Qaharmanı bolǵan Rebinzon Kruzo Ağartıwshılıq ásirinde dúnyaǵa keldi. Inglis jazıwshısı **Daniyel Defo** (1660—1731) óziniń qaharmanın isbilemen, miynet súygish, óz kúshine isenimli etip

jaratadı. Robinzon adamsız atawda tırısqaqlıq hám ójetlik penen úy saldı, ruwzigershilik buyımların hám mebel isledi, haywanlardı úyretti. «Rombinzon Kruzo-nıń ómiri hám ájayıp waqıyaları» romanı miynet, anıq insanyılıq pikir, tırısqaqlıq hám qaharmanlıq gimni bolıp qaldı.

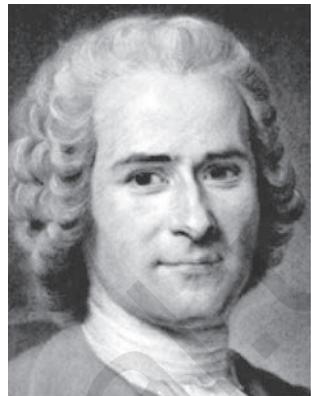
Awıldıń ruwxaniyi, keyin bolsa Irlandiyadaǵı Dublin ibadatxanası basshısı **Jonatan Swift** (1667—1745) ağartıwshılırdıń joqarı dárejeli ideyaları adamlardı ózgertpegenligin, burjuaziyalıq jámiyet hám feodallıq jámiyet siyaqlı jetiskenlikten birqansha uzaq ekenligin óziniń «Gulliverdiń sayaxatı» romanında ashıp berdi.

Svifttiń qaharmanı Gulliver menen Robinzon — zamanlaslar. Ağartıwshılıq ásiri adamları, biraq, Gulliverdiń kózqarasları tereńirek. Al, sonıń ushın da onıń uzaq mámlekетlerge etken sayaxatları quwanışhsız juwmaqlандı.

Biraq Svifttiń maqseti insan tábiyatın biyparwa baqlaw emes, adamlarǵa shın kewilden ashınıw, olarǵa insanyılıqtı saqlap qalıwǵa járdemlesiw, jabayılasıp ketiwden eskertiw edi. «Insan siz oylaǵannan da qádirlirek», dep jazǵan Svifttiń aqıl hám qáblet kúshi Ağartıwshılıq ásirin óshpeytuǵın nur menen jaqtıllandırıp turadı.

Onıń awır jaǵdayda da insanyılıqtı saqlap qalıwǵa shaqırığı búginde óziniń áhmiyetin joytan joq.

Ulli nemec shayırı **Iogann Wolfgang Gyote** (1749—1832) bolsa óziniń ásiriniń—ań hám jaqtılıq ásirin súwretleytuǵın qaharman izlep, doktor Faust haqqındaǵı áyyemgi nemec ápsanasın qaytadan jazdı. Dóretiliwine 60 jıl sarp langan filosofiyalıq drama adamnıń óziniń ideyaları ushın gúresi ullı gúres ekenligin aytıp ótiw menen Ağartıwshılıq ásiriniń áhmiyetin ashıp berdi. Qartayıp qalǵan Faust máńgi haqıqattı ańlap jetti.

J.J. Russo

D. Defo

J. Swift

I. V. Gyote

«Biypárwa»

I. S. Bax

*Uzaq ómir jolın óttim basıp,
Dúnya haqıyqatın aňlap juwmaǵın:
Tek usı múnásip ómir hám erkke,
Kim hár kún olar ushın gùreske kirisse!*

Súwretlew óneri. XVIII ásirdiń birinshi yarımında Evropa súwretlew ónerinde ele de saray xalqınıń názik óneri güllep rawajlandı. Bul dáwirde «koroldıń birinshi súwretlewshisi», ápsanalıq saxnalardıń ájayıp ustası **Fransua Bushe** (1703—1770) edi. Onıń real turmıstan sheksiz uzaqta bolǵan súwretleri aristokratlar saraylarına ájayıp naǵıs bolatuǵın edi.

Basqa bir xudojnik Antuan Vattonıń súwretleri bolsa birqansha tereńirek edi. Ol salǵan súwretler eń názik sezim-tuyǵılardı, qaharmanlardıń kózge kórinbeytuǵın kewil-keshirmelerin súwretleydi. Vatto salǵan «Qıyın usınıs», «Biypárwa» siyaqlı shıgarmaları júdá belgili edi.

Muzıka. Nemeç kompozitori **«Iogann Sebastian Bax»** (1685—1750) tiri waqtında belgili emes edi. Onıń shıgarmaları adamlarǵa júdá ayrıqsha túyiletuǵın edi, shirkew bolsa Qudaydan qorqıw namalarınıń jeterli emesligi ushın onıń muzıkaların jaqsı kórmeytuǵın edi. Hátte Baxtıń balaları da ákesiniń dóretpesin úmitsiz, gónerip qalǵan dep esaplaytuǵın edi. Olarǵa miyras bolıp qalǵan Bax qol jazbalarınıń birqansha bólimin joq etken.

Baxtıń xor, solistler hám orkestr ushın jazılǵan úlken shıgarması — «Mattonıń yoshlı tuyǵıları» havoriy Matto gúrriń etip bergen Isa Masixtiń azap-uqıbetleri, sezim-tuyǵıların súwretleydi.

Injil ápsanasın Bax adamları qutqarıw ushın ózin qurban etken qaharman haqqındaǵı, xalıq draması sıpatında bayan etedi.

Ağartıwshılıq ásiri muzıka kórkem ónerine úlken úles qosqan jáne bir shaxs **Wolfgang Amadey Mocart (1756—1791)** edi.

Ol Avstriyanıń áyyemgi gózzal qalasında Zalsburgda dúnyaǵa keldi.

Zamanlasları Mocarttı óz dáwiriniń ha-qıqıy karamatı degen. Onıń ómiri qısqa, jarlılıq, qorlıq hám jalǵızlıq da bolsa da, onda quwanish hám ullı muhabbat, baxıt hám dóretiwshilikke umtılıw ústin edi.

Ol 3 jasınan baslap muzıkanı úyrene basladı, 4 jasında óziniń birinshi koncertin jazdı, 12 jasında jazǵan operasınıń premerası Milan teatrında qoyıldı, 14 jasında Mocart Italiyadaǵı eň abraylı muzıka akademiyasınıń akademigi boldı. Ómiriniń sońǵı on jılın Mocart Venada ótkerdi. Kompozitordıń «Figaronıń úyleniwi» operası onı júdá ataqlı etti. Operanıń namaları hámme jerde: kóshelerde, maydanlarda, asxanalarda jańgırdı, onı, hátte kóshe muzıkashıları da atqaratugın edi.

Kompozitordıń sońǵı shıǵarması — «Rekviem» (*requiem* — qayǵılı nama, dem alıw) shirkewlerde mahrumlardıń eslewine baǵışlanıp atqarlatugın edi. Bul ómir hám ólim haqqındaǵı, insannıń bul dúnyadaǵı táǵdiri haqqındaǵı shıǵarma. Onıń birinshi atqariwına shekem jasaw Mocartqa nesip etpedi.

Ózin ullı kompozitor Mocarttıń miyras dep esaplaǵan kishi **Lyudvig van Betxoven (1770—1827)** edi. Ol 22 jasınan baslap Venada jasadı. Qorqınışlı kesellik aqıbetinde qıynalǵan hám pútkilley esitpey qalǵan Betxoven boyısınbadı. Ol kesellikke qarsı gúresken jılları tásiriniń qúdireti hám gózzallıǵı menen adamlardı tań qaldıratuǵın shıǵarmalar jarattı.

«Fantaziya jolında sonata» («Aydın») —kompozitordıń baxıtsız muhabbatı haqqındaǵı shıǵarma. «Qaharman» simfoniyası bolsa XVIII ásır aqırında Franciyada júz bergen revolyuciyalıq waqıyalar ruwxı menen suwǵarılgan.

Simfoniya dáslep Bonapartqa baǵışlanǵan edi. Ol ózin imperator dep jariyalangannan soń kompozitor shıǵarmasına «Qaharman nama» degen jańa at berdi.

V. A. Mocart

L. V. Betxoven

Simfoniya orayında — boysınbaytuğın kóterilisshi obrazı, tágdirdiń heshqanday soqqıları sindırı almaytuğın batır, qorıqpaytuğın insannıń kórinisi sáwlelenedi.

Betxoven ómiriniń sońǵı kúnlerine shekem sananı, jarqın kúshler saltanatın hám jeńisin húrmetlewge baǵışhlangan shıgarmalar jaratiw ármanı menen jasadı.

XVIII ásir tariyxqa Evropadaǵı qatlamlı jámiyet tiykarlarına, monarxlardıń absolyut hákimiyatına qarsı mánawiy shaqırıq bolıp shıqqan Ağartıwshılıq ásiri sıpatında kirdi. Ağartıwshılıq ideyaları adamlardıń anıń iyelep, Evropa civilizaciyasınıń kórinisin ózgertip jibergen materiallıq kúshke aylandı.

Ağartıwshılıq ideyaları Arqa Amerikada gárezsizlik ushın urıs jılları, Ulli francuz revolyuciysi dáwirinde ǵalabaliq xarakterge iye boldı. Ağartıwshılıq dáwiriniń kóplegen ideyaları XIX, ásirese, XX ásirde demokratıyalıq mámlekетler siyasiy ámeliyatınıń, huqıqıy normalarınıń tiykarına aylanıp, jámiyettiń keń qatlamları arasında tán alındı.

Ağartıwshılıq ásirinde qáliplesken insannıń azatlığı hám teńligi siyaqlı ideyalar keyingi ásirlerde Aziya hám Afrika xalıqları arasında tarqalıp, bul xalıqlar güresiniń de mazmunın payda etedi.

1. Ağartıwshılıq ásiriniń jámiyetlik hám siyasiy ideyaalrı qaysı oyshıllardıń atları menen baylanıslı?
2. Ağartıwshılıq ásiri kórkem ádebiyatınıń qanday kórnekli wákillerin hám olardıń tiykarǵı ideyaların bilesiz?
3. Ağartıwshılıq dáwiriniń súwretlew óneri wákillerinen kimlerdi bilesiz hám olardıń shıgarmaları nesi menen ajiralıp turadı?
4. Ağartıwshılıq ásiri mužika kórkem óneri dünýaǵa qaysı ataqlı kompozitorlardı berdi?

J. Swifttiń «Gulliverdiń sayaxatı» romanıń kitapxanadan alıp oqıń hám tásırlerińizdi dápterinizge jazıń.

Internet járdeminde Mocarttıń «Rekviem» hám Betxovenniń «Qaharman nama» simfoniyasın tıňlań hám de olar tiykarında «Muzıka sıyqırı» atlı esse jazıń.

«Mocart» filmin kóriń hám juwmaq shıgarıń.

III BAP. XVI—XVIII ÁSIRLERDE AZIYA HÁM AFRIKA MÁMLEKETLERİ

13-tema: XVI—XVIII ÁSIRLERDE AZIYA MÁMLEKETLERİ RAWAJLANÍWÍNÍN TIYKARGÍ ÓZGESHELIKLERİ

Evropa tariyx páninde shıǵıstiń rawajlanıw formasın «dástúrlik civilizaciya», «dástúrlik jámiyet» dep ataydı. Buǵan kópshilik ápiwayı turmıs tárizi, diniy sabır-taqat, jer iyeliginıń ózine tán forması, adamlar turmısınıń mámlekет tárepinen tártipke salınıwı siyaqlıllardı tiykarǵı belgiler sıpatında kirkizedi.

Áyyemgi civilizaciyalar qaysı aymaqlarda payda bolǵan edi?

Rawajlanıwdıń tiykarǵı baǵdarları. Aziya mámleketlerinde Jańa dáwir olardıń koloniyalarga aylandırılıwı menen baylanıslı. Orta ásirlerde Shıǵıs mámleketleri tábiyattıń saqıy sawǵası sebepli ózleriniń

geografiyalıq hám tariyxiy ústemliklerin kórsete aldı. Rawajlanǵan jámiyetlik miynet bólistiriliwine, mádeniy rawajlanıwdıń júdá joqarı dárejesine, jámiyet mánawiy rawajlanıwinıń birqansha joqarı basqıshın kórsetiwshi diniy hám ádep-ikramlıq sistemanı qáliplestiriwge eristi. Shıǵıstiń Batıstan ústinligi, ásirese, ásirler dawamında toplanǵan mánawiy imkaniyatlar, tájiriybe hám bilimlerge tayanǵan intellektual kúshlerinde anıq kórindi. Bul dáwirde texnikalıq, texnologiyalıq, shólkemlik hám mádeniy innovaciyalar keń tarqalǵan bolıp, olardıń kóphshılıgi 300-500 hám hátte, 1000 jıl ótkennen soń Evropada payda boldı, bir bólimi Shıǵıstan ózlestirildi. Xalıqtıń ósiw tezligi de ekonomikalıq imkaniyatlardıń joqarılıǵınan derek beredi.

Biraq, Jaňa dáwir baslarına kelip, Shıǵıs mámlekетleri rawajlanıwda Evropaǵa salıstırǵanda sezilerli dárejede arqada (artta) qala basladı. Buniń tiykarǵı sebepleri sıpatında tómendegilerdi kórsetiwge boladı:

- Shıǵıs mámlekетlerinde áskeriy qárejetler muǵdari Batis mámlekетlerinikinen birqansha joqarı edi;
- XVI—XVII ásirlerden baslap, Shıǵıs mámlekетlerinde transport quralları (kemeler, portlar, jollar, kanallar qurılısı) hám kommunikaciya sistemasiń (kitap basıp shıǵarıw, sawatlılıq dárejesi) rawajlanıw pátleri Batis mámlekетlerine salıstırǵanda páseydi;
- Orta ásirlerdiń aqırlarınan baslap, Shıǵıs mámlekетleri jekkeleniw yaki «jabıq esikler» principine tiykarlanıp, aktiv sırtqı siyasat alıp barmadı;
- evropali kolonizatorlar kirip keliwi dögereginde Shıǵıstiń kóplegen mámlekетlerinde tariyxiy jaqtan jaratılǵan materiallıq, jámiyetlik hám ruwxıy baylıqlardı rawajlandırıw ornına, tábiyyiy resurslardan uzaq waqt ekstensiv paydalaniw nátiyjesinde kelip shıqqan social-ekonomikalıq krízis baqlanǵan edi.

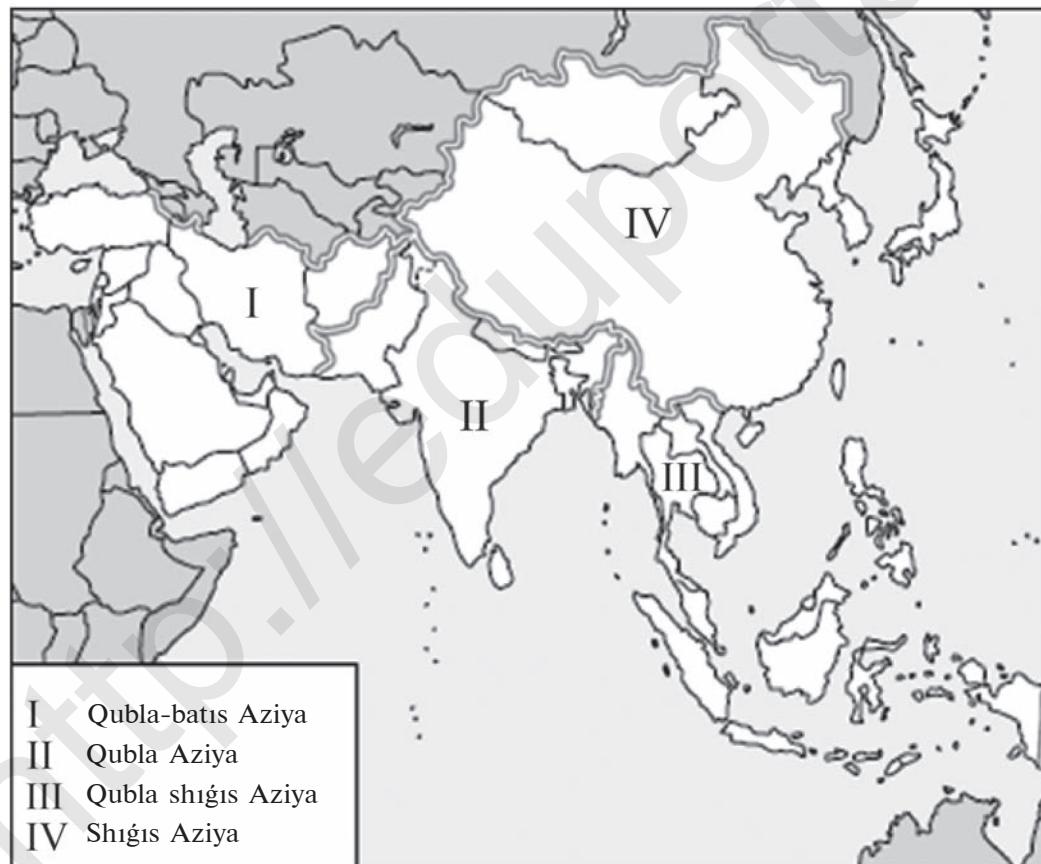
Evropa ekspanciyası hám kolonialiqliq Aziya mámlekетleriniń social-ekonomikalıq düzilisine birqansha qarsı tásir kórsetti. Civilizaciyalar arasındaǵı «baylanıſ» adamlar arasındaǵı júdá úlken joǵaltıwlارǵa alıp keldi. Kóphshilik jaǵdaylarda kolonialiqliq keń kólemdegi talawshılıqtan ibarat bolıp qaldı.

Biraq, XVII ásirdiń ortalarına shekem Batıstiń Shıǵıstan ústinligi tek sırtqı kórinis bolıp, bul dáwirde Shıǵıs áskeriy iste, materiallıq baylıqlardı óndiriwde Evropadan birqansha aldında edi. Biraq, Shıǵıs birdey emes edi. Shıǵısta birneshe hár qıylı civilizaciyalardı ajıratıp kórsetiwge boladı.

Qıtay-konfuciylık civilizaciyası XVI ásirde dúnyanıń eń xalqı kóp hám bay bólimi bolıp qalǵan edi. Adamlardıń ápiwayı turmıs tárizi,

diniy sabır taqat, jer iyeliginin ózine tán forması, turmıs táriziniń mámleket tárepinen tátipke salınıwı sıyaqlılar bul civilizaciyanıń tiykarǵı belgileri bolıp esaplanadı.

Yaponiya civilizaciyası ulıwma basqasha xarakterge iye. Ol Qıtaydan kóp jańalıqların: jazıw sistemasin, materiallıq mádeniyattıń birqansha bólimin qabil etti. Sonıń ushın Yaponiya civilizaciyasıń Qıtay civilizaciyasınıń bir tarmağı da deydi. Biraq, Qıtaydan ayırmashılığı, yapon jámiyetinde shaxs hám onıń óziniń ómir jolın erkin tańlaw huqıqı biykarlanbaydı. Yaponiya xalqı quramında Evropa dvoryanlarına uqsas joqarı dárejeli ricarlar (samuraylar) hám knyazları bar Shiǵıstaǵı birden-bir mámleket edi. Rawajlaniwdıń joqarı dárejesi bul civilizaciyanıń siyrek ushırasatuǵın ózgeshiliklerinen derek beredi.

Qubla hám shıǵıs Aziya regionları

Tek qıtaysha tártiplerdi engizgen Tokugava rejimininiń ornatılıwı yapon jámiyetiniń rawajlanıwın toqtatıp, onı waqtınsha aktiv xalıqaralıq baylanışlardan ajiratıp qoydı.

Hind civilizaciyası Hindstan hám Qubla shıǵıs Aziya mámlekетlerine tarqaldı. Bul civilizaciyanıń ózine tán tárepi sonda, hind jámiyetinde adamlardıń sociallıq jaǵdayı onıń tuwılıw faktoru, yaǵníy ata-anasınıń jámiyettegi ornı menen belgilenedi. Bul jerde adamlar kasta (qatlam) larǵa bólingen bolıp, insannıń jámiyettegi ornı onıń qaysı kastaǵa tiyislilikti menen baylanıslı.

Islam civilizaciyasınıń ózine tán tárepleri sonda, onıń tiykarın payda etiwshi islam dini musılmankardıń tek dúnya qarasına ǵana emes, al turmıs tárizin de belgilep beredi. Islam dini barlıq musılmankardıń teńligine tiykarlanganlıǵı ushın kóplegen xalıqlar arasında keń tarqaldı.

XVI—XVII ásırlerden baslap, Shıǵıs mámlekетlerinde transport quralları hám kommunikaciya sistemasińı rawajlanıw pátleri Batıs mámlekетlerine qaraǵanda páseydi.

Shıǵısta Orta ásırlik sistemasińı krizisi dáslep, jerge mámlekет mülkshiliginıń buzılıwında, oraylıq hákimiyat hám salıq sistemasińı páseygenlige kórindi. Shıǵıs mámlekетlerinde kóp ásırler dawamında rawajlanıp kelgen feodallıq sistema bir qatar áhmiyetli táreplerine iye edi. Bunday táreplerge jámiyette mámlekет roliniń joqarılıǵın, ruw-qáwimlik hám qulshılıq qatnasiqları qaldıqlarınıń saqlanıp qalıwı, jámiyet ekonomikalıq turmısında qalalar roliniń tómenligi siyaqlıların kirgiziwge boladı.

XVII—XVIII ásırlerde Evropa hám Aziya xalıqlarınıń óz ara qatnasiqlarında tereń ózgerisler júz berdi. Dáslep olarda áskeriy texnika, ónermentshilik hám sawdanıń rawajlanıw dárejesi bir-birine jaqın edi. Biraq keyingi dáwir evropalılar ushın júdá qolay keldi. Aziya xalıqları bolsa hár túrli imperiyalar zuliminan azat bolǵanında, hár sapar dástúrlerin tiklew, basqınhılıqqa shekem bolǵan jámiyetlik hám siyasi turmıs tártiplerin qaytadan ornatıwǵa háreket etti. Bul tártipler jergilikli baylarga da, keń xalıq massasına da basqınhilar ornatqan tártiplerden jaqsılaw, ádillirek túyiletüǵın edi. Eski turmısqa qaytıwǵa Qıtayda da, Hindstanda da, kópshilik islam mámlekетlerinde de qatań ámel etiletuǵın edi.

- ◆ Qıtay-konfuciylik civilizaciyası—bul ...
- ◆ Yaponiya civilizaciyası — bul ...
- ◆ Hind civilizaciyası — bul ...
- ◆ Islam civilizaciyası — bul ...

Jańa dáwirde de qáliplesken, hámme kónligip qalǵan, dástürlük tártiplerdi ideallastırıw shıǵıs civilizaciyasınıń áhmiyetli tärepi bolıp qaldı. Tap usı tärepi bir tärepten, kóplegen sırtqi basqınshilar sharayatında civilizaciyanıń tiykarların saqlap qalıw imkanın bergen bolsa, basqa tärepten, onıń rawajlanıw pátlerin páseytti, ilim hám texnika tarawındaǵı jańalıqlardı qollanıwǵa, sociallıq turmıs hám öndiristi shólkemlestiriwdin jańa usılların engiziwge tosqınlıq etti.

Ekstensiv — rawajlanıwda sapa ózgerislerine emes, tek san jaǵınan kóbeyiwge hám tez nátiyjelerge baǵdarlangan ósiw.

1. *Qıtay — konfuciylik civilizaciyasınıń ózine tám tärepleri nelerden ibarat edi?*
2. *Yaponiyada civilizaciyasınıń ózine tám tärepleri nelerden ibarat edi?*
- Hind civilizaciyasınıń basqalardan ayırmashılıq tärepleri nelerden ibarat edi?*
- Islam civilizaciyasınıń basqalardan ayırmashılıq tärepleri nelerden ibarat edi?*

Dóretiwshilik jumıs tapsırmazı

T—texnologiyası tiykarında qıtay-konfuciylik, yaponiya, hind, islam civilizaciyasınıń ulıwma hám ayırmashılıq täreplerin dápterińizge jaziń.

Kartadan paydalanyıp, qıtay konficiylik, yaponiya, hind, islam civilizaciylarınıń jaylasıw ornın tabıń.

14-tema: XVI—XVIII ÁSIRLERDE QÍTAY

Siyasiy turmıs. XVI ásır aqırı — XVII ásır baslarında Qıtayda min dinastiyası siyasatının narazılıq kúsheydi. Mámlekette reformalar tärepdarı bolǵan kúshler qáliplesti. Mámlekетlik basqarıwın reforma law, mámleketti basqarıwda tikkeley imperatordıń rolin asırıw, sonday-aq, ekonomikalıq ózgerisler nátiyjeliligin hám islep shıgarılıp atırǵan

ónimlerdiń sapasın asırıw ushın mámleket manufakturaları hám usta-xanaların menshiklestiriw, diyqanlardıń jerlerin tartıp aliwdı toqtatıw, salıqqa tartıw sistemasin tártipke salıw sıyaqlılar áhmiyetli orın tutadı.

Qıtayda jer iyeligi qatnasiqları qashan qáliplese basladı.

XVII ásir baslarında reformashılar Pekinde hákimiyattı iyelewge eristi hám ámelde óz baǵdarlamasındaǵı talaplardı turmisqa engiziwge urındı. Biraq, saray aqsúyekleriniń qarsılıǵı sebepli reformashılar hákimiyattan shetletilip, kópshiliǵi repressiya etildi. Mámleket góziyenesin qoparıw, diyqanlardıń jerlerin tartıp aliw, salıqlar hám jeke minnetle-melerdi asırıw dawam ete berdi. Qıtaydıń xalıqaralıq awhalı da barǵan sayın tómenlep bardi.

Biraq minler hákimiyati ushın húkimdar dúzime qarsi barǵan saýın iri kólemdegi urısqı aylanıp baratırgan diyqanlar kóterilisleri, ási-rese, qáwipli edi.

Chin (cin) dinastiyası húkimdarlıǵı. XVI ásir aqırında Amur dáryasınan qublada manjur qáwimleriniń awqamı payda boldı. Manjurlar óz mámleketin dúzip, qońsı Mongoliyanı boysındırıldı. 1636-jılı manjurlar sardarı Abaxay ózin xan, jańa mámleketti bolsa Chin (yaǵníy «sap», «taza») dep atadı.

Chinler Qıtaydı iyelew ushın uzaq gúres alıp bardi. Sol dáwirde Qıtayda xalıq kóterilisleriniń kúsheyowi de bir topar kóterilishilerdiń Pekindi iyelewi de chinlerge járdem berdi. 1644-jılı Pekinge kirip kelgen manjurlar húkimdarı Shunchji Qitay imperatorı dep járiyalandı. Chin ler Qıtaydaǵı diyqanlar kóterilisin bastırıldı. Jergilikli watandı súyiwshilerdiń Nankin qalasında chinlarga qarsi birden-bir front dúziw ushın urınıwi da nátiyje bermedi. Keyingi birneshe jıl dawamında chinlarga qarsi bolıp ótken kóterilisler de armiya tárepinen rehimsiz bastırıldı.

Chinlerdiń pútkıl Qıtay aymağın iyelewi ańsat ótpedi. Hárbir qala qattı sawashlar menen alındı. Uzaq dawam etken urıslardan soń Tayvan da iyelep alındı hám Qıtay aymağı tolıq boysındırıldı. Manjurlardıń chin dinastiyası Qıtayda 1911-jılǵa shekem húkimdarlıq etti. Chinler XVII—XVIII ásirlerde ózleriniń basqıñshılıq siyasatın dawam ettirdi. Koreya, Batıs hám Arqa Mongoliya, Vietnam, Qashqar boysındırıldı, Birma da chinlerge vassallıqtı tán aldı.

Ekonomikalıq turmıs. XVI ásir baslarına kelip, Qıtayda agrar taraw rawajlanıwdıń birqansha joqarı dárejesine erisen bolıp, ol mámleket ekonomikasında áhmiyetli orın tutatuǵın edi. Jumis quralları ápiwayı bolsa da, diyqanlar xalıqtıń tiykargı aziq-awqatı bolǵan salıdan joqarı hasıl alatuǵın edi. Olar jańa texnologiyalar, máselen, salı egiwdiń uyalı usılıń, sapalı tuqım tayarlaw sıyaqlıllardı engizgen. Qıtay diyqanları salıdan basqa, paxta jetistiriwde de úlken jetiskenliklerdi qolǵa kirkizdi.

Qıtayda jerje iyelik etiwdiń eki tiykargı turi — mámleket hám jeke jer iyeligi bar edi. Biraq, jeke menshik jerler XVI ásir dawamında azayıp bardı. Diyqanlardıń jerleri áste-aqırın úlken jer iyeleri, sútxorlar hám hámeldarlardıń qollarına ótti. Jerlerdiń úlken bólimi tikkeley, imperatordıń mülkine aylandı.

Diyqanlar jerlerdi ijaraga alıp, egin egetuǵın edi. Ijara haqı hasıldınıń 50 % in quraytuǵın edi hám bul diyqanlardı haldan taydırıp, olardıń narazılığına sebep bolatuǵın edi. Bul dáwirde salıqlar da úzliksiz asıp bardı. Olar natural halda salı menen alınatuǵın edi hám tek XVI ásirden salıqlar gúmis teńge menen tólene basladı. Bul qıyıñshılıqlar bir qatar diyqanlar kóterilislerine alıp kelip, olar pútkıl imperiya aymağın óz ishine aldı.

Qalalarda xalıq sanı awılgá salıstırǵanda birqansha az edi. Qalalılar, tiykarınan, ónermentshilik hám sawda menen shuǵıllanatuǵın edi. Gezleme islep shıǵarıwda óz dáwiri ushın birqansha jetilisken tolıq bolǵan stanoklar, sonıń ishinde, suw menen aylandırılıwshı qurılmalar da qollanılatuǵın edi.

Imaratlar qurılısında kóteriw kranlarına uqsas qurılmalardan paydalılatuǵın edi. Usı waqtlardan saqlanıp qalǵan imaratlar búgingi künde de óziniń pútinligi hám sawlatı menen adamdı tań qaldıradi. Úlken hám bekkem kemeler qura alatuǵın qıtaylı keme sazlar da texnikalıq jetiskenliklerge erisen edi.

Qıtay texnikalıq rawajlanıwında Batıstan bargan sayın artta qalıp ketken bolsa-da, tap XVIII ásirdıń aqırına shekem ol ekonomikalıq jaǵınan dúnyanıń eń qúdiretli mámleketlerinen biri bolıp qaldı.

Evropalılardıń Qıtayǵa kirip keliwi. Qıtay ápsanalıq bay mámleket sıpatında evropalılarda barháma qızıǵıw oyatıp kelgen. Evropalılar Qıtaydıń texnikalıq jetiskenliklerin ózlestirip alıwǵa umtilǵan. Ulli geografiyalıq ashılıwlardan soń kúsheygen bul process XVII ásırde de dawam ett. İspaniya Filippindi iyelep algannan keyin, átirapındaǵı atawlarda sawda menen shuǵıllanıwshı mínlap Qıtay puqaraların joq etip jiberdi. Tap usınday jawızlıq keyin de tákirarlandı.

XVII ásirde Qıtay jaǵalarında golland kemeleri payda boldı. Olar Tayvan atawlarınıń bir bólimin iyelep aldı. Sonday-aq, Angliya da bul aymaqlarǵa qızıǵıw baslandı. Inglisler Guanchjou aymaǵına ornalasıp, bul jerde sawda alıp bariw ushın Qıtay húkimetinen ruqsat aldı. Evropalılar Qıtaydan jipek hám (xrustal) farforlar alıp ketip, bul jerge temeki hám oq atıwshı qurallar alıp keletüğin edi.

XVIII ásirdiń 70-jılları Rossiya Qıtay menen óz ara baylanıslar ornatiwǵa urındı. Biraq, eki mámlekет arasında Uzaq Shıǵısta hám Oraylıq Aziyada tásır ushın gúres bugan bolıp ótti. Keyin eki tárep arasında qurallı soqlıǵısıwlар bolıp ótti.

Evropalılar Qıtaydan jipek hám farfor alıp ketip, temeki hám oq atıwshı qurallardı bul jerge alıp keletüğin edi.

XVIII ásirdiń 70-jılları Rossiya Qıtay menen óz ara baylanıslar ornatiwǵa urındı.

XVI—XVIII ásırlerde Qıtay mádeniyati. Minler dáwirinde Qıtay mádeniyatı gúlledi. Aldıńǵı dáwirlerdiń eń jaqsı jetiskenliklerin ózine sińdirip algan jámiyet rawajlanıwınıń jańa basqıshına kóterile aldı.

Bul dáwirde áyyemgi din hám dўnya qarasqa tiykarlangan mádeniyatti jańa dáwir talaplarına sáykeslestiriw baslandı. Minler dáwiriniń eń ataqlı ilimpazlarınan biri Van Yanmin qıtaylılar dўnya qarasınıń tiykari bolǵan konfuciylikten waz keshpegen jaǵdayda, bul tálimattı ózgergen tariyxıy jaǵdayǵa say túrde, jańasha túsindire basladı.

- ◆ 1636-jılı — ...
- ◆ 1644-jılı — ...
- ◆ XVI ásır — ...
- ◆ XVIII ásirdiń aqırına shekem — ...

Chinlar dáwirine kelip, ádebiyatta da úlken jetiskenliklerge erisildi. Áyyemgi xalıq ápsanaları tiykarında «Batisqa sayaxat» romanı jaratılıp, onda qıtaylı ruwxaniydiń karamat izlep Hindstanǵa etken saparı súwretlenedı. Bul roman kitapqumarlardıń kóplegen áwladlarında úlken tásır qaldırdı.

XVI—XVII ásirlerde teatr kórkem óneriniń eń belgili túri, ulıwma milliy teatrǵa aylanǵan, kunsuy boldı. Onda aktyorlar nıqap kiyip rol oynaydı. Kunsuy tiykarında qáliplesken Pekin operası pútkıl dúnýaǵa ataqlı boldı.

Súwretlew ónerinde ótmish dástúrleri dawam ettirildi. Minler dawirinde súwretlew óneri akademiyası qayta tiklendi. Kórkem shıgarmalarǵa súwretli naǵıs beriw kórkem óneri rawajlandı, peyzaj óneri de gúllep-jaynadi. Qıtaylı ustalar, tek óz ellerinde ǵana emes, Batis Evropa mámlekетlerinde de júdá qádirlenetugin farfor, gezleme, laklengen miniatyuralar jaratıwda úlken jetiskenliklerge eristi.

Solay etip, cin dinastiyasi dawirinde Qıtay óziniń qúdiretiniń shoqqisina eristi. XVIII ásir aqırına kelip, Batis mámlekетleri Qıtayǵa suǵılıp kiriw hám oni koloniyaǵa aylandırıw rejesin ámelge asra baslaǵan bolsa da, Qıtay Aziyanıń eń úlken hám qúdiretli mámlekетi bolıp qalǵan edi. Biraq, ekonomikalıq hám siyasıy qalaqlıq aqıbetinde Qıtay Batis mámlekетlerdiń yarım koloniyasına aylandı.

Peyzaj óneri — súwretlew ónerinde tábiyattı sáwlelendiriew janrı.

1. Manjurlar sardarı Abaxay xızmeti haqqında neler bilesiz?
2. Qıtaydıń XVI—XVIII ásirlerdegi basqınhılıq siyasatı haqqında nelerdi bilip aldtınız?
3. XVIII ásırdań 70-jıllarında Rossiya-Qıtay qatnasiqlarınıń ózine tán tärepleri nelerden ibarat edi?
4. XVI—XVIII ásirlerde Qıtay mádeniyati rawajlanıwınıń ózine tán tärepleri nelerden ibarat edi?

Dóretiwshilik jumıs tapsırmazı

Konseptual keste tiykarında XVI—XVIII ásirlerde Qıtay rawajla-nıwınıń ózine tán täreplerin talqlılań.

Kartadan paydalaniп, XVI—XVIII ásirlerdegi Qıtay shegaralarına anıqlıq kírgiziń.

15-tema: XVI—XVIII ÁSIRLERDE HINDSTAN

Baburiyler imperiyasına tiykar salınıwı. XVI ásırde Hindstan siyasıy pitirańqılıq jaǵdayında bolıp, óz ara ishki kelispewshilik hám urıslar mámleketti haldan taydırǵan edi. Hindstandaǵı ishki siyasıy awhaldi

dıqqat penen baqlap turǵan Kabul húkimdarı Zahiriddin Muhammed Babur jaǵdaydan paydalaniwǵa qarar etti hám Hindstandı iyelew ushın áskeriy júris basladı. Bul dáwirde Arqa Hindstandaǵı Deli sultanlıǵında awǵanlardıń lodyler dinastiyasınan bolǵan Ibrahim Lodi húkimdarlıq etetugın edi.

Ol 1526-jıl 21-aprelde Babur armiyasına qarsı bolǵan Panipat sawashında jeńiliske ushırap, qaytıs boldı.

Orta ásırlerde Hindstanda qaysı dinastiyalar húkim súrgen?

Deli sultanlıǵında Babur taxtqa keldi hám baburiyeler dinastiyasına tiykar saldı. Babur 1530-jılı qaytıs bolǵanǵa shekem Hindstanda húkimdarlıq etti. Baburdıń wásiyatına baylanıslı, taxtqa onıń úlken ulı Xumayun otirdı. Biraq, Xumayunǵa qarsı birlesken jergilikli aqsúyekler 1540-jılı onı taxttan awdardı. Sawashta jeńilgen Xumayun Iran shahı Taxmasp I sarayınan pana taptı. Hindstanda taxttı awǵanlardıń sur qáwimi sardarı Sherxan iyelep aldı. Xumayun uzaq gúreslerden keyin 1555-jılı Delidi qaytarıp aldı, biraq, kóp ótpey qaytıs boldı. Taxtqa Xumayunniń balası Akbar keldi. Ol Babur miyraxorları arasında eń ataqlısı, ullı reformashi sıpatında at qaldırǵan. Bul shah Hindstan tariyxında «Ullı Akbar» atı menen ataladı. Akbar 1556—1605-jılları Hindstandı basqardı. Ol hám áskeriy hám diplomatiyalıq usıllar járde-minde barlıq musılmán bekleri hám hind rojaların ózine boysındırdı.

Akbar reformaları. Akbarshahtıń húkimdarlıq jılları imperiyasınıń altın dáwiri boldı. Akbarshah oraylasqan mámleket hám kúshlı hákimiyattı quriw maqsetinde imperiyanı wálayatlarǵa ajiratıp, olárqa óz nayıpların tayinladı. Salıq sisteması da reformalanıp, imperiya aymaǵında birden-bir sawda Salıǵı engizildi xolisa hám jogırdarlar jerlerinen teń muğdarda salıq óndiriletuǵın boldı. Pútkıl imperiya ushın birdey uzınlıq hám awırlıq ólshem birlikleri hám de Mırza Uluǵbek sistemاسına tiykarlangan birden-bir kalendar engizildi. Mámleket boylap saraylar, arxitekturalıq qurılıslar hám bağlar qurıldı. Ilim-pán, kórkem óner hám diyqanshılıq rawajlandı. Jollardı ońlaw, karwan saraylar quriw hám de teńiz jolları arqalı Evropa mámleketleri menen sawda-satıq islerin alıp barıwǵa úlken itibar qaratıldı.

Reformalar ishinde Akbarǵa eń úlken húrmet keltirgeni diniy reforma boldı. Adamlar islam, hinduizm hám basqa bir qatar dinlerge

siyinatuğın kóp dinli Hindstanda Akbarshah diniy kelisimlik siyasatın alıp bardı.

Ol mámleketti basqariwǵa musılmınalar menen birge hindlerdi de tarttı, musılmın bolmaǵanlardan alınatuğın jan Salığı-jizyanı biykar etti, hindlerdiń ziyarat orınlarınan alınatuğın salıqtı da biykarladı. Akbar-shah óziniń mámleketeńde diniy keń peyillik siyasatın júrgizip, hindler arasında islam dininiń tarqalıwın qollap-quwatladı hám sol waqıtta, hindlerdiń hárqanday kemsitiliwin biykarladı.

Akbarshah filosofiya, din, ádebiyat hám tariyx ilimin jaqsı iyelegen ağartıwshı, bilimli húkimdar edi. Ol hindler menen musılmınlardıń tınısh-tatiw jasawına eristi. Akbarshah júrgizgen ádalatlı siyasat Baburiyler mámleketeńiń úlken imperiyaǵa aylanıwında, onıń jergilikli xalqı hám hámeldarları tárepinen qollap-quwatlanıwında úlken rol oynadı. Bul bolsa, óz náwbetinde, imperiya qúdireti hám dańq-húrmetiniń jáne de artıwına xızmet etti.

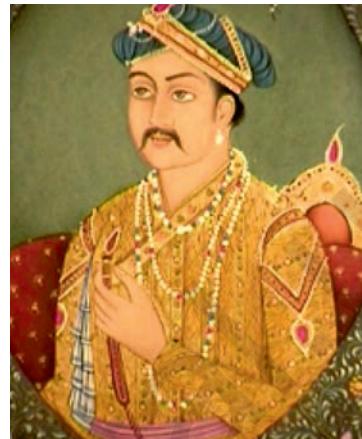
Akbarshah Hindstanda júrgizgen ádalatlı siyasatı sebepli «Milliy patsha», «Xalıq húkimdarı» atlarına da sazawar boldı. Ol 1605-jılı qaytıs boldı.

- ◆ 1526-jıldırıń 21-aprelinde ...
- ◆ 1530-jıl ...
- ◆ 1556—1605-jılları ...
- ◆ Akbarshah ...

Akbarshahtıń reformaları musılmın aqsúyekler hám diniy fanatizm narazılığına sebep boldı. Narazılar arasında Akbarshahtıń balası, taxt miyrasxorı Jahangir Mirza da bar edi. Ol taxtqa keliwi menen, ákesiniń kóplegen reformaların biykarladı.

Imperiya krizisiniń baslańı. Akbarshah miyrasxorlarınıń siyasatı imperiyanıń ekonomikalıq awhalın awırlastırdı. Mámlekет gáziynesine túsimler azayıp ketti. Bunday jaǵdayda imperiyadan bólınip shıǵıw, ayırmashılıq kúsheydi. Nátijede, Baburiyler imperiyası kriziske ushıradı. Bunday jaǵday, ásirese, Shah Jáhanniń balası Avrangzeb Olamgır húkimdarlıq etken jılları (1658—1707) kúsheydi. Öz ara qanlı soqlıǵısıwlar aqıbetinde taxtqa kelgen Avrangzeb idırap atırǵan

Ulli Akbar

imperiyanı saqlap qalıwdıń jolı sıpatında islam dini qağıydaların qatań engiziwge kiristi. Musilman bolmaǵanlardan alınatuǵın jizya salığın qayta tikledi, hindler ushın qalǵan barlıq salıqlardı eki esege asırdı, olarǵa óziniń bayramların belgilewdi qadaǵan etti, hind ibadatxanaların buzıp taslawdı buyırdı. Aqıbette, mámlekет boylap xalıq kóterilisleri baslanıp ketti.

XVIII ásır baslarına kelip, imperiya ıdiray basladı. Armiya óziniń dáslepki qúdiretin joǵalttı, jergilikli húkimdarlardıń gárezsizligi astı. Sonday jaǵdayda Hindstanǵa dáslep iranlılar, soń awǵanlar bastırıp, kirip, mámleketti taladı. Baburiy húkimdarlıǵınıń hákimiyatı barǵan sayın hálsiredi. Mámlekет feodallıq pitırańqılıqqa qayıtip, evropalılardıń kirip keliwi ushın qolay sharayat jaratıldı.

◆ 1658–1707-jılları ...

Evropalılardıń Hindstanǵa kirip keliwi. Evropa mámleketiniń maqseti Hindstannıń úlken baylıqlarına, ónimdar jerlerine iye bolıw edi. Baburiyler imperiyasınıń krizisi sebepli Evropa húkimdarları óziniń maqsetlerin ámelge asırıwǵa kiristi. Sonlıqtan, 1757-jıllı Ullı Britaniya Bengaliyanı basıp aldı. Bul bay aymaq Ullı Britaniyanıń keyingi basqıñshılıq rejelerin ámelge asırıwda tayanışh wazıypasın ótedi. Solay etip, Ullı Britaniyanıń Hindstandı áste-aqırın óziniń koloniyasına aylandırıw dawiri baslandı. Bul proceste Ullı Britaniyanıń Ost-Indiya kompaniyası júdá úlken rol oaynadi. XVIII ásır aqırlarına kelip, óziniń barlıq qarsılasların jeńgen Ost-Indiya kompaniyası pitırańqı hám ázzi Hindstandı boysındırıwda jetekshilik etti.

Mádeniyat hám kórkem óner. Baburiyler dawirinde Hindstan ilimi, mádeniyati hám kórkem óneri rawajlanıwdıń jańa shoqqıların iyeledi. Hindstanda matematika, medicina siyaqlı pánler sol dawir Evropa iliminən birqansha aldında edi. Ádebiyatta da ósiw dawiri baslandı. Akbarshah sarayında hind ádebiyatınıń «Mahabharata», «Ramayana» siyaqlı ataqlı shıgarmaları awdarıldı. Shıgis xalıqlarınıń ullı shayırı, ullı oyshı́l ilimpazı Mırza Abdulqadir Bedil de sol dawirde Hindstanda dóretiwshilik penen shuǵıllandı.

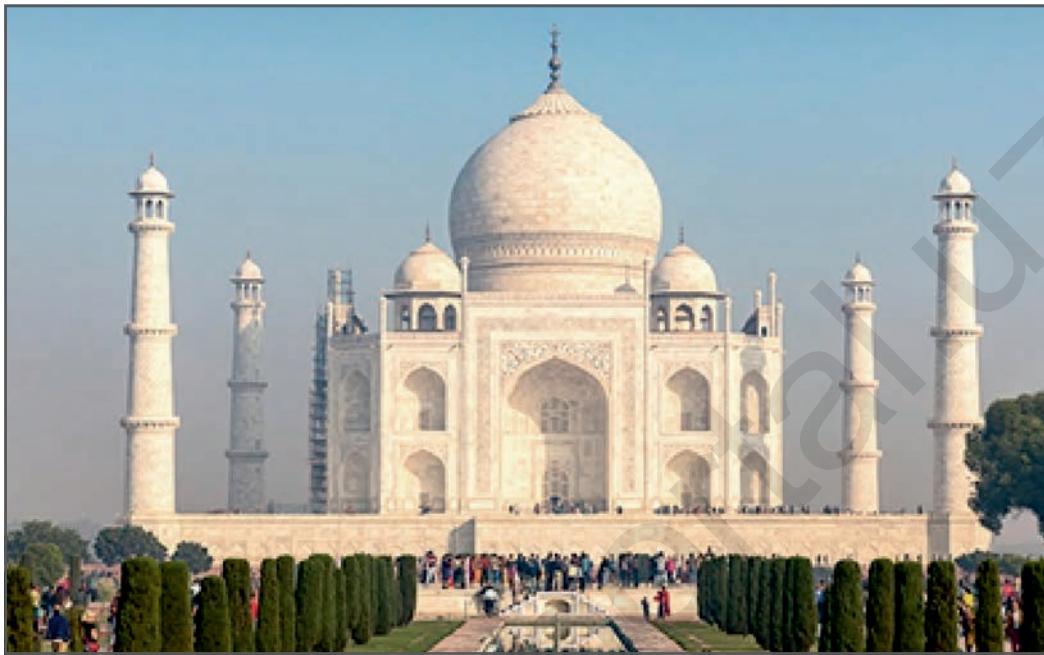
Bul dawir dóretiwshiliği arasında eki ullı hind shayırı — Tulsidas hám Surdas ajıralıp turadı. Tulsidas «Ramayana» syujetleri tiykarında

XVIII ásirde Hindstan

«Ramayananiń qaharmanları» atlı júdá úlken poema jarattı. Ráwyiat-larga qaraǵanda, tuwma soqır bolǵan Surdas Krishnaniń ómiri haqqındaǵı poemalar avtorı edi.

Baburiyeler dawiri arxitekturası sawlatlı, naǵıslardıń baylıǵı, musılmán arxitekturası hám hind saray arxitekturası dástúrleriniń sáykesligi

Tajmahal

menen ajıralıp turadı. Bul dáwirde qurılğan arxitekturalıq esteliklerdiń eń ataqlısı, dúnya júzilik arxitekturalıq óneriniń ájayıp dúrdanalarınan biri Tajmahal mavzoleyi. Onı Shah Jáchán óziniń súyikli hayalı Mumtaz Mahalge bağıshlap qurdırğan.

Solay etip, boburiyler dáwirinde óziniń rawajlanıwınıń jańa basqışhin basınan keshirgen Hindstan XVIII ásirden baslap, inglisler koloniyasına aylandı.

Mámlekettegi ekonomikalıq túskinlik, siyasiy pitirańqılıq hám óz ara urıslar inglislerdiń Hindstandı basıp alıwi ushın imkaniyat jarattı.

1. Hindstanda Baburiyeler imperiyasi qalay ornatıldı?
2. Akbarshah hám Avrangzeb imperiyada jürgizgen siyasatın salistiriń, olardıń uqsas hám ayirmashılıq täreplerin tabıń.
3. Baburiyeler imperiyasınıń tömenlewiniń baslanıwına sebep bolǵan faktorlardı jazıń.
4. Qanday faktorlar evropalılardıń Hindstanǵa kirip keliwi ushın imkan ja-rattı.

Dóretiwshilik jumısına tapsırma

«Baburnama» hám «Xumayunnama» shıgarmalarının paydalaniп, «baburiyler administraciyasınıн dўnya civilizaciyasına qosqan úlesi sonnan ibarat,...» temasında esse jazıń.

Internet járdeminde Hindstanda baburiyler dáwirine virtual sayaxat uyimlastırıń hám temada úyrenilgen materiallar tiykarında tariyxiy waqıyanı talqılań.

16-tema: XVI—XVIII ÁSIRLERDE YAPONIYA HÁM KOREYA

Yaponiya Uzaq Shígısta, Tinish okeani atawlarında jaylasqan bolıp, onı «Kúnshıǵar mámlekет» dep ataydı.

Yaponiyada jer iyeligi qatnasiqları qashan úzil-kesil qáliplesken?

Orta ásirler dawamında Qıtay Yaponiya rawajlanıwına unamlı tásir kórsetti. Bul tásir, ásirese, mın dinastiyası húkimdarlığı dáwirinde Qıtay mádeniyati, xudojnikligi, ádebiyatı, arxitekturalıq óneri, filosofiyası hám áskeriy tarawında sezilerli boldı.

Siyasiy sistema. XVI — XVIII ásirlerde Yaponiya xalqı taypalarǵa bólingen bolıp, wálayatlardı feodallar — daymeler baqlaytuǵın edi, olardıń qolında dvoryan — samuraylar xızmet etetuǵın edi. Mámlekет basında rásmiy jaqtan imperator tursa da, siyasiy hákimiyat ámelde áskeriy húkimdar — syogun qolında edi.

Bul dáwirdegi eń áhmiyetli siyasiy waqıya pútkıl Yaponiyanıń oraylasqan birden-bir mámleketke birlesiwı boldı.

Mámleketti birlestiriwde úsh ataqlı tariyxıy shaxs: Oda Nobunaga, Toyotomi Xideyosi hám Tokugava Ieyasuniń xızmetleri sheksiz edi. Olar birgelikte áskeriy armiya dúzip, mámleketti puqaralar urısı girdabınan alıp shıgıwǵa muwapiq boldı. Olardan Tokugava Ieyasu 1603-jılı syogun dárejesin qabil etti hám Edo (házirgi Tokio)

Tokugawa Ieyasu

galasın paytaxt etip, úshinshi syogunlikke tiykar saldı. Bul mámlekет Tokugava syogunligi dep ataldi. Tokugavalar Yaponiyani birlestiriw isin juwmaqlap, onı 1867-jılğa shekem basqardı. Mámlekette Tokugava dinastiyasınıń absolyut hákimiyatı ornatıldı. Biraq, bul dinastiya atına bolsa da, imperator hákimiyatınıń qol qatılmışlığın saqlap qaldı. Sebebi yapon xalqı ushin imperator Qudaydiń áwladı esaplanatuğın edi.

Ózin-ózi ajıratıp qoyıw. Ullı geografiyalıq ashılıwlardan keyin Yaponiyada evropalılar payda bolıp, xristian dini de tarqala basladı. Evropalı missionerler onı yaponlar arasında kúsh berip úgit-násiyatladi. Biraq, kóphilik missionerler din nıqabı astına yapon xalqın qáweterge salıwdı, Yaponiyaniń górezsizligine shek qoyıp, onı basıp alıwdı maqset etip qoyǵan edi. Yaponiyada XVI ásır aqırında qabıllanǵan nızamǵa muwapiq, Barlıq xristian missionerleri mámleketten quwıp jiberildi.

1614-jılı syogun xristian dinin qadaǵan etiwshi nızam shıǵardı. Nızam xristian dinin mámlekет dushpanı dep járiyaladı. Budda dinin húrmet etpeytugin barlıq shaxslardıń Yaponiyadan shıǵıp ketiwi talap etildi. Solay etip, Evropa koloniyaları Yaponiyadan quwıp jiberildi. Bul jaǵday Yaponiyaniń Evropa menen qatnasiqlarına tásir etti.

Nátiyjede, Yaponiya sırtqı dúnýadan ózin ózi ajıratıp qoydı. Syogun ózin ózi ajıratıp qoyıw siyasati arqalı Yaponiyaniń koloniyaǵa aylanıp qalıw qáwpiniń aldın alıw maqsetin de gózlegen edi.

- ◆ 1603-jılı ...
- ◆ 1867-jılı ...
- ◆ XVI ásır ortalarının
- ◆ 1614-jılı ...

1603-jılı Yaponiyada úshinshi syogun dinastiyası — Tokugava shańaraǵı húkimdarlığı baslandı.

Yosimune reformaları. Yosimune tokugava dinastiyasınıń eń ataqlı mámlekет ógayratkeri sıpatında tanıldı. Ol tokugava dinastiyasınan shıqqan segizinshi syogun bolıp, 1716—1745-jalları húkimdarlıq etti. Yosimune qoriq jerlerdi ózlestiriw esabınan diyqanshılıq etiwshilerdi qollap-quwatlaw siyasatın júrgizdi. Suwgarıw qurılmaları sistemasın jetilistirdi. Jerdi satıw, satıp alıw yaki girewge qoyıwdı qadaǵan etiwshi nızam shıǵardı. Mámlekет hám jámiyet turmısın tártipke salıwda ol

engizgen «100 statya Párman» dep atalıwshı nızamlar toplamı úlken áhmiyetke iye boldı.

XVI—XVIII ásirlerde Koreya

Yaponiya basqınhılığı. XVI ásırde Koreyada oraylasqan mámlekettiń áste-aqırın tómenlep bariwı qońsılardıń basqınhılıǵna sebep boldı. Ásirese, qublada Yaponiya tárepinen qáwip kúsheydi.

Qanday faktorlar áyyemgi Chosonniń úsh korollikke bólinip ketiwine alıp keldi?

1592-jılı Yaponiya armiyası Koreya aymağına bastırıp kirdi hám koreyc armiyaları qarsılıǵın jeńip, Seul, Pxenyandy iyeledi. Mámlekettiń úlken bólimi yapon armiyası tárepinen basıp alındı. Olar tınısh xalıqqa rehimsiz qatnasta boldı.

Mámlekette yapon basqınhılarına qarsı xalıq urısı baslandı. Basıp alıngan aymaqlarda «Haq is ushın» xalıq partizan toparları düzildi. Xalıq áskerleriniń háreketlerine Li Sun Cin komandirligi astındagı koreyc flotınıń jeńisleri mádet boldı. Li Sun Cin flotı yapon flotı qıyrattı.

Eliw mıńlıq Qıtay armiyasınıń járdemge kelgenligi koreycleriń yaponlarga qarsı gúresin jeńillestirdi. 1593-jılı Qıtay hám Koreyanıń birlesken armiyaları Pxenyan hám Seuldi azat etti.

1592-jılı Yaponiya armiyası Koreya aymağına basıp kirdi.

1593-jılı Qıtay hám Koreyanıń birlesken armiyaları Pxenyan hám Seuldi azat etti.

Yaponlar basqınhılığı mámlekette úlken ruwxıy hám materiallıq joǵaltıwlarga alıp keldi. Súriletugın jer maydanları keskin qısqarıp ketti Hámeldarlar arasında paraxorlıq hám jınayatshılıq, xalıq arasında bolsa asharshılıq hám oba (chuma) kúsheydi. Mámlekет endi ózin tiklep atırğan bir waqitta, oğan manjurlarıń hújimi baslandı.

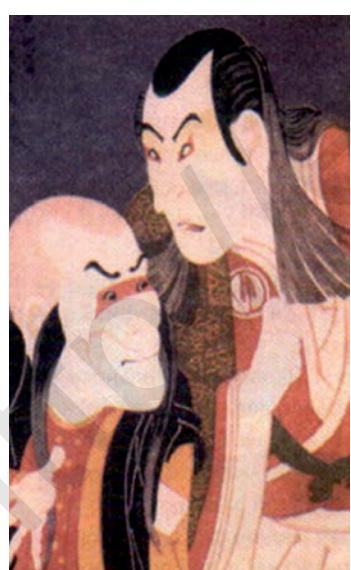
Koreyaǵa manjurlarıń bastırıp kiriwi. Qıtayda óz húkimdarlıǵın ornatıwǵa umtilǵan manjurlar 1627-jılı Koreyaǵa bastırıp kirdi. Olar koreyc armiyasınıń qarsılıǵın jeńip, kóplegen qalalardı iyelep aldı hám taladı. Koreyc húkimeti basqınhılar menen sóylesiwler alıp bardı. Eki tárep arasında qol qoyılǵan tınıshlıq shártnamasına muwapiq, Koreya

Qıtaydınıń járdeminén hám onıń menen awqamlas qatnasiqlarınan waz keshiwi kerek edi.

Manjur áskerleri Koreyaǵa jańa hújim basladı. Manjurlar Seuldi iyelewge muwapiq boldı. Ilajsız qalǵan Koreya baǵındı. 1637-jılı jańa shártnamaǵa muwapiq, Koreya koroli ózin manjurlardıń vassalı dep tán aldı. Koreyc húkimeti minler dinastiyası menen harqanday qatnasiqlardı toqtatıw hám manjurlarǵa Qıtayǵa qarsı urısta járdem beriw, hár jılı ulpan tólep turıw minnetlemesin aldı. Manjurlarǵa tólenetugın úlken ulpan oyran bolǵan xalıqqa awır júk boldı hám Koreyanıń awhalıń jáne de awırlastırdı.

Sociallıq rawajlanıw. Awır ekonomikalıq hám siyasiy krizis Koreya húkimdarların mámlekete reformalar ótkeriwge májbür etti. Xalıqtıń alındıǵı qatlamı hám húkimetti oǵan iytermelegen edi. Feodallıq qatnasiqlardıń tosıq bolıwına qaramastan, mámlekette jergilikli bazarlar qáliplesti, yarmarka hám iri sawda orayları payda boldı, Qıtay hám Yaponiya menen sawda baylanısları keńeydi.

Korol Yongjo (1725-1776) dáwirinde mámleketti rawajlandırıw maqsetinde reforma ótkerildi. Plotinalar (bógetler), suw saqlaqıshları qurıldı, asharshılıq jaǵday, ushın arnawlı dán skladları qurıldı. Sonday-aq, gúrishten spirtli ishimlikler tayarlaw qadaǵan etildi hám geybir mámlekет salıqları biykarlandı yaki azaytıldı. Soraw waqtında qıynawdınıń eń awır túrleri (ayaqların sindırıw) qadaǵan etildi. Korol Yongjo dáwirinde diyqanlardıń úlken jer iyelerine jeke baǵınnıshıǵıń biykarlaw hám qul hayaldıń aqlıǵı azat insan boliwı haqqında deklaraciya járiyalındı. Hálsiregen feodallıq dúzimdi bekkemlewge bolǵan bul urınıwlar 1785-jılı dúzilgen «Nızamlardıń ullı toplamı» dep atalǵan hújjette óz kórinisínaptı. Biraq, úlken jer iyeleri hám hámeldarlar húkimdarlıqın bekkemlew maqsetinde etilgen bul sıyaqlı biraz jan beriwler, mámlekettegi pútkil feodallıq dúzimniń tereń kirizisin toqtata almadı. Mámlekет kúshli mámleketerdiń koloniallıq aymağına aylanıp bardı.

Kabuki teatrı aktyorları

Mádeniyat hám kórkem óner. Yaponlar turmısında kórkem óner ayrıqsha rol oynaydı.

Dúnyanıń sáykesligin seziwge umtılıw, átiraptaǵı gózzallıqtı kóre alıw qábileti yaponlar xarakteriniń ózine tán tárepleri.

XVI—XVIII ásirlerde ortada jaylasqan qorǵan átirapında yapon baǵın jaratıw kórkem óneri rawajlandı. Kóp qabatlı, tóbesiniń ushi qayırılgan imaratlar uship baratırǵan úlken qustı esletetuǵın edi.

XVII ásirde dástúrlik yapon teatri — Kabuki (qosıq, ayaq oyın, sheberlik) payda boldı. Bel teatr aktyorları tek er adamlar bolıp, olardıń betleri quramalı usılda grim etiletuǵın edi.

Jańa dáwirde yapon poeziyası da joqarı dárejege eristi. Poeziyanıń eń keń tarqalǵan janrı uyqaspaǵan bes qatar lirikaliq qosıqlar bolıp, olar «Tamshı suwda okeandı kóriw kerek» degen kórkem princip tiykarında jazılǵan. Bul xokku janrı dep atalıp, onıń eń ataqlı ǵayratkeri Masuo Basyo edi.

Jańa dáwirde Koreyada da bizdegi baqsıshılıq ónerine uqsas qosıqshılıq keń tarqaldı. Buniń menen xalıq awız eki dóretiwshılıgi ádebiyat atın aldı hám jazba ádebiyat sıpatında da dawam ettirildi.

Súwretlew ónerinde de xalıq dóretiwshılıgi, koreyc xalqı turmısınan kórinislerin sáwlelendiriliw dástúrleri kúsheydi. Qıtayıdınıń peyzaj usılı kirip keldi. Bul «taw hám suwdı súwretlew» janrı bolıp, bul janrıda dóretiwshılık penen shuǵıllanǵan xudojniklerden Chon Son, Li Myonuk, Kim Xondo salǵan súwretler júdá ataqlı edi.

Solay etip, XVI—XVIII ásirler dawamında Yaponiya birlesip, birdenbir oraylasqan mámlekетke aylandı, ultiwma yapon milliy bazası qáliplesti. Ishki reformalar hám de aqlǵa muwapiq sırtqı siyasat sebepli, kóphshılık Aziya mámlekетlerinen parqlı türde, óziniń ǵárezsizligin saqlap qalıwǵa muwapiq boldı.

Koreyada bolsa ámelge asırılgan reformalar bar sistemasińiń krizińin toqtata almadı. Mámlekет Qıtay, Yaponiya, Rossiya hám Evropa mámleketleriniń koloniallıq obyektine aylanıp bardı.

Syogun (syo—general, gun—armiya)—XVII—XIX ásirlerde Yaponiyada hákimiyattı basqarǵan aqsúyekler toparı.

Kabuki (awmaq, ózin alıp qashpaq)—Yaponiyada XVII ásirdiń aqırında keń tarqalǵan klassik teatr túri. Onda drama, ayaq oyın hám muzıka elementleri jámlesken, hayallar rolin de er adamlar atqarǵan.

Samuray (saburau—xızmet etpeк)—feodallıq Yaponiyada áskeriyye feodallıq qatlam.

1. *Oda Nobunaganıń Yaponiya tarixındaǵı xızmetine baha beriń.*
2. *Toyotomi Xideyosi hám Tokugava Ieyasulardıń Yaponiya aldındaǵı xızmetlerin salıstırıń.*

3. *Qanday faktorlar jaňa dáwirde Koreyanıň kúshsizleniwine alıp keldi?*
4. *Yaponiya hám manjurlar basqıñshılığı Koreya ekonomikası ushın qanday aqibetler keltirdi?*

Dóretiwshilik jumısı tapsırmazı

Tekstten paydalanıp, Yaponiya hám Koreya mámlekетleriniň jaňa dáwirde erisenkenlik hám kemshiliklerin SWOT sızıлması tiykarında talqlań hám dápterinizge jazıń.

Temaǵa baylanıslı «Sońǵı samuray» kórkem filmin kóriń hám juwmaq shıǵarıń.

17-TEMA: XVI—XVIII ÁSIRLERDE OSMANIYLER IMPERIYASÍ

Imperiyanıň rawajlanimı. XVI ásirdiń baslarında pútkil imperiya wálayatqa, wálayatlar bolsa sanjaq (rayon) larǵa bólingen edi. Wálayatlardı vali, sanjaqlardı bolsa sanjaqbey basqaratuǵın edi. Imperiyanıň tiykarǵı tayanıştı onıń armiyası edi.

Osmaniüler dinastiyası tiykarın salıwshı Osman dáwirinde ámelge asırılgan reformalardı bilesizbe?

Imperiya basıp alǵan aymaqlardaǵı diyqanshılıq jerleri mámlekет mülki dep járiyalandı. Sultan bul jerlerdegi óziniń sipohiy (atlı ásker) lerine áskeriy múnnet esabınan bólistirip berdi. Olardıń muğdarı hár qıylı edi. Sipohiyler solay etip, óziniń xojalıqlarına iye boldı. Olar ózleriniń jerlerin diyqanlargá ijaraǵa beretuǵın edi. Sol waqitta áskeriy háreketlerde qatnasiw sipohiyler juwakershiligine zárúrlik tuwilǵanda sultan pármannıń orınlaw bolsa sanjaqbeylerge júklengen. Sonay-aq, olar óziniń jerinen alatuǵın dáramattı muğdarına say túrde qurallı áskerler de alıp keliwi shárt edi. Siponiý xojalığıınıń dáramatın ijarashı diyqannan alınatuǵın salıq quraytuǵın edi. Bunnan basqa, imperiyanıň turaqlı piyada armiyası **yanisharlar** (jańa armiya) sonday-aq, kúshlı áskeriy teńiz flotı da bar edi. Bul faktorlar XVI ásirde de Osmaniüler úmperiyasına keń kólemde basqıñshılıq urışların alıp bariw imkanıń berdi. Bul dáwirde iran imperiyasınıń Aziyadagi eń iri qarsılasına aylanǵan edi.

XVII ásirde Osmaniyyeler imperiyası

Sultan Salim I 1514-jılı Iran shahı Ismayl Safaviy armiyasın qırırttı. Bul jeńis sultannıń Iran shahı awqamlası bolǵan Mısır sultanlıǵına qarsı júris baslawına jol ashti. Sultan Salim I dáslep Siriya hám Falastindi basıp aldı. **1517-jılı** bolsa Mısır paytaxtı Kair qalası iyelendi.

Imperiya tek Aziya hám Evropada emes, hárte Afrikada da koloniyalarǵa iye boldı. Imperiya aymaǵıñınıń keńeyiwi iri sawda jollarınıń da Turkiya qadaǵalawı astına ótiwine alıp keldi. Bul faktorlar imperiya oraylıq hákimiyatınıń hám de áskeri yúdiretiniń jáne de kúsheyiwin támiyinledi. Aqibetinde, Turkiyanıń sawda baǵdarındaǵı xalıqaralıq abırayı Evropa, Aziya hám Afrika mámleketleri arasında jáne de arttı.

Ishki jaǵday. Imperiyanıń yúdireti tek sultanlardıń aqılǵa muwapiq siyaseti sebepli ǵana aspay, al miynetkeshlerdi ekspluataciya etiliwin

Sultan Salim I

kúsheyttiriw, koloniallıq úlkelerden tasıp alıp kelingen úlken muğdardaǵı baylıqlar esabınan da kóterildi. Ekspluataciyanıń bargan sayın kúsheyiwinen dińkesi quriǵan diyqanlar qalalarǵa, tawlarǵa qashıp kete basladı. Sultan buniń aldın alıw maqsetinde jer iyelerine qashıp ketken diyqanlardı májbúriy qaytarıp alıp keliw huqıqın beriwshi arnawlı parman shıǵardı.

Diyqanlardıń búliniwi hám kóplep qashıp ketiwi XVI ásirdiń ortalarınan baslap awıl xojalığınıń krizisine alıp keldi.

Solay etip, Turkiya áskeriy qúdiretiniń hálsirewi dawiri baslandı. Batıs Evropada oraylasqan mámleketler, kúshli oraylıq hákimiyat ornaǵan bir sharayatta Turkiya kriziske ushıradı.

1684-jılı Evropa mámleketleri Turkiyaga qarsı «Muqáddes liga» dúzdi.

XVI ásir aqırı — XVII ásir baslarında Turkiya burıngıday hújimshi qúdiretke iye bolmay qaldı.

- ◆ Vali — bul ...
- ◆ Sanjaqbey — bul ...

- ◆ XVI ásir ortalarınan baslap ...
- ◆ 1684-jılı ...

Evropa mámleketlerine górezliktiń baslanıwı. Bara-bara Turkiyada ekonomikalıq krizis dawiri baslandı. Bunday sharayatta Turkiya Evropa mámleketleri mádetine tayaniwdı lazımń kórdi. Evropa mámleketleri sawdagerlerine bir qatar jeńillikler berile basladı. Máselen, Franciya sawdagerleri ushın tek úsh procent muğdarında bajıxana tólewi engizildi. Nátiyjede, Turkiya bazarları Evropa tovarlarına tolıp ketti. Bul bolsa jergilikli ónermentshilikke qattı soqqı berdi. Sırtqı siyasatta bolsa Turkiya, birinshi náwbette, Angliya hám Franciya menen jaqınlasa basladı. Sultanlardıń oylawında olar Rossiyaǵa qarsı gúreste imperiyaǵa awqamlaslar bolıwı kerek edi. Angliya hám Franciya húkimetleri de bar jaǵdaydan óz mápleri jolında paydalaniп qalıwǵa umtıldı. Olardıń mádetinen úmit etken Turkiya XVIII ásirde Rossiya menen birneshe ret urıs alıp bardı, biraq jeńildi. Jeńilis Turkiyada húkim súrgen Orta ásir qatnasiqlarınıń krizisine sebep boldı.

Áwliye Shalabiy

Ilim, mádeniyat hám kórkem óner. XVII ásirden Evropanıń aldıńǵı ideyaları tásiri astında iri qalalar, tiykarınan, paytaxt Stanbulda dýnyalyq ilimlerin rawajlandırıwǵa häreket baslandı. Bul dáwirde ullı türk ilimpazı **Koshib Shalabiy**, matematika hám astronomiya tarawında **Xizr Xalifa Tabariy, Molla Mehmet Shalabiy, Mustafa Koshipzada** siyaqlı ilimpazlar nátiyjeli xızmet alıp bardı.

Usı dáwirde turk ádebiyatında da ózine tán iskerlik baqlandı, iri shıgarmalar jaratıldı. Olardan Áwliye Shalabiydiń «Sayaxatnama» shıǵarması tariyxıy-ethnografiyalıq derek sıpatında ayrıqsha áhmiyetke iye.

Arxitekturada da XVII ásır aqırı—XVIII ásır baslarında túsiniksiz, milliylikten birqansha uzaq bolǵan aralas usıllar jaratıldı. Sondayaq, XV—XVII ásırlerde türk arxitekturaları ullı táriyxıy esteliklerdi jaratqan edi. Ásirese, XVI ásirdiń ullı arxitektoru Sinon óziniń tákiranbaytuǵın imaratları menen türk arxitekturası rawajlanıwına úlken úles qostı.

XVII ásır türk arxitekturasınıń ájayıp úlgileri sıpatında sultanniń Topqapı sarayındaǵı Baǵdad hám Ravan kóshklerin (qorǵan) de aytıp ótiwimiz kerek. Bul dáwirde naǵıs oyıwshılıq hám miniatyura óneri de jaqsı rawajlandı. Naǵıs oyıwshılıqta naǵıs quralı sıpatında, tiykarınan, miniatyura súwretlerinen hám jazıwlardan paydalanylataǵın edi.

Evropa mádeniyatınıń tásirine qaramastan, jaňa dáwirde türk mádeniyatı, tiykarınan, milliylik hám ózine tánlikti saqlap qaldı. Biraq, imperiyada baslangan siasiy hám ekonomikalıq krizis mádeniyattıń rawajlanıwına da tásir etti.

Qullası, Orta ásirlerdeń qúdiretli imperiyası bolǵan Osmaniyler mámleketi Jaňa dáwirge kelip, keň kólemli kirzisti basınan ótkerdi. Bir qatar reformalardı ámelge asırıw ushın bolǵan urnıwlarǵa qaramastan, mámlekет Batis mámlekетleriniń yarım koloniyasına aylandı.

Liga — awqam, birlespe.

Imperiya — tili, dini, mádeniy dástürleri bir-birinen ajıralatuǵın hár qıylı xalıqlardı kúsh penen birlestirgen mámlekет.

1. Osmaniyler úmperiysi taryxında XVI ásır qanday orın tutadı?
2. Turkiyanıń Evropa mámlekетlerine ǵárezligi qalay payda boldı?
3. Turkiyadaǵı Franciya sawdagerlerine qanday jeńilliker berildi hám ne ushın solay etildi?
4. XVII ásırde Turkiya — Rossiya qatnasiqları haqqında nelerdi bilip aldtıńız?

Internet járdeminde XVI—XVII ásirlerde Turkiya mámleketine virtual sayaxat uyımlastırıń. Tásirlerińizdi dápterińizge jazıń.

18-tema: XVI—XVIII ÁSIRLERDE IRAN

Safaviyler dinstiyası húkimdarlıǵınıń ornatılıwi. XV ásir aqırında Iran oraylıq hákimiyatqa boysınbaytuǵın birqansha górezsiz aymaqlarına bólínip ketken edi. Buniń aqıbetinde óz ara ishki urıslar bargan sayın kúsheydi. Bul bolsa mámleket rawajlanıwına úlken unamsız tásir kórsete basladı. Aqıbetinde, mámleket hálsiredi. Irannıń hálsirewine Turkiya basqıñshılığı qáwpin kúsheytti.

Iranda dúzilgen qaysı górezsiz mámleket Altın Orda menen Kavkaz artına iyelik etiw máselesinde básekilese baslaǵan?

Nátiyjede, Irandı birden-bir mámleketke birlestiriw turmısılıq zárúrlikke aylanıp qaldı. Bul tarixiy waziypa sárkarda, Iranda úlken siyasi abroyǵa iye bolǵan Ardebil qalası hákimi Ismayl Safaviy tárepinen ámelge asırıldı.

Ismayl I Safaviy alıp bargan urısları nátiyjesinde úlken aymaqlardı iyeledi, 1502-jılı bolsa Tabriz qalasın basıp algannan keyin, ol ózin shah dep járiyaladı. Solay etip, tariyxqa «Safaviyler mámleketi» atı menen kirgen mámleket júzege keldi. Mámleket quramı Irannan sırtqı aymaqlar esabınan keńeyegen. Paytaxt etip Tabriz qalası belgilendi. Ismayl I Safaviy oraylasqan mámleket dúzip qoymay, onı óz mámleketiniń qudíretli mámleketlerinen birine de aylandırdı.

Ismayl I Safaviy oraylıq hákimiyyattı bekkemlew maqsetinde jer iyeligińiń **suyurǵal** formasın derlik pútkilley biykarladı. Onıń ornına **tiyulti** engizdi.

Biraq bul ilaj iri jer-múlk yeleriniń orayǵa boysınbawǵa umtılıwlارın toqtata almadı.

Safaviy húkimdarları tıńımsız basqıñshılıq urısların alıp bardı. Safaviyler mámleketi quramına kirgen górezli úlkeler xalıqlarınıń azatlıq gúresi jawızlarsha bastırıldı.

Shah Abbas I húkimdarlığı dáwiri. Abbas I dáwirin (1587—1629) de eń iri jer-múlk iyeleriniń góezliliği tamamlanıp, Safaviyler

mámleketi óz qúdiretiniń shoqqısına eristi. Bul jer-múlk iyeleri bir waqıtları safaviylerge úlken járdem bergen, bunıń esabınan keyingi shahlar dáwirinde júdá úlken aymaqlarǵa gárezsiz iyelik etip kelgen edi. Olar ámelde bul gárezsiz aymaqlardıń xanları edi.

Abbas I mámlekет paytaxtin Tabriz qala-sınan **Isfahanǵa** kóshirdi. Mámleket salıq sistemasında tártip ornattı hám salıqlar muǵdari azaytıldı. Sawda-satıq hám ónermentshilikti rawajńlandırıwǵa óz aldına itibar berdi. Jańa kárwan saraylar hám sawda jolları qurıldı. Sawda kárwanları qaraqshılarǵa qarsı ayawsız gúresti. Sırtqı siyasatta keń kólemlı sawda-satıq jolǵa qoyıldı. Bul bolsa Irannıń ishki hám sırtqı sawdasınıń ósiwine alıp keldi. Jańa suwǵarıw qurılmaları da qurıldı. Bunnan basqa, Abbas I turaqlı armiya da dúzdi.

Ekonomikalıq krizistiń baslanıwi. XVIII ásirden baslap Safaviyler mámleketine ekonomikalıq krizis baslandı. Buǵan jer iyeliginıń tiyul forması muǵdarınıń kóbeygenligi aqibetinde mámlekette qaraslı jer kóleminiń hám mámleket gáziynesine túsetuǵın dáramattıń azayıwı sebep boldı.

Bunıń aldın alıw ushın keyingi húkimdarlar diyqanlar tóleytuǵın salıq muǵdarın asırdı. Nátiyjede, diyqan xojalıqları wayran boldı, sawdager hám ónermentlerdiń awhalı tómenledi, jan salığı (jizya) muǵdari da asırıldı.

Aqibetinde, diyqanlar ushın jerdi ijaraǵa alıp tirishilik etiwden máp qalmadı. Diyqanlardıń tirishilik esabında basqa jerlerge ketiwden ózge ilajları joq edi. Biraq shah Sultan Husayn buǵan jol qoymaw ushın 1710-jılı diyqanlardıń jerdi taslap ketiwlerin qadaǵan etiwshi párman shıǵardı.

Diyqan xojalığınıń oyran bolıwı ishki sawdanıń keskin azaywına alıp keldi.

Shah Abbas I

- ◆ XV ásır aqırında Iran ...
- ◆ 1710-jılı ...

- ◆ 1502-jılı ...
- ◆ Abbas I dáwiri ...

Awğanlar kóterilisi. Ekonomikalıq krizis, óz gezeginde, xalıqtıń hár túrli qatlamları arazında narazılıq keltirip shıǵardı. Sol waqıtta iri jermülk iyeleriniń oraylıq hákimiyatqa boysınbawı hám basıp alınǵan úlke xalıqlarınıń azatlıq ushın gúresi kúsheydi.

Sonlıqtan, 1722-jılı awğanlar ózleriniń jetekshiligi Mir Mahmud basshılıǵında hálsirep qalǵan Iranga hújum etti. Iran shahı Sultan Xusayn hákimiyattı Mir Mahmudqa tapsırıwǵa májbúr boldı. Solay etip, Iran tariyxında awğanlarǵa górezlilik dáwiri baslandı.

Nadirshahtıń hákimiyat basına keliwi. Bul dáwirde safaviyler dinastiysi húkimdarlığı atına bolsa da, ele dawam etti. Sońgı húkimdar Taxmasp II ámelde heshqanday hákimiyatqa iye emes edi. Buniń ústine, onda xalıqtı túrk hám awğan basqıñshıllarına qarsı gúresiwge iytemeley alatuǵın qábilet de joq edi. Sonday sharayatta Iranda úlken láshker bası qábiletine iye Nadir Quli gúres maydanına shıqtı. Ol awğan armiyasın pútkilley qıyratıp, Irandı awğangá górezliliginen azat etti. Nadir Quli Safaviyler mámlekетiniń quramına kiriwshi barlıq aymaqlarǵa óziniń hákimiyatın ornatıp, 1736-jılı barlıq qáwimler aqsúyekleriniń qurıltayında ózin Iran shahı **Nadirshah** dep járiyalawǵa eristi. Solay etip, safaviyler dinastiyası húkimdarlığı pútkilley saplastırıldı.

Nadirshah úlken basqıñshılıq urısları nátiyjesinde úlken imperiya dúzdi. Biraq, ol **1747-jılı** óz ara ishki kelispewshilikler nátiyjesinde óltırıldı.

Xojarlar dinastiysi húkimdarlığıınıń ornatılımı. Nádirshah óliminen keyin imperiya birneshe bólimlerge bólínip ketti. Iranda hár túrli qáwimler arasında taxt ushın gúres kúsheydi. Bul gúreste tiykargı roldı zend hám kajar qáwimleri oynadı. Olar arasında gúres **1758-jılı zend qáwimi** jeńisi menen tamamlandı. Bul qáwim wákilleri 1796-jılga shekem húkimdarlıq etti. **1796-jılı** bolsa hákimiyattı **xojarlar** iyelep aldı.

1722-jılı awğanlar óziniń jetekshi Mir Mahmud basshılıǵında hálsirep qalǵan Iranga hújim etti.

Abbas I dáwirinde Safaviyler mámleketi óziniń qúdiretiniń shoqqısına eristi.

Nadir Quli 1747-jılı óz ara ishki kelispewshilikler nátiyjesinde óltırıldı.

Solay etip, Iranda jańa dinastiya — xojarlar dinastiyası húkimdarlığı ornatıldı. Mámlekет paytaxtı Tegeran qalasına kóshirildi. Xojarlar basıshısı Aǵa Muxammed ózin shah dep járiyaladı. Jańa dinastiya Iranda **1925-jılga shekem** húkimdarlıq etti.

Ádebiyat, kórkem óner hám arxitektura. XVI—XVII ásirlerde de Iranniń áyyemgi mádeniy dástúrleri dawam ettirildi. Ásirese, qalasazlıq, ámeliy kórkem óner hám poeziyada dástúrler dawamlılığı saqlanıp qaldı. Bul dáwirde shayırlar **Xatoiý** (Ismayl I Safaviy), **Sadiqbek Afshar**, **Sayb Tabriziy**, kurd klassik ádebiyatınıń kórnekli wákili **Axmed Xasaniy**, kurd shayırı **Mırza Shafiq** hám basqalar nátiy-jeli dóretiwhilik penen shuǵıllandı.

Súwretlew óneri hám arxitektura joqarı dárejege kóterildi. Ájayıp saraylar, medirese hám meshitler qurıldı. Bular qatarında Isfaxanda qurılğan Shah meshiti Shayx Lutfulla meshiti, Ali Kapa hám Chexel Sotun saray ansamblleri óziniń gózzallığı hám sawlatı menen ajıralıp turadı.

Bul dáwir Iran miniatyurası jáhán klassik kórkem óneriniń eń joqarı úlgilerinen bolıp esaplanadı. Isfaxan bul kórkem óneri túriniń orayına aylandı. Miniatyura óneriniń rawajlaniwına Gerattaǵı Bekzad mektebi úlken tásir kórsetti.

XVIII ásirde de mádeniy dástúrler dawam ettirildi. Biraq, mámlekettegi ekonomikalıq túskinlik hám siyasiy pitırańqılıq ádebiyat hám kórkem ónerde de óz kórinisin taptı. Bunnan basqa, evropalılardıń kirip kele baslawı da burıngı dástúrlerge tásir etti. Bazar talabınan kelip shıgıp, gilem hám basqa ámeliy kórkem óner buyımların islep shıgarıwǵa itibar kúsheydi. Bul bolsa Iran mádeniyatınıń keyingi ásirlerdegi rawajlaniw baǵdarın belgilep berdi.

Qullası, tinimsız óz ara urıslar, kóterilisler nátiyjesinde XVII ásirge kelip, Iran da ekonomikalıq hám siyasiy kriziske ushıradı. Bul bolsa mámlekette Evropa kolonizatorlarının kirip keliwi ushin imkaniyat jarattı. Kuşsizlenip qalǵan Iran Evropa mámleketteri, birinshi orında Angliya hám Franciya hám de patsha Rossiyasınıń koloniallıq obyektine aylandı. Nátiyjede, Iran joqarıdaǵı mámleketter menen birneshe teń bolmaǵan shártnamalarǵa qol qoyıp, olardıń ekonomikalıq hám siyasiy ekspansiyasına keń jol ashıp berdi.

Tiyul — hámeldarlarǵa xızmet waziypasın orınlaw müddetine, shah aldındıǵı ayraqsha xızmeti ushın waqtınsha yaki ómirlık müddetke berile-tuǵın jer-múlk. Biraq, bunday jerlerdi miyras qaldırıw mûmkin bolmaǵan.

Xatai

1. Iranda safaviyler dinastiyasi qalay ornatıldı?
2. Safaviyler hákimiyatti bekkemlew maqsetinde qanday ilajlardı ámelge asır-ğan?
3. Nadirshah qanday sharayatta hákimiyat basına keldi hám nege onıň hákimiyati uzaqqa sozىlmadi?
4. Iranda kajarlar dinastiyasınıň hákimiyat basına keliwi qalay jüz bergenligi haqqında nelerdi bilip aldiñiz?

Dóretiwshilik jumıs tapsırmazı

Tekstten paydalanıp, dápteriňge XVI—XVIII ásirlerde Iran tariyxına baylanışlı tariyxıy xronologiyanı dáwirlilik izbe-zilikte dúziň.

19-tema: XVI—XVIII ÁSIRLERDE AFRIKA MÁMLEKETLERİ

Afrika mámleketin civilizaciyalıq kóz qarastan ekige — Saxaradan arqaǵa hám qublaǵa ajiratıp úyreniw maqul boladı.

Arqa Afrika. Materikiň Saxaradan arqa bóliminde Mısır, Sudan, Liviya, Aljir, Tunis, Marakko hám Mavritaniya siyaqlı arab mámleketleri jaylasqan bolıp, olar VII ásirden baslap islam dini hám mádeniyatı tásiri astında rawajlandı. XVI ásirde kóphsilik arab mámleketleri osmaniüler tárepinen basıp alındı. Mamlukler húkimdarlığı astında bolǵan **Mısır** da birinshilerden bolıp óziniń górezsizligin joǵaltti. **1517-jıldın** basında Salim I armiyası Mısrdań paytaxtı Kairdi iyelep, onı taladı hám oyran etti.

Türkler kóterilisi mámlekettegi bar social-ekonomikalıq qatnasiqlargá úlken ózgeris kirgizbedi. Tek mamluklerdiń siyasıy hákimiyatı awdralıp, barlıq feodallar ózleriniń múlkleri hám jeńníliklerin saqlap qaldı. Mısır óz aldına patshalıq dárejesin aldı hám ámelde yarım górezsiz mámleket edi. Jergilikli basqarıw hákimiyatı tolıq mamluk ámirleriniń qolında saqlanıp qaldı. Turkler mamluklerdiń basqarıw sheberliginen, jergilikli sharayattı, xalıqtıń úrp-ádetlerin jaqsı biliwinen óziniń mápplerinde paydalındı.

Mısrda óndiris texnikası ele júdá ápiwayı bolsa-da, manufakturlardań ishki miynet bólistiriliwi ónimlerdiń kóbeyiwine alıp keldi. Nátijede, ishki hám sırtqı sawda tez rawajlandı. Mısır Evropa hám qońsı Aziya mámleketleri menen qızgın sawda qatnasiqların alıp bardı. XVIII ásir aqırına kelip, tek Kair qalasınıń ózin esaplaǵanda shet eller menen sawda etetuǵın 5 miń sawdager is júrgizetugın edi.

XVIII ásirdiń 60-jilları baslangan mamluk aqsúyekleriniń óz ara urısları Mısrdiń ekonomikalıq awhalına jaman tásir kórsetti. Olardıń óz basımsıhlığı, diyqan hám ónermentshiler ústinen etken zalımlıqları mámlekette narazılıqtı keskin kúsheytti. Türk húkimdarlığı hám mamlukler zulımlıǵına qarsi baslangan xalıq háreketine Kairdaǵı al-Azhar meshitiniń belgili shayxları basshılıq etti. Olardıń shaqırıǵı menen **1795-jıl** jazında kairli ónermentshi hám sawdagerler ózleriniń dükánların jawdı. Mamluk húkimdarları shayxlar menen sóylesiwler ótkeriwe májbür boldı hám de zorlıq hám nızamsızlıqlardı toqtawǵa wáde berdi.

1798-jıl Napoleon basshılıǵındaǵı francuz armiyaları Mısrǵa basıp kirdi hám Kairdi basıp aldı. Al-Azhar meshiti sol dáwirde baslangan francuz basqıñshılıǵına qarsi xalıq háreketiniń de orayına aylandı. 1800-jılı francuzlar Mısrı taslap ketiwege májbür boldı.

XVI ásır basında ispanlar **Aljirge** basıp kirip, onıń jaǵa boyı aymaqların iyelep aldı. Ispanlarga qarsi xalıq háreketne basshılıq etken sárkárda Xayriddin járdem sorap Turkiyaǵa murájáát etti. Osmanyiler sultani Salim I Arqa Afrikada ornalaśip alıw ushın payttan paydalaniwǵa urındı hám Xayriddinge begler begi (biyler biyi) ataǵın berdi, Aljirge iri yanicharlar korpusın, áskeriy kemeler, artilleriya hám finanslıq járdem jiberdi. Türklerdiń járdemine súyengen Xayriddin izli-izinen Aljir qalaların ispanlardan azat etti. Aljir rásmiy túrde Stanbulǵa boysınsada, mámlekет patshası derlik górezsiz siyasat alıp bardı.

XVI ásirden **Liviyáǵa** hám evropalılardıń kirip keliwi baslanadı. 1510-jılı Tripoli ispanlar tárepinen basıp alındı. Liviyalılar da járdem sorap sultan Salim I ge mürájáát etti. Musılmancı azat etiw süreni astında háreket etken türkler **1551-jılı** pútkıl Liviyani imperiyaǵa qosıp aldı. XVIII ásirden baslap, Liviya atına góana Stanbulǵa boysınıp, górezsiz ishki hám sırtqı siyasat alıp bardı.

XVI ásirden baslap, ispanlar hám türkler **Tuniske** de qızıǵıw bildirdi. Nátiyjede, **1574-jılı** Tunis jaǵalarına kelip túksen 40 mıń adamlıq türk armiyasın bul jerde de ispanlar húkimdarlığın tamamladı.

Sudan hám Marakko óziniń górezsizligin saqlap qaldı. Marakko Osmanyiler imperiyası hám Evropa mámlekетleri menen sawda shártnamaların dúzip, bunnan úlken payda aldı. Mámlekет jaqsı rawajlandı.

Batis Afrika. Evropalılar, tiykarınan, portugallar hám ispanlardıń Batis Afrika aymaqlarına kirip keliwi XV ásırde baslandı. **1434-jıldan 1482-jılga shekem** portugallar hám ispanlar Jasıl murınnan Kongo

dáryasına shekem bolǵan jaǵa aymaqların úyrenip shıqtı. Portugaliyalılar dáslep bul jerden altın alıp ketti. Sebebi bul waqıtta Evropa bazalarında qurallarǵa onsha talap joq edi.

Adamzat tariyxında qulshılıq qashan payda bolǵan edi?

Amerika materigin turaqlı túrde koloniyaǵa aylandırıwdıń baslanıwı hám bul jerdegi jergilikli hindulerdiń hár túrli sebepler menen qırılıp ketiwi nátiyjesinde isshi kúshine úlken müjájlik payda boldı. Bul talap, ásirese, plantaciyalı xojalıq payda bolǵan aymaqlardan júdá kúshli edi. Bunday isshi kúshiniń deregi, tiykarınan, Batis Afrikanıń jergilikli xalqı bolıp keyingi birneshe júz jıl dawamında bul jerler júdá úlken qul bazarlarına aylandırıldı.

XVI ásirdiń aqırına shekem qul sawdası menen tek portugallar shuǵıllandı. Olar batıs Afrika jaǵalarında jaylasıp alıp, áste-aqırın Sene-gal hám Gambiya dáyaları boylap materik ishine kirip bardı. Biraq, bul keń aymaqlarda kúshli mámleketter bar bolıp, portugaliyalılar ózlerin basqıñshılarday tuta almaytuǵın edi. Sol sebepli olar tiykarǵı itibardı Tómengi Gvineyaǵa, Atlantika okeanı jaǵa boyı jerlerine qarattı. Portugaliyalılar jaǵa boyların tórt aymaqqa ajıratıp, bul aymaqlarıdı olardan alınatuǵın tiykarǵı tovardıń atı menen atadı. Házirgi Arqa

Baaṭu xalıqlarınıń jerge islew beriw procesi

Liberiyanıń jaǵaları Burish jaǵası, Pil súyegi jaǵası, Altın jaǵa, Volta hám Niger dáryaları aralığı bolsa Qul jaǵası dep atalǵan.

XVI ásır aqırına kelip, Amerikanıń Ispaniya, Angliya hám Franciya koloniyalarına aylandırılgan barlıq aymaqlarında plantaciya xojalığı keń rawajlandırıldı. Nátiyede, qullar miynetine talap da artıp bardı. Afrika-daǵı isshi kúshi bazarın iyelew ushın Evropa mámlekетleri arasında kúshli gúres baslandı. Bul gúres aqıbetinde Afrika xalqı júdá úlken ziyan kórdi.

XVII ásirden qul sawdasında jetekshilik etiwdi gollandlar óziniń qolına aldı da Amerikadaǵı ispan koloniyalarına afrikalı qullardı olar jetkerip berdi. Biraq qullar bazارında Gollandiyanıń húkimdarlığı da uzaqqa sozilmadı. XVII ásirdiń ekinshi yarıminan koloniya bazarların iyelew ushın gúreske Angliya hám Franciya qosıldı. Inglis hám francuz plantatorları óz xojalıqlarınıń keńeyiwi sebepli qullardıń miynet bazarın ózleri iyelewge, óziniń tovarlarına altın, gúmis penen haqı alatuǵın portugal hám de golland sawdagerleriniń xızmetinen waz keshiwge háreket etti. Qul sawdasına, sonday-aq, Shveciya, Daniya, Brandenburg siyaqlı mámlekетler de qosıldı. Evropanıń kúshli mámlekетleri arasıńdaǵı básekilik gúresi XVII ásirdiń ekinshi yarımı hám pútkil XVIII ásır dawamında dawam etken. Bul gúres maydanı Afrika materigi, ásirese, Batıs hám Oraylıq Afrika boldı.

Qul sawdasi onıń menen shugallanıwshıllarǵa hám sawdagerlerge júdá úlken payda keltirdi. Evropa hám Amerikadaǵı Bristol, Liverpul, Manchester, London, Nant, Ruan, Amsterdam, Nyu-York, Jańa Orlean, Rio-de-Janeyro siyaqlı kóplegen qalalardıń tez rawajlanıwı hám gúllep-jaynawı qul sawdasınan keletuǵın payda menen baylanıslı edi.

XVI—XVIII ásirlerde evropalı qul sawdasi menen shugallanıwshıllar Amerikaǵa **15—16 million** qul alıp keldi. Arablar da musılmán mámlekетlerine shama menen sonsha qul jetkerip bergen. Qullardıń kóphılıgi olardı uslaw hám tasıp alıp ketiw procesinde qaytıs bolatuǵın edi. Bir Atlantika okeanı arqalı ámelge asırılgan qul sawdasi procesinde **60—70 million** afrikalı qaytıs boldı.

Qul sawdasi Afrika xalqınıń tábiyyiy rawajlanıwın toqtatıp qoymay, afrikalılar jámiyetin basqa ádettiń rawajlanıw jolına da burıp jiberdi. Qul sawdasi afrikalılar jámiyetinde mülklik hám sociallıq teńsizlikti kúsheytti, qáwimlik dúzimniń buzılıwına, qáwim aqsaqalları arasınan qul sawdasi menen shugallanıwshıllar qatlamınıń qáliplesiwine alıp keldi. Qul sawdasi Afrika xalıqlarınıń kúshsizleniwine, bir-birine

salıstırmalı isenimsizlik hám jek kóriwshiligiń artıwına sebep boldı. Qul sawdası Afrikanıń dińkesin qurtıw esabınan Evropa hám Amerika mámlekетiniń ekonomikalıq gúllep-jaynawı ushın xızmet etti.

- ◆ 1517-jılı ...
- ◆ 1551-jılı ...
- ◆ 1795-jılı ...
- ◆ 15—16 million ...

Qul sawdasınıń Afrika ushın eń awır aqibetlerinen biri psixologiyalıq jaǵday boldı: insan ómiri qádirszlendi, qulshilar hám nullardıń tómenlewi júz berdi. Qulshılıqtıń eń insaniyılıqqa jat kórinisi — rasalıq ideologiyası qáiplesti. Evropalılar Afrikanı basıp alıw hám koloniyalıǵa bólip alıwdağı ózleriniń insaniyılıqqa jat hám ádepsizlik háreketlerin aqlaw ushın bul ideologiyadan ustalıq penen paydalındı.

1798-jılı Napoleon basshılıǵındaǵı francuz armiyaları Mısrıga basıp kirdi.

Atlantika okeani arqalı ámelge asırılǵan qul sawdası procesinde **60—70 million** afrikalı qaytıs boldı.

XVI—XVIII ásirlerde Arqa Afrika mámlekетleri Osmaniyeler imperiyası quramına qosıp alındı. Bul usı aymaqqqa evropalılar tásırın azayıtip, jergilikli arab xalıqlarınıń islam civilizaciyası sheńberinde ózine tán górezsiz rawajlanıwı ushın imkaniyat jarattı.

Batis Afrikaǵa evropalılardıń kirip keliwi materik tábiiyiy baylıqlarının tez ózlestiriliwine, qulshılıq hám qul sawdasınıń rawajlanıwına alıp keldi. Qul sawdası afrikalılar tariyxında júdá qayǵılı iz qaldırdı.

Mamluk — Orta ásirlerde Mısrıda bolǵan áskeri y qatlamı. Oları, tiykarınan, kavkazlı hám túrkiy xalıqlar wákillerinen ibarat jas óspirim nullardan qáliplesken.

Rasalıq — barlıq rasalardıń teń emesligi, xalıqlardıń tariyxı hám mádeniyatına rasalıq ayırmashılıqlar sheshiwshi tásır etiwi haqqındaǵı ideologiyalıq kózqaraslar jiyındısı.

1. Misrdıń osmaniyeler tárepinen basıp alınıwi bul jerdegi social-ekonomikalıq qatnasiqlarda qanday ózgerislerge alıp keldi?
2. Batis Afrikaǵa evropalılardıń kirip keliwi qashan baslandı?
3. Evropalılarda qul sawdasına talap qashan payda boldı?
4. Qul sawdası afrikalılar ushın qanday aqibetlerge alıp keldi?

IV BAP. 1800—1870-JÍLLARI EVROPA HÁM AMERIKA MÁMLEKETLERİ

20-tema: 1800—1870-JÍLLARI ULLÍ BRITANIYA

Sanaattıń rawajlanıwı. Bul dáwirde Ullı Britaniyada sanaat kúshlı rawajlandı. Toqımasızlıq, metallurgiya, mashinasazlıq, kán sanaatı je-tekshi orındı iyeledi.

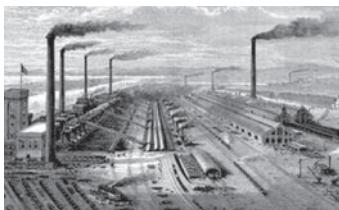

Angliya tarixta «Qızıl hám aq gúller» urısı qashan bolıp ótken?

Mashinalasqan óndiris aqıbetinde 1816-jılı Ullı Britaniyada mashinalar 150 mln. adamnıń qol miynetine teń jumıstı atqaratuǵın edi. Sonday-aq, bul dáwirde Ullı Britaniya xalqı 12 mln adamdı quraytuǵın edi.

XIX ásirde mashinasazlıqta hár túrli stanoklardıń jaratılıwı óndiriste revolyuciyaǵa teń oylap tabılw boldı. Stanoksazlıqlardıń rawajlanıwı metalldı qayta islew imkanın berdi. Keleshekte qayta islew járdeminde basqa jáne bir mashina jaratılıtuǵın boldı.

Sanaat rawajlanıwı transporttıń jańa túri payda bolıwın talap etti. Bunıń kórinisi ullı, **1825-jılı** Ullı Britaniyada **dúnyada dáslepki temir jol** qırıldı. Bul jaǵday mámlekettiń hár túrli regionların bir-biri menen

Sanaat revolyuciýası
dáwirinde Angliya

baylanıstırıldı hám de júk tasıwdıń arzanlasıwın támiyinledi. Sol waqıtta ishki bazar keńeydi.

Aqibette, zavod hám fabrika iyeleri kóbirek ónim islep shıǵara basladı.

Temir jol qurılısunıń baslanıwı, óz náwbetinde, shoyın, temir hám polatqa bolǵan tałaptı asırıp jiberdi. Sanaattıń jańa tarmaǵı — paravozsazlıq payda boldı. Bul bolsa qúdiretli sawda hám áskeriý teńiz flotin dúziwge múmkinshilik jarattı.

XIX ásir adamzat tariyxına puw mashinalarınıń qollanılıwı ásiri bolıp kirdi. Mámlekет turmısındaǵı bul ózgerisleri Ullı Britaniyanıń «teńizler húkimdarı» dárejesin jáne de bekkeveledi. Sol dáwirde awıl xojalığında da mashınalar hám ximiyalıq tóginlerden paydalaniw baslandı. Úlken-úlken sanaat kárخanaların quriw dawam etti. Temir jollar hám iri sanaat kárخanaları qurılısı úlken qárejet talap etetuǵın edi. Bul bolsa kommercialıq bankleriniń qúdiretin jáne de asırdı. Olar endi xalıqaralıq kólemde de xızmet kórsete basladı.

Mámlekette sanaat óndirisiniń koncentraciyasısı payda boldı. Jähán tariyxında birinshi márte mámlekет ekonomikasında jetekshilik awıl xojalığınan sanaatqa ótti. Ullı Britaniya dúnyanıń birinshi sanaatlasqan mámleketine aylandı.

Sanaat awdarıspaǵınıń tamamlanıwı. XIX ásirdiń 40-jıllarına kelip, sanaattıń kúshli rawajlanıwı hám ilim-pán rawajlanıwı jańa bir hádiyse — sanaat awdarıspaǵınıń tamamlanıwına alıp keldi.

Sanaat awdarıspaǵınıń tamamlanıwı delingende, bir mashina járdeminde basqa mashinanıń jaratılıwı baslanganlıǵı túsiniledi. Ullı Britaniyada bul hádiyse XIX ásirdiń 40-jılları júz berdi. Sanatta puw mashinası tiykargı kúsh bolıp qaldı. Taskómır janılgınıń eń ahmiyetli túrine aylandı.

Parlament reforması. 1825-jılı Ullı Britaniya parlamenti is taslawdı qadaǵan etiwshi nızam qabilladı. Bul nızam jumısshilar arasında keskin narazılıq keltirip shıǵardı. Nátiyjede, parlament reforması ótkerıw máselesi zárúrlikke aylandı. Aqibette, 1832-jılı parlament reforması ótkerilip, saylaw tártibi ózgertildi.

- ◆ XIX ásirdiń 40-jılları ...
- ◆ 1816-jılı ...
- ◆ Sanaat awdarıspaǵınıń tamamlanıwı ...
- ◆ 1825-jılı ...

Angliyada balalar miyneti (1815—1848-jıllar)

Oğan baylanıslı, iri sanaat oraylarına parlamentten 144 orın ajıratıp berildi. Solay etip, sanaat burjuaziyası endi iyasiy jaqtan da óziniń húkimdarlıǵıń bekkemledi. Reforma nátiyjesinde parlament tómengi palatasınń mámlekет siyasiy turmısındaǵı roli astı. Ol mámlekет byudjetin qadaǵalaw huqıqıń ózinde saqlap qaldı. Ullı Britaniya húkimetiniń tek tómengi palata aldında juwapkerligi belgilep qoyıldı. Tómengi palata húkimetke isenimsizlik bildirgen táǵdirde, húkimettiń dem alısqa shıǵıwı májbúriy etip qoyıldı.

Reformadan soń saylangan jańa parlament 13 jasqa shekem bolǵan balalar ushın 8 saatlıq jumıs waqtı belgilendi. 9 jasqa shekem bolǵan balalardıń miynet etiwi qadaǵan etildi.

Parlament reforması mámlekette saylaw huqıqı ushın gúresti birotala toqtata almadı.

1836-jılı London qalasında jumısshılardıń «Ulıwma saylaw huqıqı ushın gúres jumısshı associaciyası» dúzildi. Ol saylaw huqıqıń keńeyt-tiriw máselesinde 12 jıl dawamında parlamentke úsh márte **xartiya (chartiya)** kórsetpe tapsırdı. Barlıq er adamlarǵa ulıwma saylaw huqıqı beriliwi ushın baslangan háreket tariyxqa «chartistler háreketi» atı menen kirdi.

Bul häreket jeńilgen bolsa da, keyingi parlament reformalarına óziniń tásirin kórsetti.

1867-jılı ekinshi patlament reforması ótkizildi. Oǵan muwapiq, qalalarda óz úyine iye bolǵan hám de óz aldına úyde turatuǵın barlıq er adamlarǵa saylaw huqıqı berildi.

Sırtqı siyasat. XIX ásirdiń 50-jillari Ullı Britaniya sanaatınıń rawajlanıw dárejesi, sawdanıń kólemi hám teńizdegi qúdireti jaǵınan dýnyanıń eń qúdiretli mámlekete aylandı.

1825-jılı Ullı Britaniyada dýnyadaǵı dáslepki temir jol qurıldı.

XIX ásirdiń 40-jilları Ullı Britaniyada sanaat awdarıspaǵı tamamlandı.

1836-jılı London qalasında jumisshılardıń «Uliwma saylaw huqıqı ushın qúres jumisshı associaciyası» dúzildi.

Bul qúdiret oǵan koloniyaları ústinen húkimdarlıqtı jáne de bek-kemlew hám olardı keńeytiw imkanın berdi. Inglis húkimeti dýnyanıń strategiyalıq jaqtan áhmiyetli regionlarında qúdiretli áskeriy-teńiz bazarları quriwǵa hám tayanış aymaqların qolǵa kírgiziwge ayrıqsha itibar berdi.

Ullı Britaniya XVIII ásır hám XIX ásirdiń birinshi yarımı dawamında teńiz hám de okeanlar arqalı ótetuǵın jähán jollarında bir qatar tayanış punktlerin basıp aldı. Mine usı áskeriy bazalarǵa hám óziniń áskeriy flotınıń júdá úlken ústinligine tayanıp, Ullı Britaniya XIX ásirdiń ortalarında eń iri kolonizator mámlekete aylandı. Ullı Britaniya koloniyaları ishinde eń irisi bolǵan Hindstanda 300 mln xalıq bolıp, Ullı Britaniyadaǵıga salıtırǵanda shama menen 10 ese kóp edi.

«Aq koloniyalar». Ullı Britaniya óz kolonialıq siyasatında «aq koloniyalar»ǵa úlken itibar qarattı. Amerika, Afrika hám Avstralıyaǵa Ullı Britaniya hám Evropanıń basqa mámleketerinen kóship barǵan adamlar ózlestirgen aymaqlar «Aq koloniyalar» dep atalatuǵın edi. Kanada, Avustraliya, Jańa Zelandiya mine sonday koloniyalar edi. Sol waqtta bul koloniyalar ózin-ózi basqarısıw ushın gúres alıp bardı. Bul gúres, ásirese, Kanadada qatań túś aldı. Nátiyjede, Ullı Britaniya 1867-jılı Kanadaǵa dominion dárejesin beriwege májbür boldı.

XIX ásır kóp jaǵınan Ullı Britaniya ásiri boldı. Bul jerde birinshi bolıp huqıqıy mámlekет hám puqaralıq jámiyeti tiykarları jaratıldı. Ilim texnika rawajlanıwı sanaat awdarıspaǵına alıp keldi

hám Angliya «dúnya ustaxanasına» aylandı. Toqtawsız urıslar alıp barğan inglisler jer jüzi xalqınıń sherek bólimin birlestirgen úlken imperiyani jarattı.

Oststavka (wazıypasınan shetletiw) — lawazım wazıypasınan ketiw.

Koncentraciya (birge, oray) — qandayda bir zattıń anıq bir jerde toplanıwı.

Daminion — ózin-ózi basqaratuǵın gárezli jer, úlke.

1. *Ulli Britaniyada sanattıń rawajlanıwi hám onıń aqibetleri haqqında nelerdi biliп alduńız?*
2. *«Sanaat awdarıspaǵı tamamlandı» degen sózdiń mazmunıń túsindirip beriń.*
3. *Ulli Britaniyada parlament reforması ushın alıp barılǵan gùres qalay tamamlandı?*
4. *Ulli Britaniyanıń eń iri kolonizator mámleket bolǵanlıǵına misallar keltiriń.*

Dóretiwshilik jumıs tapsırması

Tema tekstin «Insert» kestesi tiykarında talqılań hám eki bólimli kúndelik dúziń.

Internet járdeminde *XIX ásırde Ulli Britaniya mámleketine virtual sa-yaxat uyımlastırıń*. Tásirlerińizdi dápterińizge jazıń.

21-tema: 1800—1870-JÍLLARIÍ FRANCIYA

Franciyada Birinshi imperiya. (1804—1814). 1799-jılǵı mámleket awdarıspaǵınan soń Napoleon Birinshi konsul lawazımın iyeledi. Keyin ómirlik konsul bolıp saylandı. 1804-jılı Senat onı «Francuzlar imperatori Napoleon I» dep járiyaladı. Solay etip, Franciyada monarxiya qayta tiklendi. Biraq, bul monarxiya dvoryanlarǵa emes, burjua-zıyaǵa xızmet etetuǵın edi.

Franciyada qashan toparlıq monarxiya, yaǵníy topar wákilleri jiyinına tayanatuǵın, oraylasqan mámleket qáliplese basladı?

Birinshi imperiya dáwirinde Napoleon urısları nátiyjesinde imperiya aymaqları keńeydi. **1805-jılı Austerlis sawashında** Napoleon, tiykarınan,

Austerlis sawashi

Rossiya hám Avstriya armiyasınan ibarat birlesken armiya ústinen sheshiwshi jeńisti qolǵa kirgizdi. Sawashta Napoleonǵa qarsı Rossiya hám Avstriya imperatorları Aleksandr I hám de Frans II qatnasti.

Óziniń jeńislerinen ruwxlangan Napoleon endi Ullı Britaniyaǵa «materik qamalı» daǵazaladı. Bul boyınsha, Napoleonǵa górezli barlıq mámleketediń Ullı Britaniya menen sawda-satıq etiwi qadaǵan etildi. Napoleonniń maqseti usı jol menen Ullı Britaniyayı boysındırıw edi.

Rossiya da 1807-jılı Napoleon menen tınıshlıq hám de awqam haqqında Tilzit shártnamasına qol qoyıp, Franciyaniń Evropadaǵı barlıq jeńislerin tán aldı. Shártnamaǵa muwapiq, Rossiyaǵa Ullı Britaniya menen baylanısti toqtatiw hám materik qamalına qosılıw minnetlemesi júklendi.

Biraq, Napoleon Ullı Britaniyaǵa qarsı materik qamalınan góz-lengen maqsetine erise almadı. Xalıq tınımsız urıslardan sharshadı, mámlekette narazılıq, basıp alıngan aymaqlarda milliy azatlıq háreketi kúsheydi.

Napoleonǵa bul narazılıqlardı bastırıw ushın úlken bir jeńisli urıs kerek edi. Sonıń ushın da ol Rossiyaǵa qarsı urıs baslap, onda jeńiwin rejelestirdi.

- ◆ 1799-jılı ...
- ◆ Birinshi imperiya dawiri — bul ...
- ◆ 1804-jılı ...
- ◆ 1895-jılı ...

Rossiyaqa qarsı urıs. 1812-jılı Napoleon Rossiyaqa qarsı urıs basladı. Urıs Rossiya tariyxına «Watan urısı» atı menen kirdi. 1812-jıl 7-sentyabrde eki mámlekет armiyası arasında sheshiwshi sawash Moskva janındağı Borodino awılında bolıp ótti. Borodino sawashında hár eki tárep de kóplegen qurbanlar berdi. Napoleon Moskvani iyeledi. Biraq, Napoleon armiyasında tartıp buzılıp, áskerler ulıwma talawshılıq penen shugillana basladı. Armiyada jawingerlik ruwx joq boldı.

Napoleon Moskvani taslap shıǵıwǵa májbür boldı. M.I. Kutuzov basshılıǵındağı Rossiya armiyası sheginip atırǵan francuzlardı quwdalap, olardı úlken shıǵıńga ushırattı.

Imperiyanıń qulawi. Evropa mámlekетleri armiyalarınan ibarat qurallı kúshler menen Napoleon armiyası arasında sheshiwshi sawash 1813-jılı Leypsig bosaǵasında bolıp ótti. «Xalıqlar urısı» dep at algan bul sawashta Napoleon armiyası qıyratıldı.

1814-jılı awqamlas mámleketler armiyası Parij qalasına kirip keldi. Napoleon taxttan waz keshiwge májbür boldı. Awqamlaslar onı Elba atawına súrgin etti. Solay etip, imperiya quladı.

Awqamlas mámleketler Franciyada burbonlar dinistiyası hákimiyatın tiklewge qarar etti. Revolyuciya jılları óltırılgı korol Lyudovik XVI nıń inisi Lyudovik XVIII Senattıń qararı menen taxtqa otırǵızıldı. Awqamlaslar Franciya menen pitim shártnamasına qol qoydı. Bul boyinsha, Franciya Napoleon dawirinde basıp algan barlıq aymaǵınan ayrıldı.

Vaterloo sawashi. Sol waqtta Franciyada ishki jaǵdayı qıyınlaşıp ketti. Bugün eski aqsúyeklerdiń feodallıq tártipler hám sheksiz monarxiyanı tiklewdi, sonday-aq, qollarınan ketken mal-mulklerdi qaytarıp beriwdi talap etiwleri sebep boldı. Napoleon dawirinen bayıp algan jańa aqsúyekler hám armiyadan bosatılǵan oficerler de mámlekettegi jaǵdaydan narazı edi.

Bul jaǵdaydan súrgindegi Napoleon paydalanıp qalıwǵa qarar qıldı. Ol 1815-jılı mart ayında Elbadan Franciyaniń túsligine jetip keldi. Korol Lyudovik XVIII idiń Napoleonǵa qarsı jibergen 30 miń adamlıq armiyası da Napoleon tárepke ótip ketti. Napoleon Parij qalasın iyelep, jáne taxtqa otırdı. Biraq bul saparı ol hákimiyatı tek 100 kún basqardi. Awqamlas mámleketler (Ullı Britaniya, Gollandiya hám Prussiya) júdá úlken armiyanı Napoleonǵa qarsı qoydı. Eki ortada **1815-jıl Vaterloo**

Vaterloo sawashı

awılında (házirgi Belgiya mámleketi aymaǵında) sheshiwshi sawash bolıp ótti. Ol tariyxqa «**Vaterloo sawashı**» atı menen kirdi. Sawashta Napoleon armiyası pútkilley qýratıldı. Ekinshi ret taxttan waz keshken Napoleon endi uzaq Muqaddes Elena atawına súrgin etildi hám ol usı jerde 1821-jılı qaytıs boldı. Franciyada Burbonlar hákimiyatı qayta tiklendi.

Vena kongresi. Jeńiske erisen mámlekетler Kongress shaqırdı. Bul Kongress 1814—1815-jılları Avstriyanıń paytaxtı Vena qalasında bolıp ótti. Kongrestiń tiykargı maqseti — Evropanı jeńiske erisen mámlekетlerdiń mápleri jolında qayta bólistiriliwinen ibarat edi. Kongrestiń juwmaqlawshi hújjetine muwapiq, Franciya aymaǵı óziniń 1789-jılgı shegarasına shekem qısqartıldı. Evropada Ullı Britaniya hám Rossiyanıń tásiri kúsheydi.

1812-jıldın 7-sentyabrinde Borodino sawashı bolıp ótti.

1813-jılı Leypsig boságásında «Xalıqlar urası» bolıp ótti.

1821-jılı Napoleon qaytis boldı.

Sol waqıtta Vena kongresi qara deneli qullar sawdasın qadaǵan etiwhi **deklaraciya** da qabil etti.

«Muqaddes awqam». Evropada keleshekte júz beriwi mümkin bolǵan revolyuciyalarga qarsı birgelikte gúresiw maqsetinde 1815-jılı Vena kongresinde úsh mámlekет — Rossiya, Avstriya hám Prussiya monarxları awqam dúzdi. Ol tariyxqa «Muqaddes awqam» atı menen kirdi.

Franciyada Iyul monarxiyası. **Ekinshi imperiyanıń ornatılıwı** 1824-jılı Lyudovik XVIII qaytis boldı. Taxttı inisi Karl X iyeledi. Ol óz hákimiyatın jáne de bekkehlewe ürünıp, 1830-jılı mámlekет parlamentin tarqatıp jiberdi hám puqaralar saylaw huqıqlarınıń jáne de shekleniwin bildirdi. Bul bolsa Parij qalasında revolyuciya baslıwına alıp keldi. Onıń qatnasiwshıları burjuaziya, jumısshılar, ónermentshiler hám studentler boldı. Revolyuciyanıń maqseti Franciyada respublika dúzimin ornatıw edi.

Franciya koroli Karl X revolyuciyanan qorqıp shet elge qashıp ketti. Hákimiyat iri burjuaziya — bankirler, iri sanaatshılar da úlken jer iyeleri qolına ótti. Olar burbonlardıń tuwısqanı Lui Filippi taxtqa otırğızıp, usı jol menen monarxiyanı saqlap qaldı. Bul jaǵday 1830-jıl iyul ayında júz bergenligi sebepli tariyxqa «Iyul monarxiyası» atı menen kirdi. Onıń dáwirinde jańa Konstituciya qabil etildi. **Konstitutciyada** sóz, baspasóz, jiyinlar ótkeriw erkinlikleri daǵazalandı. Saylawshılar ushin jas hám mülk cenzleri azaytıldı.

Biraq, jumısshılar hám diyqanlardıń awhalı awır jaǵdayda qaldı. Olar tárepinen baslangan birneshe kóterilis jawızlarsha bastırıldı.

- ◆ 1815-jılı ...
- ◆ 1824-jılı ...

- ◆ Iyul monarxiyası — bul ...

1848-jıl revolyuciyası. 1846-jılı Franciyada qıs júdá suwıq kelip, gúzgi gálle (biyday) nabıt boldı. Aqibetinde, azıq-awqat ónimleri, birinshi náwbette, nannıń bahası kóterilip ketti.

Bul da jetpegendey, qáhárli qıs nátiyjesinde tut aǵashların suwıq urdı, pille jetistiriwshi toqımașılıq sanaatı kriziske ushıradı hám jumıssızlıqtı júzege keltirdi.

Bunday jaǵday óndiristiń keskin azayıwına, puldıń qádirszleniwine alıp keldi. Kárxanalardıń jawılıwı yaki jumissıhi orınlarınıń qısqartılıwı nátiyjesinde jumissızlıq kóbeydi. Bulardıń barlıǵı revolyuciyanıń júzege keliwine sharayat jarattı.

Aqıbetinde, 1848-jıl fevral ayında Franciya tariyxında jáne bir revolyuciya júz berdi.

Qısqa waqt ishinde Parij qalasındaǵı barlıq áhmiyetli jerler, makemeler kóterilishiler qolına ótti. Korol Lui Filipp taxttan waz keship, Ullı Britaniyaǵa qashıp ketti. Kóterilishiler korol sarayın iyelep, onıń taxtın jaǵıp jiberdi.

Solay etip, 1848-jıl fevral revolyusiyası nátiyjesinde Iyul monarxiyası quladı. 25-fevral kúni bolsa Franciya Respublika dep járiyalandı. Bul Franciya tariyxındaǵı ekinshi respublika edi. Franciya parlamenti waqtınsha húkimet dúzdi.

Jańa húkimet baspasóz, demonstraciýalar ótkeriwi erkinligin járiyaladı. Sonday-aq, 21 jasqa tolǵan barlıq er adamlarıǵa saylaw huqıqı berildi.

1846-jılı Franciyada qıs júdá suwiq kelip, gúzgi biyday nabit boldı.

1848-jıl 25-fevral kúni Franciya Respublika dep járiyalandı.

Ekinshi imperiya. Mámlekette tártip ornatıwı múmkın hákimiyat zárür edi. Sol sebepli húkimdar qatlamlar úlken wákiliklerge iye prezidentlik lawazımın engiziwge qarar etti.

1848-jıldırıń dekabr ayında Napoleon Bonaparttıń inisi Lui Napoleon Bonapart Franciya Prezidenti etip saylandı. Onıń tiykarǵı maqseti Franciya imperiyasın qayta tiklew edi.

1852-jıl 2-dekabrdı ol ózin Napoleon III atı menen Franciya imperatori dep járiyaladı. Solay etip, Franciyada Ekinshi imperiya ornatıldı. Napoleon III «Imperiya — bul tınısh-tatıwlıq», dep aytqan bolsa da, Franciya birneshe sırtqı urıslardı alıp bardı. Bul urıslardan birinde jeńilip, Ekinshi imperiya quladı.

XIX ásirde heshbir xalıq francuzlarday kóp urıslarda qatnaspadi, basqa qanday da bir evropalı millet francuzlarday kóp revolyuciyanı ámelge asırmadı. Nátiyjede, XIX ásır aqırına kelip, Franciya dúnyanıń en qúdiretli mámlekетleri qatarına kirse-de, revolyuciýalar hám urıslardaǵı júdá úlken jogaltıwlar sebepli rawajlanıw tezligi bargan sayın tómenlep bardı.

Kontribuciya — urısta ziyan tiyigailen orındı qaplaw ushın jeńilgen mámleket tárepinen tólenetuǵın tólem.

Cenz — puqaralardıń saylaw huqıqınan paydalaniwların shekleytuǵın shártler. Olar mülk, jas, jinis hám basqa cenzler bolıwı mümkin.

1. *Franciyada Birinshi imperiya qalay júzege keldi?*
2. *Vena kongresinde qanday máseleler sheshildi?*
3. *1848-jıl fevral revolyuciyasi hám onıň aqibetleri haqqında nelerdi bilip al-*
dňız?
4. *Franciyada Ekinshi imperiya qalay ornatıldı?*

Dóretiwshilik jumıs tapsırması

«Birinshi imperiyanıń qulawı» temasında esse jazıń.

Franciyada Birinshi hám Ekinshi imperiyanıń unamlı hám unamsız täreplerin T-sızılma tiykarında talqlıań hám dápterińizge jazıń.

22-tema: 1800—1870-JÍLLARÍ GERMANIYA HÁM ITALIYA

Germaniyada revolyuciyanıń kelip shıǵıw sebepleri. Germaniya revolyuciyasınıń tiykarǵı sebebi — Orta ásırılık feodallıq tártiplerdiń kapitalizmniń rawajlaniwına tosqınlıq etip kiyatırganı edi. Buniń nátiyjesinde Germaniyada ele siyasiy ıdırawshılıq húkim súrdı. Aqibette, birden-bir ulıwma bazar júzege kelmedi. Sanaat hám awıl xojalığı óndirisı basqa aldıńǵı mámleketlerden artta qaldı. Zorlıqqa tiykarlanǵan mámleketlik apparat hárqanday aldıńǵı pikirdi qadaǵan etti. Bul faktor Germaniyada da revolyuciyanıń jetiliwine alıp keldi. **Revolyuciyanıń tiykarǵı maqseti Germaniyanıń siyasiy ıdırawshılıǵıń saplastırıw hám feodallıq tártiplerdi tamamlaw edi.** Revolyuciyaǵa burjuaziyanıń konstituciyalıq monarxiya tärepdarı bolǵan kelisimli bólimi basshılıq etti.

Orta ásırlerde Germaniya óndiris kúshleriniń ósiwi qashan baslangan?

1848-jılǵı revolyuciyá. Evropanıń basqa mámleketlerinde 1847-jılı júz bergen ekonomikalıq krizis Germanyanı da shetlep ótpedi.

Bul krizis jumıssızlıqtıń kóbeyiwine, is haqınıń páseyiwine alıp keldi. Barlıq tovarlar, sonıń ishinde, azaq-awqat ónimleriniń bahası kóterilip ketti. Nátiyjede, ash qalǵan xalıq kóshege shıqtı. Franciyada baslangan 1848-jılǵı fevral revolyuciyası tásirinde Berlinde kóterilis baslandı. Berlin kósheleri barrikadalar menen qorshap alındı. Tún boyı kúshli kóshe sawashları dawam etti. Usınday sharayatta Prussiya koroli kelisim jolın izlewge májbür boldı hám Millet májilisi (parlament) ne saylaw belgilewge hám de Konstituciya islep shıǵıwǵa wáde berdi. Siyasiy jaǵdaydınıń, biraz bolsa-da, jumsarıwına erisen korol hákimiyatı revolyuciyanı bastırıwǵa eristi, biraq revolyuciya pútkilley izsiz ketpedi.

1848-jılı Prussiya korolliginde konstituciya engiziliwiniń ózi úlken siyasiy waqıya boldı.

Kamillo Kavur

Italiyanıń birlestiriliwi. 1861-jılı birlesken Italiya korolligi duzildi. Kapitalizmdi jáne de rawajlandırıw zárúrlıgi mámlekettiń birlesiwinini aqırına jetkiziwdi talap etti. Bunısız Italiya Evropada óz ornına iye bolǵan mámleketke aylana almaytuǵın edi. Tíl hám mádeniyattıń birligi Italiyanı bir mámleketke birlestiriw imkanın berdi. Bas wázir **Kamillo Kavur** uzaqtı kóre alıwshı siyasatshı, kelisimli reformalar hám konstituciyalıq monarxiya tárepdarı edi.

K.Kavur Avstriya zulimligına qarsı gúreste Franciya menen shárnama dúziwge eristi. Avstriya armiyası jeńilgen soń, onıń menen pitim dúzildi. Biraq Siciliya hám Neapol korolligi Italiyanıń siyasiy ıdırawshılığınıń tayanıshı bolıp qala berdi.

Italiyanı birlestiriwdıń tiykargı tárepdarı, xalıq qaharmanı **Juzeppe Garibaldi** 1860-jılı óziniń áskeriy kúshi menen Siciliya atawına kelip tústi. Xalıq massası onı azat etiwshi sıpatında kútıp aldı. Siciliyanıń Palermo qalası iyelendi. Sonnan keyin J. Garibaldi armiyası Neapolǵa júris basladı. Neapol armiyası qıyratıldı hám Neapol korolligi saplastırıldı.

Italiyanıń birlesiwinde úsh ullı shaxstıń xızmetleri sheksiz. Bular bas wázir K.Kavur, Latin Amerikası mámleketlerindegi milliy-azatlıq urıslarında atı belgili xalıq qaharmanı J. Garibaldi, «**Jas Italiya**» jámiyetine basshılıq etken Juzeppe Madzini. Kórkem ádebiyatta hár úsh

milliy qaharmannıń Italiyanı birlestiriwdegi xızmetlerin názerde tutıp, olardı «Watanniń aqıllı-bilimli, janı hám de qılıshı»na salıstıradı.

1847-jılı Gemnaiyada ekonomikalıq krizis júz bergen.

1861-jılı Birlesken Italiya korolligi dúzildi.

Italiyanıń birlesiwinde úsh ullı shaxs: Kamillo Kavur, Juzeppe Garibaldi, Juzeppe Madzinilerdiń xızmetleri sheksiz.

Mámlekette konstituciyalıq monarxiya ornadı hám eki palatalı (Senat hám Deputatlar palatası) parlament engizildi. 1866-jılı Avstriya qol astında qalǵan Veneciya wálayatı da, 1870-jılı bolsa Franciya tásirinde bolǵan Rim qalası da Italiya korolligine qosıp alındı. Solay etip, Italiyanı bir mámlekетke birlestiriw tamamlandı.

Germaniyani birlestiriw ushın gúres. Ger-maniyada da jámiyettiń aldingı qatlami milliy birlesiw ushın gúresip atırǵan edi. Bul jerde de pútkıl juwapkershilikti Germaniyadaǵı kóplegen mámlekетlerden biri óz moynına alıw zárúrligi payda boldı. Bunday húrmet Prussiyaǵa nesip etti. Prussia bul dáwirde Germaniya imperiyasındaǵı en qúdiretli mámlekет edi.

Korollikte óz mámlekетiniń en ataqlı mámlekетlik iskeri **Otto fon Bismark** kanclerlik etetugın edi. Ol Germaniyani bir mámlekетke birlestiriwdey tariyxıı iske basshılıq etti.

1866-jılı Prussiya Avstriya ústinen erisen tariyxıı jeńisten soń Bismark Germaniyada bar mámlekетlerdiń Prussia menen «Arqa Germaniya Awqamı»n dúziw haqqındaǵı shárt-namaǵa qol qoyıwǵa eristi. Bismark awqam kancleri — Bundeskancler lawazımın iyeledi. Bismark óz járdemshileri menen qısqa müddette Arqa Germaniya awqamı kon-stituciyasın islep shıqtı.

Bul konstituciya tiykarǵı tekstindegi bazi bir ózgerislerdi esapqa almaǵanda, 50 jıldan kóbirek waqt dawamında — 1919-jıl Veymarda Germaniya Respublikası Konstituciyası qabil etilgenge shekem háreket etip keldi.

Kóplegen mayda mámlekетlerge bólınıp ketken Germaniya XIX ásırde nemec milletiniń úlken bólimin birlestirgen zamanagóy mámle-

Otto fon Bismark

ketke aylandı. Ásirdin aqırına kelip, Germaniya en rawajlangan mámlekетler qatarınan orın iyeledi.

Italiya birleskennen soń konstituciyalıq monarxiya jolın tanıladı. Ishki bazardın tómen rawajlanganlığı húkimdar sheňberinde bas-qıñshılıqqa, koloniallıq imperiyasın düzige iytermeledi.

- ◆ 1848-jıl ...
- ◆ 1861-jılı ...

- ◆ 1848-jıl Prussiya korolligi ...
- ◆ Otto fon Bismark ...

Germaniyani birlestiriw jolındaǵı tiykarǵı sırtqı tosqınlıq Franciya edi. Prussiya oǵan qarsı ursıqsa ayrıqsha tayarılıq kóre basladı.

Kelisimli burjuaziya — burjuaziyaniń kelisime umtılıwshi, mashqalalardı turıshlıq joli menen sheshiwge, húkimdar qatlamlar menen kelisime umtılıwshi bólimi.

1. Germaniyadaǵı revolyuciyanıń sebepleri hám tiykarǵı maqseti haqqında nelerdi bilip aldistınız?
2. Italiya revolyuciyanıń tiykarǵı maqsetiniń qaysı ózgesheligi Germaniya revolyuciyanıń tiykarǵı maqsetinen ajiralǵan.
3. Birlesken Italiya korolligi qalay düzildi?
4. Germaniyani bir mámlekетke birlestiriwde Prussiyaniń bas wáziri Bismarktiń tariyxıy rolin jazıń.

Dóretiwshilik jumıs tapsırması

Venn diagramması járdeminde Germaniya hám Italiya tariyxındaǵı ilıwmalıq hám de ayırmashılıq táreplerin talqılap, dápterińizge jazıń.

Internet járdeminde XIX ásirdiń 40—60-jılları aralığında Germaniya hám Italiya mámleketine virtual sayaxat uyımlastırıń. Tásirlerińizdi xronologiya tárizinde dápterińizge jazıń.

23-tema: 1800—1870-JÍLLARÍ ROSSIYA

Ekonomikalıq turmistiń ózine tán ózgeshelikleri. Patsha Rossiysında krepostnoylıq tártipler jámiyettiń rawajlanıwında úlken tosqınlıq bolıp qaldı. Batıs Evropa mámlekетleri hám AQSh ta mashinalasqan

sanaat rawajlanıp atırğan bir dáwirde, Rossiyada elege deyin manufakturna óndirisi ústem edi. Awıl xojalığında bolsa ele orta ásir krepotnoylıq tártibleri jetekshilik etetuǵın edi hám bul rawajlanıwdıń tiykarǵı tosıǵına aylanǵan edi.

Kiev Rusı mámleketende ruslar qashan xristian dinin qabil etken?

Samoderjavie hám krepostnoylıqqa qarsı gúres. 1812-jılǵı Fransiya – Rossiya urısında erisilgen jeńisten keyin de patsha Rossiyasında samoderjavie basqarıw tártibi hám krepostnoylıq huqıqı saqlanıp qala berdi. Bul jaǵday patsha Rossiyasınıń alındıǵı pikirli adamların háreketke iytermeledi Olar óz watanın Evropanıń jetekshi mámlekетleri qatarında kóriwdi qáler edi. Watandaǵı dúzimdi ózgertpey turıp, óz ármanlarınıń orınlınbaytuǵınıń da jaqsı bildi.

Olar samoderjavie hám krepostnoylıqqa qarsı anıq baǵdarlama menen gúres basladı. Bul gúres Rossiya tariyxında «**Dekabristler háreketi**» degen at penen kirgen. Dekabristler dvoryanlardıń perzentleri edi. Olardıń bir toparı Rossiyada respublika ornatıw tárepdarı bolǵan bolsa, ekinshisi konstituciyalıq monarxiya ornatıw tárepdarı edi.

Dekabristler eki jasırın jámiyet düzdi. Olardıń biri «**Qubla jámiyet**», ekinshisi «**Arqa jámiyet**» dep ataldı. Eki jámiyet te Rossiya Konstituciyasınıń joybarın islep shıqtı. «Qubla jámiyet»tiń kózge túskен ǵayratkeri Watan urısınıń qatnasiwshısı **Pavel Pestel** edi.

Ol jaratqan konstituciya joybarı «Rus haqıyqatı» dep ataldı. Joybarda samoderjavieni, krepostnoylıq huqıqıñ joq etiw hám Rossiyada respublika basqarıw usılıń engiziw kózde tutıldı. Barlıq puqaralar ushın teńdey saylaw huqúqı tiykarında saylanatuǵın «Xalıq veshesi» niń Rossiya parlamenti bolıwı belgilendi.

«Arqa jámiyet»te **Nikita Muravyov** tayarlaǵan konstituciya joybarı Rossiyanı konstituciyalıq monarxiya dep daǵazalawdı kózde tuttı. Múlk cenzi tiykarında saylanatuǵın eki palatalı Xalıq Veshesi joqarı nızam

Pavel Pestel

Nikita Muravyov

shıǵarıwshı hákimiyat organı (parlament) bolıwı kerek edi.

Dekabristler óziniń maqsetlerine kóterilis kóteriw arqalı erisiw mûmkin dep esaplap, oǵan tayarlana basladı. Kóterilis qaytıs bolǵan imperator Aleksandr I ornına inisi Nikolay I di taxtqa otırǵızıw máresimi ótkiziletuǵın kúnge belgilendi. Kóterilis dekabristlerge sadıq áskeriy bólım tárepinen ámelge asırılıwi lazım edı. Kóterilis **1825-jıldını 14-dekabr** kúni baslandı, biraq ol sátsızlikke ushıradı hám imperatorǵa sadıq áskeriy kúshler tárepinen bastırıldı.

Dekabristler háreketiniń basshılarınan 5 adam, sonıń ishinde, P. Pestel hám N. Muravyovlar dargá asıldı, qalǵan kóphshiliǵı bolsa Sibirge súrgın etildi. Biraq, dekabristler háreketi zaya ketpedi. Olar aldiǵa súrgen ideyalar Rossiya jámiyetiniń aldingı qatlamin uzaq waqt dawamında samoderjavie hám krepostnoylıqqqa qarsı gúresiwge ilhamlandırıp jiberdi.

Dekabristler kóterilisi bastırılǵannań soń mámlekette reakciya kúshyedi. Narazılıq bildiriwdıń, erkin pikirlewdıń hárqanday kórinisi hükimet tárepinen ayawsız türde quwdalandı. Ásirese, rus ádebiyatınıń aldingı wákilleri qattı quwdalawǵa ushıradı.

Krepostnoylıq huqıqınıń idırawi. 1853–1856-jillardaǵı Qırım urısında Rossiya jeńilip qaldı. Bul jeńilis Rossiyaniń ekonomikalıq qalaqlıǵı aqıbeti edi. Rossiya da krepostnoylıq dúzimi álleqashan rawajlanıwdıń tiykargı tosqınlıǵına aylanǵan edi. Sonday-aq, bul jeńilis krepostnoylıq huqıq biykarlanbasa, Rossiyada kapitalizm tez pátler menen rawajlanıwı mûmkin emesligin de kórsetip berdi.

Mámlekette payda bolǵan kúshli narazılıq tolqınnıń bastırıw maqsetinde imperator **Aleksandr II 1861-jıldını 19-fevralında krepostnoylıq huqıqtıń biykar etiliwi haqqındaǵı nizamǵa** qol qoydı.

Nızam boyınsha, krepostnoy diyqanlar jeke azat boldı. Bunnan bılay diyqanlardı satıp aliw, satıw yaki basqa birewge siyliqqa beriw qadaǵan etildi.

Imperator Aleksandr II

Diyqan endi pomeshikiń ruqsatısız shańaraq quriw, gárezsiz türde shartnama, sawda pitimlerin dúziw, kóshpes múlk satıp alıw hám oni miyras etip qaldırıw siyaqlı huqqlarǵa iye boldı.

1812-jılı Franciya — Rossiya urısında Rossiya jeńiske erisken.

Dekabristler Rossiyada eki jasırın jámiyet — Qubla jámiyet» hám «Arqa jámiyet»ti düzgen.

1861-jıl 19-fevralda Rossiyada krepostnoy huqıqtı biykarlaw haqqındaǵı nızamǵa qol qoyıldı.

Húkimet diyqanlardı azat etiwp, jer beriwe májbúr boldı. Bunday qılmasa xalıqtıń gázebine duwshar boliwı múmkin edi. Bunnan tısqarı, diyqanlardıń tiykarǵı salıq tólewhiler bolıp qalatuǵını da esapqa alındı. Diyqanlarǵa berilgen jer shek jerler dep ataldı. Húkimet pomeshikiń mápin de esapqa aldı. Sonıń ishinde, pomeshik óz ıqtıyarındaǵı jerdıń 1/3, shól aymaqlarında bolsa 1/2 bólimin saqlap qalıw huqıqına iye boldı. Bunnan tısqarı, diyqan usı waqıtqa shekem húkimet qararında belgilengenenin kóbirek muğdardaǵı jerden paydalanıp kelgen bolsa, onıń artıqshası pomeshikke ótkeriletuǵın edi. Bunday jerler «otrezok» dep atalǵan.

Diyqan ózine berilgen jerge iyelik etiw ushın «víkup» tólewi shárt edi. Biraq diyqanda «víkup» ushın pul bolmaǵanı ushın mámlekет tárepinen beriletuǵın boldı. Diyqanlar bul qarızdı 49 jıl dawamında mámlekетke procenti menen tólep bariwı shárt edi.

Reformaniń tariyxı áhmiyeti. 1861-jılǵı reforma nátiyjesinde krepostnoy huqıq biykar etildi. Biraq, reforma diyqanlardı birden azat etpedi. Kreposnoylıq qaldıqları ele uzaq dawam etti. Nátiyjede, Rossiya awı́l xojalığında kapitalizm júdá ástelik penen rawajlana basladı. Solay bolsa-da, reforma tariyxı áhmiyetke iye boldı. Solay etip, diyqanlar jeke erkinlik hám puqaralıq huqıqına eristi. Ekonomikada kapitalistik qatnasiqlardıń bek kemleniwi ushın keń múmkinshilik jaratıldı. Dúnyańıń jetekshi mámlekетlerine salıstırǵanda kesh bolsa-da, baslangan sanaat awdarıspaǵı dawam etti.

Sırtqı siyasat. Rossiya XIX ásirde de basqa ullı mámlekетler qatarı basqınsılıq urısların toqtatpadi. Sonlıqtan, uzaq dawam etken urıslardan soń, 1864-jılı pútkıl Kavkaz Rossiya quramına kírgizildi. Sol waqitta, Orta Aziyanı basıp alıw ushın áskeriý háreketler baslap jiberildi.

- ◆ 1825-jıl 14-dekabrde ...
- ◆ 1861-jıl 19-fevralda ...
- ◆ Vikup — ...
- ◆ 1864-jılı ...
- ◆ 1853—1856-jılları ...

1867-jılı Qoqon xanlığı hám Buxara ámirliginiń basıp alıngan aymaqlarında Türkstan general-gubernatorlığı shólkemlestirildi.

1867-jılı Rossiya ózine qaraslı bolǵan Alyaskanı AQSh qa satti. Buniń menen Rossiya óz sırtqı siyasatında bargan sayın kúsheyip baratırǵan AQSh qa súyeniwdi rejelestirgen edi.

Mádeniyat. 1800—1870-jılları Rossiyaniń mánawiy turmısında tereń ózgerisler júz berdi. Tap sol dáwirde Rossiya jáhán mádeniyatınıń eń joqarı orınlarınan birin iyeledi. Rus ádebiyatınıń belgili wákilleri Aleksandr Sergeevich Pushkin, Lev Nikolaevich Tolstoy, Fyodor Mixaylovich Dostoevskiy usı dáwirde dóretiwshilik penen shugıllandı. Olardıń joqarı sheberlik penen dóretilgen shıgarmaları rus xalqınıń ruwxıy dúnjasın dúnja júzine tanıttı. A. S. Pushkin zamanagóy rus ádebiy tiline tiykar saldı. Onıń «Ruslan hám Lyudmila», «Kavkaz tutqını», «Evgeniy Onegin», «Kapitan qızı» siyaqlı shıgarmaları Rossiya turmısı menen birge, rus tiliniń de pútkıl baylıǵın kórsetti. A. S. Pushkin dóretiwshiliği rus ádebiyatınıń keyingi rawajlanıwına úlken tásır kórsetti. L. N. Tolstoydıń «Balalıq», «Kazaklar», «Urıs hám tınıshlıq», F. M. Dostoevskiydıń «Jınayat hám jaza», «Jilli» siyaqlı shıgarmalarında rus xalqınıń turmısı, adamlardıń ishki dúnjası júdá úlken sheberlik penen ashıp berilgen. Sonday-aq, XIX ásirde dóretiwshilik penen shugıllanǵan ullı rus shayrı hám jazıwshılarınan Mixail Yurevich Lermontov, Nikolay Vasilevich Gogol, Ivan Sergeevich Turgenov shıgarmaları da dúnjaǵa belgili boldı.

Bul dáwir rus muzıka kórkem óneri ullı kompozitorlar Mixail Ivanovich Glinka hám Pyotr Ilich Chaykovskiy atları menen baylanıslı. M. I. Glinka dóretiwshiliği XIX ásirdıń birinshi yarımda rus muzıka mádeniyatınıń eń shoqqısı bolıp, ol rus klassik muzıkasına tiykar saldı. Onıń eń ataqlı shıgarması «Ruslan hám Lyudmila» operası bolıp esaplanadı. Rus muzıka óneriniń keyingi rawajlanıwı M. I. Glinka tásırı astında qáliplesti.

P. I. Chaykovskiy XIX ásir rus mádeniyatınıń iri wákili, muzıka kórkem óneriniń danışpanı bolıp esaplanadı. Onıń «Evgeniy Onegin», «Uyqılap atırǵan gózzal», «Shelkunchik» siyaqlı operalari ele dúnja teatları saxnasınan túspey kiyatır. Bul dáwir rus súwretlew

ónerinde Silvestr Feodosievich Shedrin, Karl Pavlovich Bryullov hám Ilya Efimovich Repin sıyaqlı ullı xudojnukler dóretiwshilik penen shuǵıllandı. Olardıń dóretiwshiliginde Rossiyanıń bay tábiyati hám rus adamlarınıń quramalı ishki dúnyası sáwlelendirildi.

Rus mádeniyatınıń jetiskenlikleri Rossiyaǵa dúnyanıń aldıńǵı mámlekетleri qatarınan orın alıw imkanın berdi.

Rossiya Jańa dáwirde sezilerli tabıslarǵa eriskene qaramastan, XIX ásirdıń 70-jılları da ol Evropanıń eń qalaq mámlekетlerinen bıri bolıp qalǵan edi. Qalaqlıqtıń sebepleri 1861-jılǵa shekem saqlanıp qalǵan krepostnoy huqıq hám de adamlarda baslamashılıq hám isbilemenlikke tosqınlıq bolǵan qalaq siyasıy sistemasiń bolǵanlıǵı edi.

Vikup — krepostnoyliqtan azat bolǵan diyqanlardıń ózine berilgen jerdi haqı tólew esesine satıp alıwı.

Reakciya kúshleri — aldıńǵı ideyalardı qadaǵan etetiwshi, eski tártiplerdi saqlap qalıw yamasa olardı qayta tiklewge umtılıwshi kúshler.

Samoderjavie — Rossiyada húkimdardiń sheklenbegen hákimiyatı.

Súrgin — jaza sıpatında basqa jerlerge jiberiwi.

1. Tekstten Rossiyasınıń ekonomikalıq rawajlanıw jaǵınan Batis Evropa mámlekетlerinen arqada qalıw sebeplerin aniqlań.
2. Dekabristler hárketi óz aldına qanday maqsetlerdi qoyǵan edi?
3. Rossiyada húkim súrgen reakciya haqqında nelerdi bilip aldińız.
4. Rossiya húkimdar qatlamları nege krepostnoyliq huqıqtı biykar etiwe májbür boldı hám ol qanday tártiplerde ámelge astırılatuǵın boldı?

Dóretiwshilik jumıs tapsırmazı

XIX ásırde Rossiya mámleketi rawajlanıwına tán tariyxıy proceslerdiń ulıwma hám ayırmashılıq táreplerin T-texnologiyası tiykarında talqılań hám baǵana formasında dápterińizge jazıń.

Internet járdeminde XIX ósirdıń 40—70-jılları aralıǵında Rossiya mámlekete virtual sayaxat uyımlastırıń hám temada úyrenilgen tariyxıy waqıyalardı talqılań.

24-tema. 1800—1870-JÍLLARI AMERIKA QURAMA SHTATLARI

AQSh tiń ekonomikalıq rawajlanıwı. Gárezsizlik jıllarında AQSh ta sanaat tez pát penen rawajlanıp, XIX ásirdıń 30-jıllarında sanaat revolyuciyası baslandı.

XIX ásirdiń ortalarına shekem AQSh, tiykarınan, awıl xojalığına tiykarlangan mámleket edi. Mámleket arqasında awıl xojalığınıń tiykarın *fermer* xojalığı quradı. Fermerliktiń tiykarın jallanba miynet payda etip, olar pomeshiklerge górezli bolǵan diyqanlarǵa qaraǵanda kóbirek tovar satıw hám satıp alıw imkaniyatına iye edi. Amerika awıl xojalığına tán bul ózgeshelikler AQSh ekono-mikasınıń tez rawajlanıwına járdem berdi.

Orta ásirlerde Amerikada nege tek mayya, ink hám keshua qáwimleri ózleriniń mámleketlerin qurǵan?

Plantaciya xojalığı. AQShta xojalıq júrgiziwdiń eki sisteması uzaq waqt dawam etip keldi. Fermerler xojalığı rawajlangan arqa shtatlarda qulshılıq XIX ásirdiń baslarında-aq biykar etildi. Qubla shtatlarda bolsa qulshılıqqa tiykarlangan plantaciya xojalığı húkimdarlıq etti. Qublanıń tábiyyiy sharayatları paxta jetistiriw ushın qolaylı edi.

Ullı Britaniya hám AQSh ta sanaattıń tez rawalaniwı paxtaǵa bolǵan talaptı asırıp bardı. Ullı Britaniya fabrikaları AQShtan paxta satıp alıwdı kóbeytip bargan sayın qullardı ekspluataciya etiwdi kúsheytti. Bul zulimliq jawızlıǵı jaǵınan kreposnoyliqtıń eń ayanışhılı túrlerinen de qorqınışhılı edi.

Sol waqtta kóplegen aq deneli adamlar, jumısshılar, fermerler, ziyalılardıń aldıńǵı qatlamları qulshılıqtıń biykar etiliwi ushın gúres alıp bardı. Solay etip, abolicionistler háreketi payda boldı.

AQSh ta qulshılıqqa gózep penen qarawshı adamlar sanı artıp bardı. 50-jıllardıń aqırında ataqlı abolicionist, aq deneli fermer Jon Braun Virjiniyada qullar kóterilisin kóteriwge ürünıp kórdı. Ol Allegan tawında jasırınıp alıp, bul jerden kóterilisin plantaciyalarǵa en jaydırıwdı úmit etken edi.

Braun düzgen qurallı topar 22 adamnan ibarat bolǵan. Toparda 5 qara deneli adam da bar edi. Jawınlı túnde ol qural-jaraqlar saqlanatuǵın kishi skladtı basıp alıwǵa eristi. Soń Braun qońsı plantaciyalardaǵı qullardı azat etiw hám qul iyelerin ógrew sıpatında qolǵa alıw ushın óz adamların jiberdi.

Biraq, Braun ógalaba kóterilis islewge erise almadı. Tez arada húkimet armiyası Braunnıń qurallı toparın qırıp tasladı. Awır jaradar bolǵan Braun qamaqqqa alındı hám asıp óltiriwge húkim etildi.

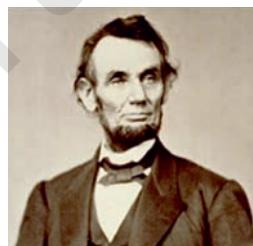
Qul iyeleri kóterilisi. Bul dáwirde AQSh ta eki partiyalı sistema da tolıq qáliplesip bolǵan edi. Respublikashılar partiyasınıń xalıq arasında eń abıroylı ǵayratkeri Avraam Linkoln (1809–1865) edi. Linkolnnıń qulshılıqqa qarsı shıǵıwların jumıssıhılar, fermerler, burjuaziyanıń alındıǵı bólimi qollap-quwatladı. A. Linkoln saylaw aldı kompaniyasın «Ózińizge jer alıw ushın dawıs beriń!» süreni astında shólkemlestirip jerlerdi fermerlerge biypul tarqatıw haqqında nızam qabil etiwge wáde berdi.

XIX ásirdiń 30-jıllar AQSHta sanaat revolyuciyası baslandı.

XIX ásirdiń 50-jıllarınıń aqırlarında Jon Brawn Virjiniyada qullar kóterilisin kóteriwge urınıp kórdi.

1860-jılı AQSH prezidentligi ushın bolǵan saylawarda respublikashılar partiyası wákili **Avraam Linkoln** jeńiske eristi. Onıń prezidentlike saylanıwı menen húkimette qul iyelewshilerdiń húkimdarlığı saplastırıldı. Bul qulshılıqqa qarsı kúshlerdiń júdá úlken hám sol waqitta tınısh jol menen erisken siyasiy jeńisi edi. Olar birinshi márte húkimette hákimiyatti óz qollarına aldı. Qubla plantatorları saylawda jeńiske ushıraqan Demokratlar partısınıń tiykarǵı tayanıshı edi. Olar nızam joli menen qulshılıqtı saqlap qalıw mümkin emesligin túsındı. Sonıń ushın qubla shtatlarda qulshılıqqa tiykarlangan óz aldına mámleket dúziwge kiristi hám AQSh quramınan shıqqanlıǵıń, óz prezidente iye bolǵan *konfederaciyası* dúzilgenlgin daǵazaladı. Sonday-aq, óz aldına armiyaǵa da iye boldı. Solay etip, qubla plantatorları qulshılıqtı saqlap qalıw jolında milliy máplerge qıyanet etti. Endi AQShta puqaralar urısınıń baslanıwı sózsız edi.

Avraam Linkoln

Puqaralar urısı (1861–1865). 1861-jıldınıń aprel ayında Arqa menen Qubla arasında puqaralar urısı baslandı. Kúshler qatnasi jaǵınan Arqa ústin edi. Puqaralar urısı **1865-jılı aprelinde** Arqanıń jeńisi menen tamamlandı.

Biraq reakciyalıq kúshler jallaǵan adam óltirgen jınayatshı A. Linkolndı atıp óltirdi. Biraq, bul ólim qulshılıqtıń biykar etiliwine tosqınlıq ete almadı. **1865-jılı dekabr** ayında AQSHta qullıq biykarlandı.

AQShta puqaralar urısı

1866-jılı AQSh Kongresi tárepinen konstituciyaga düzetiw kirgizildi. Oğan tiykarlanıp, qara denelilerdiń puqaralıq hám siyasiy huqıqları aq denelilirdiki menen teńlestirildi.

- ◆ 1861-jıl aprelde ...
- ◆ Jon Braun Virjiniyada — ...

- ◆ 1865-jıl dekabr ayında ...

Puqaralar urısınıń nátiyjeleri. Urısta Arqanıń jeńisi úlken tariyxıı áhmiyetke iye boldı. Jeńis mámlekettiń birligin saqlap qaldı. Qulshılıq biykar etildi hám gomstedler haqqında nızam qabil etildi.

AQShtıń batıs jerlerinde de awıl xojalığında kapitalizm rawajlanıwı ushın imkaniyat jaratıldı. Jeńis batıs jerlerdiń qulshılıq tárepdarları táreplerin basıp alıw qáwpinen qutqardı. Qublada da fermer xojalığı rawajlanıwı ushın keń jol ashıldı. Tariyxıı jeńis sanaat awdarıspaǵın tezirek tamamlaw hám Amerika sanaatınıń rawajlanıwı ushın sharayat jaratdı.

Amerika ádebiyatı hám kórkem óneri. XIX ásir baslarında AQSH tún kóphshilik xalqı sawatlı bolǵanı ushın Injildi, Vilyam Shekspir, Sharlz Dikkens siyaqlı inglés jazıwshılarıńıń shıgarmaların oqıytuǵıń edi. Ásirese, Daniyel Defo shıgarmasınıń qaharmanı Robinzon Kruzo amerikansha turmıs ruwxına jaqın bolǵanı ushın milliy ádebiyattıń keyingi baǵdarın belgilep berdi.

Tábiyattı, jergilikli hindulerdi ózine boysındırıw ushın úzliksız gúres — Amerika milliy ádebiyatınıń tiykargı temaları bolıp qaldı. Keyin **Fenimor Kuper** «Pioneerler», **German Melvill** «Mobi Dik» shıgarmalarında usı temanı dawam ettirdi. Eskilik penen jańalıq, eski hám jańa dúniya arasında gúres teması Amerikanıń **Uolt Uitmen**, **Mark Tven** siyaqlı ataqlı jazıwshıları shıgarmalarında, **Genri Longfello** qosıqlarında sáwlelendi.

Súwretlew óneri XVIII ásirde ingléslerge eliklewedn ibarat boldı. Bul dáwirdegi **Benjamin Uest**, **Jon Kopli** siyaqlı xudojnikler portret hám peyzaj janrında dóretiwshilik etip, olar Evropada ataqlı boldı. 1850-jillardan baslap, birneshe súwretlew óneri hám muzıka mektepleri ashıldı. Olarda Evropa mámlekетlerinen kelgen xudojnik hám kompozitorlar tiykargı rol oynadı.

XIX ásir AQSH ushın tez rawajlanıw ásiri boldı. Ele ásir baslarında mámlekettin bir pútinligin saqlap qalıw ushın puqaralar urısın alıp bargan xalıq ásirdin aqırına kelip, dúnyanıń en rawajlangan hám kúshli mámleketleriniń birine aylandı.

Keń demokratıyalıq erkinlikler, huqıq hám minnetlemeler teńligi, adamlardıń isbilemenligi hám baslamashılığı ushın jaratılğan imkanıyatlar AQSHti dúnyanıń en qúdiretli mámleketine aylandırdı.

Abolicionistler (biykar etiw) — Amerikada qullıqtı biykar etiw tárepdarları.

Gomstedler haqqındaǵı nızam — Batıstaǵı bos jatqan úlken jer maydanıń fermer xojalığı júrgiziwdi qálegen adamlarǵa biypul beriw haqqındaǵı nızam.

Konfederaciya (awqam, birlespe) — anıq maqset yaki háreketti ámelge asırıw ushın birlesken suveren mámleketler awqamı.

Fermer — menshik yamasa uzaq muddetke ijaraǵa alıngan jerde awıl xojalığı ónimlerin jetistiriw menen shuǵıllanwshı awıl xojalığı isbilemeni, fermer xojalığı iyesi.

Plantaciya xojalığı — AQSHtúń qublasında qullar miynetine tiykargan úlken diyqanshılıq xojalığı.

1. AQShta jüz bergen puqaralar urısınıń sebeplerin tártip penen dápterińizge jazıń.
2. Nege Arqa ushın puqaralar urısına kiriw AQSh tuń ekige bölünip ketiwinen üstün qoyıldı?
3. Arqanıń jeńisin támienlew jolında prezident A. Lincoln qanday rol oynadı?
4. Arqa eriskən jeńistiń tariyxı áhmiyeti haqqında nelerdi biliп aldińiz?

Dóretiwshilik jumıs tapsırması

Tema tekstiń oqıw procesinde sizge tanış emes bolǵan sózlerdi dápterińizge jazıń hám de sózlik járdeminde túsiniklerdi talqılań.

Internet járdeminde XIX ásirde AQSH qa virtual sayaxat uyımlastırıń hám prezident Avraam Linkoln iskerligin talqılań.

25-tema: LATÍN AMERIKASÍ XALÍQLARÍNÍń MILLIY AZATLÍQ GÚRESI

Óárezsizlik ushın gúrestiń baslanıwı Latin Amerikası mámleketteri ele Ispaniya hám Portugaliya koloniyaları edi. Ispaniya húkimdar qatlamları koloniallıq zulümín bargan sayın kúsheytti. Ispaniyadan jíberilgen hámeldarlar, generallar hám basqa da oficerler koloniyadan úlken baylıq topladı. Olar kreollarǵa mensinbey qaradı.

Orta ásirlerde qaysı xalıq Qubla Amerikada Urubamba dáriyası basseyninde Kusko qalasına tiykar saldı?

Kreollar arasında pomeshikler, sawdagerler, ruwxaniyeler wákilleri bar edi. Ispaniya hámeldarları kreppardı koloniyalardań joqarı häkimshilik lawazımlarǵa jaqınlatpadı, olar menen turpayı qatnasta boldı. Kreollar Ispaniya góziynesine toplanatuǵın awır salıqlardan, kolonizator hámeldarlardıń óz basımshalıǵınan hám Ispaniya häkimshılıgi koloniyalarınıń basqa mámleketter menen sawdasın qadaǵan etip qoýǵanlıǵınan jábir kórdı. Portugaliya koloniyası bolǵan Braziliyada da jaǵday Ispaniya koloniyalarıń parqı joq edi.

Koloniallıq zulümí awıl xojalığı hám sawdanı jáne de rawajlandırıw ushın tiykargı tosıq bolıp qaldı. Bul faktorlar Ispaniyasıń koloniallıq

XIX ásirde Latin Amerikası

zulümligína qarsı azatlıq háreketin keltirip shıǵardı. Bul hárekettiń tiykarǵı maqseti — górezsiz mámleketter dúziw edi. Kreollardan shıqqan oqımislı adamlar, pomeshikler, ásirese, oficerler arasında azatlıq ideyaları keń tarqaldı. Koloniyalarda burjuaziya ele hálsız edi.

Sol sebepli kreollardan shıqqan revolyucionerler azatlıq háreketine bassılıq etti. Azatlıq háreketiniń góyratkerleri xalıq massasınıń — hindüler, metis hám mulatlardan shıqqan diyqanlar menen ónermentlerdiń, hám de góresizlik sebepli óziniń jaǵdayınıń jeńillesiwine úmit baylaǵan qara deneli qullandıń da járdemine tayandı.

Meksikada górezsizlik ushın urısı. 1810-jılı koloniyalarda gólabá kóterilis baslandı. Latın Amerikası xalıqlarınıń azatlıq gúresinde kóplegen ájayıp watan pidayıları jetisip shıqtı.

Meksika xalqı azatlıq gúresiniń dańqlı qaharmanların **Migel Idalgo hám Xose Morelostıń** atlarin házir de húrmet penen esleydi. Awıl ruwxaniyi Idalgonı jergilikli xalıq, ásirese, hinduler jaqsı kórer edi. Ol hindulerdiń tillerin biletugın edi. 1810-jılı Idalgo diyqanlardıń eń kámbagal qatlamlarına tiyisli bolǵan hinduler menen mulatlardı górezsizlik ushın gúreske hám ózlerinen tartıp alıngan jerlerdi qaytarıp alıwǵa shaqırdı. Kóterilis shıgarǵan hindu hám mulatlardan úlken bir armiya dúzildi. Idalgo qul iyelewshilerge ózleriniń hámme qulların on kúnlik müddette azat etip jiberiwin buyırdı hám hindu jámáatinin kolonizator húkimdarlarǵa tólep kelgen salıqtı biykar etti.

Ispaniya armiyası kóterilisti bastırdı. Tutqıngá túskenn Idalgo atıp óltırıldı. Idalgonıń eń jaqın adamı Morelos onıń isin dawam ettirdi. Biraq Ispaniyanıń turaqlı armiyası bul saparı da kóterilishshilerden ústin keldi, Morelos de atıp taslandı. Keyin azatlıq háreketine basshılıqtı bay pomeshikler qolǵa aldı. Meksikada górezsizlik ushın gúres dawam etti.

Aqırında, **1821-jılı Meksika górezsizlikke eristi.** Qullıqtı biykar etti. Keyin Meksika respublika dep járiyalandı.

Venesuela górezsizligi. Venesuelada górezsizlik urısına **Simon Bolivar** basshılıq etti. Ol Qubla Amerika xalıqlarınıń eń ataqlı qaharmanı bolıp qaldı. Bolivar venesuelalı bay kreol — pomeshik hám sawdager shańaraǵında tuwıldı. Júdá jaqsı bilim algan Bolivar Evropa boylap sapar etti.

«Ispaniya meniń mámlekетimdi tutqın qılǵan shınjırlardı maydalap taslamaǵanımsha tınıshlanbayman» — degen edi ol. Bolivar Venesuela azatlıq armiyasın dúzdi.

Simon Bolívar

1810-jılı Meksikada xalıq kóterilisi baslandı.

1821-jılı Meksika górezsizlikke eristi.

Venesuelada górezsizlik urısına Simon Bolivar basshılıq etti.

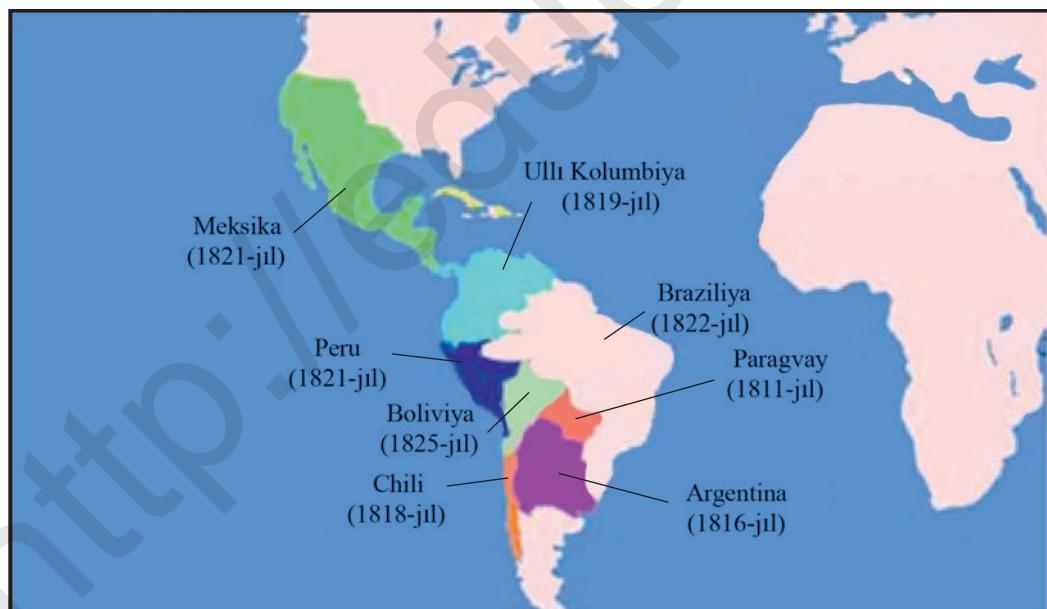
Ol Ispan armiyasına qarsı alıp bargan jeńisli sawashları ushın general ataǵın hám «Qutqariwshı» degen húrmetli atqa iye boldı.

Bolivar tek jergilikli kreollarǵa ǵana súyenip qalmay, qara deneliler menen hindulerdi de gúreske atlandırdı. Qullıq biykar etilgenin járiyaladı hám solay etip, qara deneli qullardıń bir bólimin óz armiyasına qosıp aldı. Hindu diyqanlarına bolsa urıs tamam boliwi menen-aq, olar óz jerlerine iye boliwına wáde berdi.

Bolivar Evropanıń aldıngı jámáátshiligine usınıs etip, járdem soraǵanında, onıń shaqırıǵına kóplegen kewilliler tez Latin Amerikası xalıqlarına járdem beriwge qarar etti hám Venesuelaǵa keldi. Olardıń arasında irland, ingleś, nemec, italiyan, polyak hám ruslar bar edi.

1811-jılı Venesuela ǵárezsiz dep járiyalandı. Bolivar Jańa Grenadanıń Ispaniyadan azat boliwına járdem berdi hám Jańa Grenada Venesuela menen birlesti. Birlesken mámlekетke Xristofor Kolumbtıń húrmetine **Ulli Kolumbiya** dep at qoyıldı.

Bolivar Ulli Kolumbiya prezidenti lawazımın iyeledi. Ol hindulerge salınatuǵın ulpandı biykar etti. Iri pomeshiklerdiń jerlerin

XIX ásirdıń baslarında Latin Amerikasında payda bolǵan jańa mámlekетler

konfiskaciya etiw haqqındańı nızam joybarın islep shıqtı. Biraq, bul iláj pomeshiklerdiń qarsılığına ushırap, ámelge aspay qaldı.

Bolivar Ispaniyadan azat etilgen barlıq Amerika respublikaları konfederaciyasın dúziwdi árman eter edi. Revolyuciyanıń eń qıyın, sheshiwhi dáwirinde Bolivar xalıq penen birge boldı hám oğan pidákerlik penen xızmet etti. Sonıń ushın da ol iri pomeshiklerge jaqpadi.

Olar Bolivardı joq etiwge qarar etti. Aqırında ol 1830-jılı otstavkaǵa shıǵıwǵa májbür boldı. Bolivar ókinish penen: «Revolyuciyaǵa xızmet etiw — teńizdi shúdigar etiw menen barabar» dep jazǵan edi. Latın Amerikası xalıqları házirge deyin ataqlı qaharman — Amerikadaǵı kolonizatorlardıń dushpanı Bolivardı húrmet penen esleydi.

- ◆ 1810-jılı ...
- ◆ 1821-jılı ...

- ◆ 1811-jılı ...
- ◆ 1830-jılı ...

Гárezsizlik ushın gúrestiń tamamlanıwi. Argentinada gárezsizlik ushın qurallı gúres 1810-jılı baslandı. Gúres baslangan 25-may sánesi tariyxta Argentina xalqınıń milliy bayramı kúni bolıp qaldı. Argentinanı Xose San-Martin komandirligindegi revolyucioner armiya azat etti hám Argentina gárezsizlikke eristi.

Keyingi jılları Paragvay, Chili hám basqa mámleketter gárezsizlikke eristi. 1822-jılı Braziliya Portugaliyadan gárezsiz dep daǵazalandı. Ispaniya kolonizatorlıǵına qarsı óz gárezsizligi ushın gúresip atırǵan Joqarı Peru watan pidayıları armiyası Bolivardıń qurallası general Sukre basshılıǵında ispan armiyasın qırıttı. Joqarı Peru

Ispaniya zulimliğinan azat boldı. Joqarı Peru S. Bolivardıń húrmetine **Boliviya** dep ataldı.

Urugvay da gárezsiz dep járiyalanǵan bolsa da, keyin tolıq gárezsizlikke eristi. Solay etip, Latın Amerikasındańı gárezsizlik ushın gúresler juwmaǵında Ispaniya húkimdarlıǵına shek qoyıldı hám birqansha jańa gárezsiz mámleketter dúzildi. Ispaniya tek Kuba hám Puerto-Rikonı óz qolında saqlap qaldı.

Braziliyadan basqa barlıq Latın Amerikası mámleketterinde respublika dúzimi ornatıldı. Latın Amerikasındańı gárezsizlik ushın urıslar

Xose San-Martin

kolonizatorlarga qarsı milliy azatlıq gúresi hám de burjuaziyalıq revolyuciyaları da edi.

Bul revolyuciyalarda jergilikli xalıq Ispaniya menen Portugaliyanıń koloniallıq zuliminiń azat boldı.

Koloniallıq dáwirinde jaratılğan xojalıq áste-aqırın kapitalistlik xojalıqqa aylandı. Biraq, bul xojalıq ele de qol miyнетине tiykarlangan shiyki zat eksportı hám shet el investiciyasına гárezli edi. Tek 1860-jıldan Latin Amerikası mámleketlerinde ekonomikanıń sezilerli ósiwi baqlandı. Evropa mámleketleri kapital, texnika kirgizip, xojalıqtıń rawajlanıwına kapital sarpladı. Xalıq, tiykarınan, emigraciya esabınan tez ósti. Iri qalalar — sanaat hám mádeniyat orayları payda boldı. Jámiette industrial civilizaciya belgileri anıq kórine basladı.

Kreollar — Latin Amerikasındaǵı dáslep kóship kelgen ispan hám portugallardıń áwladları.

Latin Amerikası — bul xalqınıń kóphshılıgi sóylesetuǵın ispan hám portugal tilleri latin tili negizinde payda bolǵan mámleket. Sol sebepli usı atama Qubla hám Oraylıq Amerika aymağına baylanıslı qollanıladı.

Metis — Amerikada aq deneli xalıqqa tiyissi adamlar menen hinduler arasındaǵı nekeden tuwilǵan áwlad.

Mulat — aq deneli hám qara deneli adamlar arasındaǵı nekeden tuwilǵan áwlad.

1. Latin Amerikası qanday jaǵdayda koloniyaǵa aylanǵan edi?
2. Latin Amerikası mámleketleriniń milliy-azatlıq gúresi hám onıń nátiyjeleri haqqında nelerdi bilip aldińız?
3. Гárezsizlik jolındaǵı urıslar nátiyjesinde düzilgen milliy mámleketlerdiń dizimin düzih. Olardı kartadan tabıh.
4. Bolivardiń tágdiri ne menen tamamlandı?

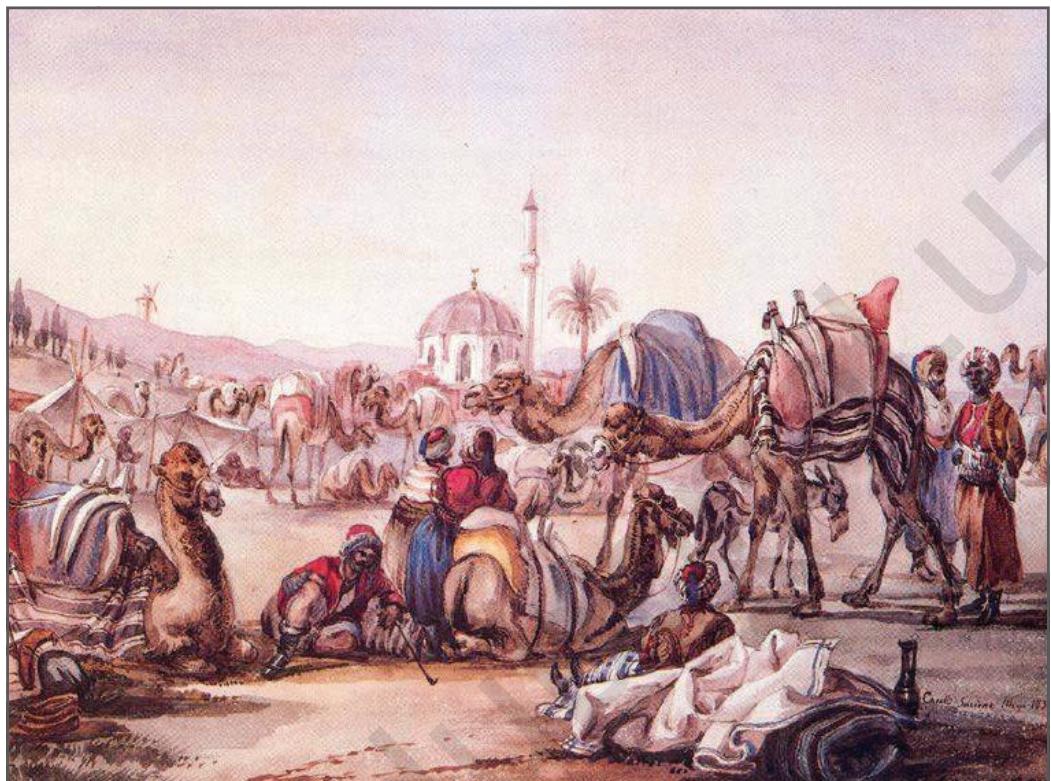

Dóretiwshilik jumıs tapsırmazı

Konseptual keste tiykarında Latıń Amerikası mámleketleriniń ózine tán táreplerin talqılań.

Internet járdeminde XIX ásirde Latin Amerikası mámleketleri eline virtual sayaxat uyımlastırıń. Xalıq qaharmanları: Idalgo Morelos, Simon Bolivar, Xose San-Martin, Sukre iskerligin talqılań hám reńli klaster tayarlań.

V BAP. 1800—1870-JÍLLARI AZIYA HÁM AFRIKA MÁMLEKETLERİ

26-tema: 1800 — 1870-JÍLLARI HINDSTAN

Ullı Britaniya koloniallıq tártibi. Ullı Britaniya húkimdar qatlamları jańa ásirde de Hindstandı pútkilley óziniń koloniyasına aylandırıw siyasetin dawam ettirdi. Usı maqsette, húkimet «Hindstan isleri boyinsha qadaǵalaw keńesin» shólkemlestirdi.

Bul keńes Ullı Britaniyanıń Hindstandaǵı koloniallıq siyasetiniń baǵdarların belgilep barar edi.

Qaysı Deli sultani awıl xojalığı hám ónermentshilikti joqarılatqanı, aqılǵa muwapiq basqarıwı sebepli «Xalıq qorǵawshısı» atın alǵan?

Sonday-aq, Ullı Britaniya parlamenti Hindstandı basqarıw haqqında nızam qabil etti. Buğan muwapiq, «Ost-Indiya» kompaniyasınıń Kal-kutta qalasındaǵı gubernatori Ullı Britaniyanıń Hindstandaǵı barlıq koloniyaları general-gubernatori etip tayınlandı. Solay etip, kompaniya ámelde Hindstandı basqarıwshı koloniallıq hákımshilik apparatına ay-landırıldı.

Ullı Britaniya toqı mashılıq sanaatı ónimleriniń Hindstanda satılıwı jergilikli toqı mashılıq ónermentlerin bülginshilikke ushıratqan. Sebebi, olardıń ónimi sapası jaǵınan Ullı Britaniya tovarları menen básekilese almaǵan. Aqıbetinde, Hindstannıń on mıńlap toqıwshıları ashlıqqa ushıradı.

«Ost-Indiya» kompaniyası úlken áskeri kúshke tayanatuǵın edi. Ol hindlerdiń ózinen de jallanba armiya düzdi. Bul armiya áskeri **sipohi** dep atalǵan. Armiyaǵa ingleıs officerleri komandirlık etken.

Hindstanda tek usı armiya ógana hindlerdiń birden-bir uyımlasqan shólkemi edi. Kompaniya sipohilerdiń Ullı Britaniyaǵa sózsiz boysınıp, xızmet etiwin qáler edi. Kolonizatorlar jergilikli xalıqtıń milliy sezim-tuyǵıların esapqa almadi.

Aqıbetinde, mine usı birden-bir uyımlasqan, sipohilerden ibarat ás-keriy kúsh arasında da koloniallıq tártiplerinen narazılıq kem-kemnen kúsheyip bargan.

Sipahiler kóterilisi. Sipahiler kóterilisiniń baslıniwına tikkeley túrkti bolǵan sebep armiyada patron menen oqlanatuǵın miltıqtıń en-giziliwi boldı. Jańa patronnıń ústi maylangan qaǵaz benen qaplanǵan bolıp, miltıqtı oqlawdan aldın qalıń qaǵazdı tis penen jırtıp taslaw kerek edi. Sipahiler arasında qaǵaz qabıq ústine jaǵılǵan may sıyır hám shoshqa mayınıń aralaspasınan tayarlangan, degen gáp tarqalıp ketti.

Hindstandı pútkilley óziniń koloniyasına aylandırıw maqsetinde, ingleıs húkimetи «Hindstan isleri boyınsha qadaǵalaw keńesi» shólkemlestirdi.

«Ost-Indiya» kompaniyasınıń jallanba armiyası — sipahiler hind-lerdiń birden-bir uyımlasqan shólkemi edi.

Hinduler dininde sıyır muqaddes esaplanadı hám onıń góshin de je-meydi. Hind sipahisi sıyır mayı jaǵılǵan patrondı tisi menen tislewdi óz dininiń qattı kemsitiliwi, sipahi musılmán bolsa shoshqa mayı jaǵılǵan

Sipahiler kóterilisi

patrondı tisi menen tislew islam dininiń sanalı túrde kemsitiliwi (islamda shoshqa góshi haram esaplanadı) dep qabil etken.

Nátiyjede, olar jańa patrondı alıwdan bas tarttı. Aqibetinde, bul hádiye kóterilis kelip shígıwına alıp keldi.

Kóterilis 1857-jılı baslandı. Sipahiler tez arada Deli qalasın iyeledi. Olar shah sarayına bastırıp kirdi, Bahadırshah II hind xalqınıń kolonizatorlarǵa qarsı qozǵalań kóteriwi haqqındaǵı shaqırıqqqa qol qoyıwǵa májbür boldı.

Kóterilistiń bastırılıwi. Ullı Britaniya Hindstanǵa qosımsha áskeriy kúshlerdi jiberiwge májbür boldı. Usıdan soń áskeriy kúsh ústinligi Ullı Britaniya basqıñshıları tárepine ótti.

Britaniya armiyası kóterilishhiler iyelegen qalalardı qamal etip, olardı shturm menen iyeledi. Xalıq ózin qaharmanlarsha qorǵadı. Sawashlar kóshelerde alıp barıldı. Kolonizatorlar topların pillerge artıp Delige alıp kirdi hám bul ilaj sawash táǵdirin sheshti.

Kóterilisti bastırıw waqtında qorqınıshlı jawızlıqlar islendi. Ullı Britaniya áskerleri hayal-qızlar, balalar hám kekselerdi ayamadı. Tutqıńga

túskenlerdi bir jerge toplanǵan xalıqaldoında top awzına bayladı hám toptan oq atıp, mayda-mayda etip taslandı.

1858-jılı Hindstan Ullı Britaniya mülki dep járiyalandı. Kóterilisshiler qıratılǵan bolsa da, kolonizatorlar ayırım reformalardı ótkeriwe májbür boldı. Sonlıqtan, jer iyeleriniń salıqlardı asırıwı qadaǵan etip qoyıldı. Jergilikli knyazlardıń óz jerlerine iyelik huqıqına qol qatılmayıdı dep járiyalandı. «Ost-Indiya» kompaniyası toqtatıldı. Hindstandı bas-qarıw Britaniya hákimshılıgi qolına ótti.

- ◆ Sipahiýer kóterisiniń sebepleri ...
- ◆ 1857-jılı ...
- ◆ 1858-jılı ...

Hindstanda zıyalılar qatlamınıń qáliplesiwi. Ullı Britaniya húkimeti kóterilisden zárur juwmaqlar shıgardi. Sonıń ishinde, hindlerdin ilim alıwına jol ashti. Mektep, kolledj hám basqa oqıw orınları shólkemlestirildi. Hindler Evropa mámlekетleri universitetlerinde de bilim alıw imkaniyatlarına iye boldı. Solay etip, jergilikli zıyalılar qatlamı qáliplese basladı.

Evropasha maǵlıwmatqa iye bolǵan hindler mámlekет xızmetine qabil etile basladı. Olar arqalı ingleş tiliniń tarqalıwı jáne de keńeydi. Ingleş tilin úyrengен hám Britaniyada bilim alǵan jaslar arqalı hind jámiyetine Evropanıń alındıǵı ideyaları kirip kele basladı.

Solay etip, XIX ásırıdin 70-jıllarına shekem Hindstannıń ekonomikaǵı hám siyasıy turmısında áhmiyetli ózgerisler jüz berdi. Áste bolsa da, kapitalizm rawajlandı. Milliy-azatlıq háraketi payda bolıp ingleş koloniya húkimdarlıǵına qarsi gúres kúsheydi.

Sipahi (jawinger) – Ullı Britaniya oficerleri basshılıq etken hindlerden düzilgen jallanba armiya.

1. Hindstanda ornatılǵan Ullı Britaniya koloniallıq tártileri haqqında nelerdi bilip alındıńız?
2. Kolonizatorlar Hindstandı qalayınsha basqardı?
3. Sipahilar kóterilisiniń sebeperin túsındırıp beriň.
4. Ullı Britaniya húkimeti kóterilisti bastırıw ushın qanday ilajlar kórdi hám kóterilistiń tariyxı áhmiyeti nelerden ibarat edi?

Dóretiwshilik jumis tapsırması

Pirimqul Qadirovčıń «Juldızlı túnler» romanınan «Agra. Juldızlar girdabı» bólimin oqıń hám «Baburiylerdiń Hindstan tariyxında tutqan orıń» teması menen baylanıstırıp, dápterińizge esse jazıń.

27-tema: 1800—1870-JÍLLARÍ QÍTAY

Chin (Cin) imperiyasınıń hálshirewi. XVIII ásir aqırlarına kelip, imperiyaniń basıp alıwshılıq qúdireti hálshiredi. Ekonomikalıq tubalawshılıq hám mámleket xalqınıń tiykarǵı bólimin qurawshı diyqanlardıń jarlılanıwı olardı kóterilis shıgariwǵa májbür etti.

Orta ásirlerde Qıtayda qaysı dinastiyalar húkim súrgen?

Solay etip, Qıtay ishki qarama-qarsılıqlar qısqsında qaldı. Húkimdar dinastiya ómiri tawsılıp atırǵan düzimdi barlıq sharalar menen saqlap qalıwǵa urındı. Olar barlıq qarsılıqlardı ayawsızlıq penen bastırdı.

Bul dáwirde Qıtayǵa Ullı Britaniya hám Franciya sawdager-leriniń kirip keliwi kúsheydi.

Olardıń belsendi hareketleri Qıtay húki-metin qáweterge salıp qoydı. Shet elliklerdiń mámleketke kóplep kirip keliwiniń aldın alıw maqsetinde imperator 1757-jılı Qıtay bándirgi orın-ların sırtqı sawda ushın jabiq dep daǵazaladı. «Jabiq esikler» dep at al-ǵan bul siyaset Qıtaydı sırtqı dúnýadan ajıratıp qoyıwǵa qaratıldı.

Sırtqı sawda imperator hámeldarları baqlawı astında tek Guanjou portı arqalı ǵana alıp barılatuǵın boldı. Qıtaydıń ózin-ózi jekkeletip qoyıw siyasatı feodallıq tártiplerdiń saqlanıwına járdem berdi. Onıń ekonomikalıq, jámiyetlik hám mádeniy rawajlanıwına úlken ziyan keltirdi.

Imperator hákımshılıgi ilim hám texnika tarawında basqa xalıqlardıń jetiskenliklerin biykar etti. Mámleket artta qalıwshılıq bat-paǵına batıp qaldı.

Usınday bir sharayatta Ullı Britaniya húkimeti Qıtaydı óz sawdagerleri ushın ashıwǵa bar imkaniyatı menen urındı. Chin imperatorınıń qaysarlıǵıń sindırıw ushın oğan bir báháne kerek edi.

Birinshi opium urısı. Ullı Britaniya sawdagerleri Hindstannan nızamsız türde Qıtayğa opium (qara dári) kirgize basladı. Jergilikli Qıtay hákimshiligi opium tiyelgen kárwanlardı konfiskaciyalığanına juwap retinde Britaniya húkimeti opiumdi hám inglís tovarların alıp kiriwdi nızamlastırıw ushın 1840-jılı Qıtayğa qarsı urıs basladı. Urıs tariyxqa «Birinshi opium urısı» atı menen kirgen. Bul urıs 1842-jılğa shekem dawam etti. Urısta Qıtaydıń ekonomikalıq hám áskeriy texnika jaǵınan artta qalıwı sebepli jeńiliske ushıradı.

Urıs aqırında Ullı Britaniya Gonkong atawın basıp aldı hám Qıtaydı sırt el sawdagerleri ushın birneshe portlardı ashıp qoyıw haqqındaǵı shárt-namaga qol qoyıwǵa májbür etti.

Biraq, Qıtay opium alıp kiriliwiniń nızamlı ekenligin tán almadi.

Opium urısı. Karikatura

- ◆ 1840-jılı ...
- ◆ 1856-jılı ...

- ◆ Opium urısları — bul ...
- ◆ Xun Syucyuan — bul ...

Ekinshi opium urısı. 1856 — 1860-jılları ekinshi opium urısı júz berdi. Bul saparı Qıtay Ullı Britaniya hám Franciyaniń birlesken armiyasınıń kúshlı soqqısına ushıradı. Olar Pekin bosaǵalarında júdá bay ǵazıynelerge iye bolǵan imperatordıń jazǵı sarayıń taladı hám wayran etti. Kolonizatorlar Qıtaydı jańa, teń bolmaǵan shártnamalar dúziwge májbúrledi. Shet ellikklerge jáne basqa portlar arqalı da sawda etiwge ruqsat etildi hám jańa jeńillikler berildi. Sol waqitta inglis hám francuz puqaraları Qıtay aymağında Qıtay nızamlarına hám sudına boysınıwdan azat etildi. Eger olar jınayat islegen jaǵdayda, olardı mámlekettiń tiyisli elshisi sol mámlekettiń nızamlarına tiykarlanıp sudlaytuǵın edi. Teńiz sawdasında ústemlikke erisen Ullı Britaniya Qıtayda hámmeden kóbirek jeńilliklerge iye boldı. Teńiz jaǵasındaǵı úlken qalalarda payda bolǵan arnawlı kvartallarda tek shet elliler jasaytuǵın edi, ol jerge Qıtay hákimshiligi xızmetkerleri kire almaytuǵın edi.

Diyqanlar kóterilisi hám Taypinler mámleketi (1850—1864). Húkimetiń baǵınıwshılıq siyasatı aqibetinde Qıtaydıń Europa mámlekетleri yarımkoloniyasına aylanıp bariwı hám de feodallıq zuliminiń kúshe-

Qıtayda 1854-jılı taypinler kóterilisi

yiwi xalıq massasınıń keskin narazılıǵına sebep boldı. Aqıbetinde, diyqanlar kóterilis shıǵarıwǵa májbür boldı. Bul kóterilis 1850-jılı mámleket qublasında baslandı. Chin dinastiyası hám feodallargá qarsı gúres kolonizatorlarga qarsı gúres penen qosılıp ketti.

Kóterilishilerge diyqanniń balası, mektep muǵallimi Xun Syucyuan basshılıq etti. Kóterishiler Yanczi wálayatında «Kóktegi molshılıq mámleketi» («Taypin tyango») qurdı. Onıń orayı Nankin qalası boldı. Xun Syucyuan pikirinshe, bunday mámleketlerde diyqanlar jámiyet bolıp jasawı, jámiyyette «heshbir zatqa teńsizlik bolmaw ushın, hámmeňiń toq hám kiyimi pútin bolıwı ushın jerine iye bolıp oǵan birgelikte islew beriw, awqattı birgelikte jew, kiyim-kenshekti teńdey bólístiriw, puldı birgelikte jumsawı lazı́m» edi. Xalıqtıń turmısı áskeriý tátip tiykarında qurıldı. Hárbir shańaraqtıń bir áskerden armiyaǵa jetkerip beriwi belgilendirip qoyıldı. Áskeriý bólím başlıǵı sol waqitta bólím jaylasqan aymaqta mámleket hákimiyatın ámelge asırdı. Barlıq er

adamlar bir miynet lagerine, hayal-qızlar hám balalar basqa jerge jaylastırıldı.

Birinshi opium urısı 1840—1842-jılları bolıp ótti.

Taypinler mámleketi 1850—1864-jıllar aralığında boldı.

1757-jılı Qıtay imператорı bándırgilerin sırtqı sawda ushın jabıq dep daǵazaladı.

Taypinlerdiń jeńilisi. Kóterilis basshılarıınıń arzıw-úmitleri push qıyal edi. Olardıń jerdi shańaraq aǵzalarınıń sanına qarap teń bólip beriw haqqındaǵı rejeleri kóteriliste qatnasıp atırǵan múlk iyeleriniń qatlamların kóterilisten uzaqlastırdı. Bul jaǵday taypinler basshıları arasında kelispewshilik kelip shıǵıwına sebep boldı. Jer ala almaǵan diyqanlar bolsa úmitsizlikke túse basladı. Bul bolsa mámlekет hákimshılıgine taypinlerdi qıyratiwdı járdem berdi. Húkimet kúsh toplap, hújimge ótti. Oǵan Ulli Britaniya, Franciya hám Amerika Qurama Shtatları járdem berdi. Ulli mámleketter Qıtayda kriziske júz tutqan cin dinastiyası húkimdarlıǵın saqlanıp qalıwınan mápdar edi. 1864-jılı húkimet armiyası kóterilis basshıları jaylasqan Nankin qalasın basıp aldı. Xun Syucyuan óz janına qas etti. Taypinler kóterilisi bastırılğannan keyin shet el kolonizatorları cin dinastiyasın qollap-quwatlawdı dawam etti hám onıń jańa jan beriwlerine eristi.

XIX ásirdiń baslarında ele ullı mámlekет sanalǵan Qıtay ásır ortalarına kelip, Batis mámleketteri, keyin bolsa AQSH, Rossiya hám Yaponiyanıń da koloniallıq mapleri kesiken en áhmiyetli aymaqqa aylandı. Qıtaydiń ekonomikalıq hám áskeriy qalaqlığı onıń óz-ózinен saqlanıp atırǵan ullı mámlekет därejesine qaramastan, onı Batis mámleketteriniń yarım koloniyasına aylandırdı.

Opium (opium) — qalǵıtiwshi, uyqılatıwshi sózinen kelip shıqqan, kúshlı náshebetlilik zat.

1. Qıtay qanday jaǵdayda ullı mámleketter qaramaǵına kirip bardı?
2. «Jabiq esikler» siyasatınan gózlengen maqset ne edi hám ol qanday aqibetlerge alıp keldi?
3. Qıtaydi shet el kapitalı ushın ashıwda pium urısları qanday rol oynadı?
4. Taypinler kóterilisi hám onıń jeńiliwi sebepleri haqqında nelerdi bilip alditionız?

Dóretiwshilik jumis tapsırması

Venn diagramması járdeminde Qitayda bolıp ótken Birinshi hám Ekinshi opium urıslarınıń ulıwma hám ayırmashılıq täreplerin talqılań hám dápterińizge jazıń.

Internet járdeminde *XIX ásirde Qitay mámleketine* virtual sayaxat uyımlastırıń hám Xun Syucyuan häreketin talqılań.

28-tema: 1800—1870-JÍLLARI YAPONIYA

Yaponiyanıń kúsh penen «ashılıwi». XVI ásirde-aq Yaponiyada xristian dininiń tarqalıwı qadaǵan etilgen edi. Húkimdarlar xristian dinin yapon xalqı milliy dástúrlerin buziwshı, xristian missionerlerin basqıñshılardıń dáslepki toparı dep esaplaǵan. Sol sebepli XVII ásirde Yaponiya húkimdarları mámleketti shet elliler ushın jawıp qoydı hám mámleketten barlıq evropallardı quwıp jiberdi.

Syogun hákimiyati Yaponiyada qanday jaǵdayda ornatılǵanlıǵıń esleń.

Syogun pármanında bılay delingen edi: «Usı dáwirden baslap, Yaponiyaǵa shet ellerden hesh kim, hátte elshiler de kırızılmeydi. Ólim qáwpi de bul pármandı biykar ete almaslıǵı lazım».

Solay etip, jıllar izinen jıllar óte berdi. Aqibetinde, 1854-jılı AQSh áskeriy-teńiz flotı Yaponiyanıń ashılıwına májbür etti. Sol jılı AQSh penen Yaponiya ortasında «Tınışhılıq hám doslıq haqqında»ǵı Shárt-namaǵa qol qoyıldı. Buǵan tiykarlanıp, Yaponiya AQShqa eki portın ashti hám AQSh konsulin qabil etti. AQShtan soń Yaponiyaǵa Evropa mámlekетleri de kirip kele basladı. Olardıń maqsetleri Yaponiya bazar-ların iyelew edi.

1858-jılı amerikalılarǵa jáne birneshe portlar ashıp qoyıldı. Yaponiyadaǵı AQSh puqaralarına ekterritoriallıq huqıqı berildi. Sol waqitta AQSh tovarlarına júdá tómen bajı tólemleri belgilendi. Tez arada tap usı mazmundaǵı shártnamalar Evropa mámlekетleri menen de qol qoyıldı. Negizinde bul shártnamalar Yaponiyanı kemsitiwshi, teń emes shártnamalar bolıp, áskeriy tärepten qúdiretli mámlekетlerge boysınbawdıń ilajı joq edi. Solay etip, Yaponiyanıń siyasiy hám ekonomikalıq jabiq dáwiri tamamlandı.

«Sawatlı basqarıw» dáwiriniń baslanıwi. Shet el mámlekетleri ushın «ashılıwı» Yaponiya ekonomikasına da keri tásır kórsete basladı. Sebebi, shet el tovarları menen Yaponiya bazarlarınıń toltırılıwı bul jerdegi manufaktura hám ónermentshilik óndirisine úlken soqqı berdi. Nátiyjede, mámlekette sırttan kelgenlerdi quwıp shıgariwdı talap etiwsıhiler háreketi kúsheydi.

Sol waqıtta samuraylardıń sawatlı bólimi hám zıyalılar Yaponiya shet elliler ushın jabıq bolǵan jılları mámlekettiń rawajlanıwı AQSh hám Batıs Evropa mámleketerinen artta qalǵanlığın jaqsı túsingen. Sonıń ushın olar tereń reformalar ótkeriw jolı menen Yaponiyani zamanagóy mámlekетke aylandırıw haqqında olay basladı.

Imperator tárepdarları Yaponiyani modernizaciya etiw ushın gúresiwsıhiler háreketinen syogun hákimiyatın saplastırıw hám imperator hákimiyatın qayta tiklew ushın paydalaniwǵa qarar etti.

Solay etip, mámlekettiń kúsh penen ashılıwı hám syogun húkimetiniń shet mámleketer menen qol qoyǵan teń emes shártnamaları

Yaponlarda salı aqlaw procesi

mámlekette puqaralar urısınıń baslanıwına túrtki boldı. Syogun hákimyatın awdarıw ushın massalıq hárakettiń tiykarǵı kúshin samuraylar quradı. Olarǵa awı́l hám qalalardıń bay hám ortasha qatlamları qosıldı. Puqaralar urısı nátiyjesinde syogun hákimiyatı awdarıldı.

1867-jılı tokugava dinastiyasınıń aqırǵı syogunu **imperator Mucuxitonıń** paydasına joqarı hákimiyattan waz keshti. Usı jılı oǵan **imperator Meydzi** («sawatlı basqarıw») atı menen taj kiydirildi.

Imperator Meydzi

Meydzi reformalarınıń baslanıwı. Yaponiya ushın modernizaciya dákiri baslandı. Húkimet óz aldına milliy dástúrlerden waz keshpegen, gárezsizlikti tolıq saqlap qalǵan halda Batıs úlgisindegi Yaponiyanı zama-nagóylestiriw waziypasın qoydı. Dáslep agarar reforması ótkerildi. Bul reforma jerdi satıw hám satıp alıwǵa, onı jeke múlkke ay-landırıwǵa ruqsat berdi. Nátiyjede, ásirler dawamında iri jer iyeleri ushın miynet etip kelgen diyqanlar úles jerge iye boldı. Sonday-aq, jer ushın úlken salıq ta belgilep qoyıldı.

Bul salıq qunı ónimnen alınatuǵın dáramat kóleminiń 50 % ine teń edi. Sonıń ushın da reformadan 10 jıl ótkennen keyin, jer algan diyqanlardıń tek gána 1/3 bólimi ózlerine berilgen jerdi qollarına saqlap qala aldı. Qalǵanları bolsa ijarashıllarǵa aylandı. Usınday bolǵanına qaramastan, reforma awı́l xojalığında kapitalistik qatnasiqlardıń rawaj-lanıwın támiyinledi.

Hákimshilik tarawda ótkerilgen reforma jergilikli knyazlar hákimyatın saplastırdı. Knyazlardıń qúdiretin sindırıw ushın dáslep olar jerleriniń bir bólimi konfiskaciya etildi. Soń knyazlar basqarıw húqıqınan da ayırlıdı. Orınlarda hákimiyat imperator tayınlaytuǵın gubernatorlar qolına ótti.

1854-jılı AQSH áskeriy-teńiz flotı Yaponiyanı ashılıwǵa májbür etti.

1858-jılı Yaponiyada amerikalılarǵa jáne birneshe portlar ashıp qoyıldı.

1867-jılı tokugava dinastiyasınıń aqırǵı syogunu imperator Mucuxitonıń paydasına joqarı hákimiyattan waz keshti.

Áskeriy reformalarǵa muwapiq, Yaponiyada ulıwma áskeriy minnet-leme engizildi. Samuraylar dáslepki kórinisín joyitti. Endi olar turaqlı

áskeri y xızmette bolıw jeńilligenen ayırlıdı. Evropa úlgisindegi jańa armiyanı dúziw baslandı.

Franciyadan áskeri y qánigeler shaqırıldı. Armiya Evropadan satıp alıngan zamanagóy qurallar menen qayta qurallandırıldı. Armiya Evropa úlgisinde dúzilgen bolsa da, onıń ideologiyası yaponsha bolıp qala berdi. Sonlıqtan, qurallı kúshlerde xızmet etiwshiler sanasına óz mámleketiniń máplerine sadıqlıq, imperatorǵa muhabbat hám ólimdi pisent etpew ideyaları izbe-izlik penen sińdirildi. Bul ózgeshelikler «yaponsha milliy ruwx»tın tárepleri hám belgileri dep esaplandı.

Bunnan tısqarı, yaponlar sanasına Yaponiyanıń Quyash qudayı Amaterasudiń qálewi menen payda bolǵanlıǵı, sonıń ushın da bul mámleket Aspan hám Jer siyaqlı máńgilik ekenligi, imperatorǵa quday Amaterasu siyaqlı miyrimanlıq tan ekenligi, onıń heshqashan nahaq bolmawı aytıldı. Imperatorǵa sadıqlıq watan súyiwshiliktiń joqarı úlgisi ekenligi, yaponlardıń basqalardan ústinligi, millettiń ullı wazıypası siyaqlı ideyalar da sabırlılıq penen sińdirilip barıldı. Sol waqıtta Batıs mámleketleriniń qısımına qarsi turıw ushın barlıq Aziya mámleketleri Yaponiya imperatorınıń hákimiyatı qol astına birlesivi lazımlığı haqqındağı ideyalar da esten shıgarılmadı.

Bul ideyalardı jaslar sanasına sińdiriwde shirkew, armiya hám mekteplerge úlken itibar berildi. Bul ideyalar keleshekte Yaponiyanıń Aziya kontinentinde keń kólemde alıp bargan basqıñshılıq urısların ideologiyalıq jaqtan tayarlaw procesinde áhmiyetli rol oynadı.

- ◆ 1854-jılı ...
- ◆ Amaterasu – bul ...
- ◆ 1867-jılı ...
- ◆ Yaponlar sanasına ... sabırlılıq penen sińdirilgen.

Ekonomikalıq rawajlanıwdıń jańa ózgeshelikleri. Meydzi reformaları mámlekette feodallıq idırawshılıqqa shek qoydı. Nátijede, birden-bir Yapon ishki bazarı payda boldı. Mámlekette birden-bir pul birligi – iyen engizildi. Húkimet óndiristi industrialastırıw máselesine Yaponiyanı onıń ishki islerine shet mámleketterdiń aralasıw qáwpinen qorǵawshı tiykarǵı faktor dep qaradı. Sonıń ushın da mámlekettiń sanaat kárxanalarınıń qurılısına qáwenderlik etti. Tiykarǵı sanaat kárxanaları mámleket qárejeti esabınan qurıldı, keyin olar jeńillik tiykarlarında hár túrli firmalarǵa satıldı yaki ijaraǵa berildi. Mámleket isbilemenlikti

hár tárepleme qollap-quwatladı. Meydzi reformaları tariyxqa «Meydzi revolyuciyası» atı menen kirgen.

XIX ásir ásirese, onıň ekinshi yarımı Yaponiyada kapitalizmniň kúshlı rawajlanıw dawiri boldı. Ol Meydzi revolyuciyasınan soň dás-türlik civilizaciya mámlekетleri ishinde birinshi bolıp industrial rawajlanıw jolna kirdi, kapitalistlik rawajlanıw ushın sharayat jaratıldı, konstituciya qabillandi, siyasiy partiyalar payda bola basladı, huqıqıy mámlekettiň belgileri payda boldı.

Modernizaciya — zamanagóylestiriw.

Eksterritorial huqıq — shet el puqaralarınıň shaxsı, úy-jayı, mal-mülkine qol qatılmaslıq hám jergilikli mámlekет sudınıň olardı sudlay almawı.

1. Ne sebepten AQSh hám Evropa mámlekетleri ushın Yaponiyani «ashılıw» ǵa májbur etiw zárür edi?
2. Yaponiyada syogun hakimiyati qalay awdarıldı?
3. Imperator Musuxito ótkizgen reformalar haqqında nelerdi bilip aldińız?
4. Meydzi reformalarınıň Yaponiya rawajlanıwındağı ornına baha beriń.

Dóretiwhilik jumıs tapsırmazı

Yaponlar sanasına sabırlılıq penen siňdirilgen ideyalardı talqılań hám dápteriniňge jazıń. Zamanagóy Yaponiya rawajlanıwında «Yaponsha milliy ruwxtıń tárepleri» temasında esse jazıń.

Internet járdeminde XIX ásirde Yaponiya mámleketine virtual sayaxat uyımlastırıń hám Yaponiya modernizaciyasınıň belgilerin bağana jaǵdayına keltirip, dápteriniňge jazıń.

Temaǵa baylanıslı «Syogun» kórkem filmin kóriń hám juwmaq shıǵarıń.

29-tema: 1800—1870-JÍLLARI KOREYA

XIX ásir baslarında hákimiyyattan qısıp shıǵarılǵan aqsúyekler húkimdar toparǵa qarsı sawashqa tayarlanıp atrı edi. Li húkimdar dinastiyaga qarsı bay jer iyesi Xon Gyon Ne basshiligındaǵı eň iri qurallı kóterilis bolıp ótti. Olar dáslep erisken bir qatar tabislargá qaramastan, aqıbetinde jeńiliske ushırap, ayawsız jazalandı. Tutqıńga alıngan Xon Gyon Ne óltirildi. Kóterilistiń bastırılıwı mámlekette narazılıqtı toqtata almadı. 1813-jılı Jejudo atawında diyqanlar hám

balıqshılardıń kóterilisi bolıp ótti. Keyin bir qatar qurǵaqshılıq jılları keldi, olarda ashlıqtan hám keselliklerden kóplegen adamlar qırılıp ketti.

Li Son Ge qashan li dinastiyasına tiykar salǵan edi?

Koreyanı ashlıq hám oba epidemiyası qamtıp aldı. Qalalarda ashlardıń bir qatar kóterilisleri júz berdi.

XIX ásirdiń 30–60-jıllarındaǵı Koreya. XIX ásirden koreys já-miyetiniń barlıq sistemalarındaǵı krizis jáne de keskinlesti. Ishki siyasiy qarama-qarsılıqlar sebepli hásiregen li dinastiyası hásiredi. Mine sonday waqıtta mámlekетke Koreyanı shet mámlekетler ushın ashıw hám onı koloniyaǵa aylandırıwǵa umtilip atırǵan kapitalistik mámlekетler qáwip tuwdırgan edi. Bul qáwip dáslep evropalı xristian missionerleriniń belseñiligi menen kórindi.

1831-jılı Rim papası Koreya episkopligi dúzilgenligin daǵazaladı. 1832-jılı Koreya jaǵalawlarında payda bolǵan keme Ullı Britaniya atınan sawda qatnasiqların ornatiwdı usınıs etti, lekin qarsi juwaptı aldı. Bul waqıtta xristian shirkewi missionerleri wákilleri Koreyaǵa jasırın kirip kelip, óziniń háreketlerin alıp barıp atır edi. Olar, tiykarınan, francuz missionerleri edi. Bul missionerlerdiń xristian dinin qabil etken koreysler menen birge óltiriliwi Koreyaǵa francuz áskeriý kemeleri

Koreyada salı aqlaw. XIX ásır

jiberiliwi ushın siltaw boldı. Áskeriy kúshlerge súyengen francuzlar missionerlerdiń ólimi ushın qunu sıpatında Koreya portlarınıń ashılıwın talap etti. Biraq eki keme sátsizlikke ushırap, Koreya jaǵaları janındaǵı sayızlıqqa otırıp qaldı.

Qitaydín shet mámlekетler ushın zorlıq penen «ashılıwı» hám manchjurlardıń qúdiretli Batıs mámlekетlerine boysınıwı Koreyanıń húkimdar sheńberine júda úlken tásir kórsetti. Seullik húkimdarlar mámleketti sırtqı dúnyadan jáne de qattılaw hám jáne de tolígıraq ajıratıp qoyıw jolına ótti.

◆ 1831-jılı ...

◆ 1832-jılı ...

◆ Li dinastiyası sátsizliginiń sebepleri — bul...

XIX ásirdiń ortalarında Koreyadaǵı ishki jaǵday xalıq ǵázebinıń artıwı menen xarakterlenedi. Missionerlerdiń biri óz jasırın xabarında: «Kishkene bir ushqıń, sonday órt keltirip shıǵarıwı múmkın, onıń aqbetlerin, hátte esaplap ta bolmaydı» dep jazǵan edi.

Asharshılıq awhaldı jáne de awırlasırdı. Diyqanlar kóplegen kóterilisler jasadı, biraq olardin hámmesi húkimet tárepinen ayawsızlıq peñen bastırıldı. Bul waqitta kapitalistik mámlekетlerdiń Koreyaǵa basımı da kúsheydi. Ásirese, amerikalılar birneshe ret Koreya portların ózleri ushın «ashiwǵa» hám teń bolmaǵan shártnamalar dúziwge urınıp kórdı.

Lekin olardıń barlıq urınıwlari koreyslerdiń qattı qarsılıǵına ushıradı hám ámelge aspadı.

1863-jılı 12 jasar Li Cze Xvan Korol Kojon atı menen taxtqa otırǵızıldı. Hákimiyattı waqıtsha **tevongun** (hákim) bolǵan onıń ákesi Li Xa In iyelep alındı. Tevongun eń áhmiyetli mámlekет lawazımlarına óziniń adamların qoyıp alǵan **noron** (aqsaqallar) aqsúyekler partiyasınıń zorlıǵına shek qoydı. Ol, hátte dvoryan bolmaǵan qatlamlar — sawdagerler, ózine toq mayda jer iyeleriniń ayırim wákillerine de mámlekет xızmetine kiriw imkanın jarattı. Koreyanıń dáslepki sheshiwshi tásirine iye bolǵan aqsúyeklerdiń qúdireti birqansha hálsiredi.

Ápiwayı adamlar tóleytuǵın áskeriy salıq barlıq qatlamlar ushın májbúriy úy bası salığı menen almastırıldı. Aqsúyekler hám ápiwayı xalıqtı «teńlestiriw» maqsetinde xalıq ushın qara reńli ayaq kiyim kiyiw qadaǵan etildi. Jańa patshaniń abrayın asırıw ushın tevongun

XVI ásirde yaponlar basqınhılığı waqtında janıp ketken Kyonbokkun sarayı tikledi.

1813-jılı Jejudo atawında diyqanlar hám balıqshılardıń kóterilisi bolıp ötti.

XIX ásirdiń ortalarında Koreyadaǵı ishki jaǵday xalıq gázebiniń kúsheyowi menen xarakterlenedi.

1863-jılı Koreyada hákimiyattı tevongun, yaǵníy hákim atı menen belgili Li Xa In iyeledi.

Biraq Koreya húkimdar qatlamlarınıń zaman talaplarına sáykes ekonomikalıq reformalar ótkizbegenligi, mámleketti sırtqı dýnyadan ajıratıp qoyǵanlıǵı Koreya ekonomikasınıń ayanıshlı awhalda qaliwına sebep boldı.

Bul bolsa, aqibette, Koreyanıń Yaponiya koloniyasına aylanıp qaliwına alıp keldi.

Koreyada jer iyeleri hám hámeldarlar hákimdarlığın bekkemlew maqsetinde ámelge asırılgan ózgerisler mámlekette feodallıq sistemaniń tereň krizisin toqtata almadı. Evropanıń aldińǵı ideyaların qabil etken ziýalılardıń bir bólimi xristian missonerleriniń tásirine túsip qaldı. Mámlekет Qıtay, Yaponiya, Rossiya hám Evropa mámlekeleriniń koloniallıq obyektine aylanıp bardı.

1. XIX ásir baslarında Koreyada jüz bergen kóterilislerdiń sebebin túsindırıp beriň.
2. Koreyanıń hálsırewinde missionerler qanday rol oynadı?
3. Koreyada hákimiyattı hákim Li Xa In qashan iyelegen?
4. Qanday faktorlar Koreyanıń ekonomikasın tómen awhalǵa saldı?

Kórkem-tariyxı shıǵarma menen islewge baylanışlı tapsırma.

n.ziyouz. com saytınan Shingiz Aytmatovtiń «Shıńgısxanniń aq bulutı» qıssasın kóshirip alıp oqıń hám tásırlerińizdi dápterińizge jazıń.

XIX ásır Koreya mámleketi tariyxı процеслерин klaster formasına keltiriń.

30-tema: 1800—1870-JÍLLARÍ OSMANIYLER IMPERIYASÍ

Mámlekетlik dúzim. Osmaniyler imperiyası sóz júrgizilip atırğan dá-wirde de sheksiz monarxiya bolıp, Orta ásirlerge tán áskeriymá mámlekет belgileri tolıq saqlanıp qaldı. Mámlekettiń huqıqı heshnárse menen sheklenbegen sultan basqaratugún edi. Sol onıń zulımǵa tiykarlanǵan hákimiyatı hám jańalıqtı qabil etiwge ulıwma tayar emesligi jámiyet rawajlanıwı jolındagı tiykarǵı tosqınlıqqa aylandı. Xalıqtıń ruwxaniylerden basqa barlıq mámlekет xızmetkerleri sultannıń qulı bolıp esaplanǵan. Tuwrı, mámlekette reformalar ótkiziwge urınıwlar da bolǵan. Biraq, olar konservativ diniy iskerleri hám kolonizator shet mámleketeriniń qarsılığı sebepli ámelge aspay qala berdi.

Kishi Aziyadaǵı Saljuqiylar mámleketi qashan ıdırap bólınip ketti?

«Shıǵıs máselesi». XVIII ásir aqırına kelip, Evropanıń kúshli mámleketeri Osmaniyler imperiyasınıń hálsırep qalǵanlıqınan payda-lanıp, onıń koloniallıq aymaqlarına kóz alarta basladı. Bul aymaqlar geografiyalıq hám siyasiy jaqtan úlken áhmiyetke iye, tábiyyiy baylıq-larǵa, shiyki zatlarga bay úlkeler edi.

Ullı Britaniya, Franciya, Avstriya hám Rossiyanıń húkimdar qatlamlarınıń hárbarı bul úlkelerden mümkin bolǵanınsha kóbirek oljanı qolǵa kirgiziwge umtildı. Evropa mámleketerin Osmaniyler impe-riyasına górezli úlkelerdi iyelep alıw ushın ózara gúresi tariyxqa «Shıǵıs máselesi» degen at penen kirgen. Ullı Britaniya hám Franciya imperiyani óz tásirinde uslap turıwǵa urındı.

Túrk áskerleri.
XIX ásır

Rossiya bolsa Túrkiyaǵa qaraslı bolǵan Balkan yarımkınlarda bek kem ornalasıp alıwǵa hám Qara teńizdiń Bosfor hám de Dardanell bugazların, sonday-aq, Stanbul qalasın qolǵa kirgiziwge umtılǵan.

Shıǵıs maselesiniń keskinlesiwi. Evropanıń rawajlanǵan mámleketerinde kapitalistik óndi-ristiń rawajlanıwı jańa-jańa shiyki zat úlkelerine bolǵan talaptı jáne de asırıp jiberdi. Bul waqıya olardıń Túrkiya koloniyaları ushın gúresiwin

jáne de kúsheytti. Imperiya xalıqlarınıń milliy-azatlıq gúresinen Evropa mámlekетleri Turkiyaǵa ishki islerine aralasiw quralı sıpatında paydalandi. Sonlıqtan, 1827-jılı Londonda Ullı Britaniya, Franciya hám Rossiya ortasında Turkiyaǵa bágınışlı Greciyaǵa avtonomiya huqıqı beriliwin kózde tutıwshı pitimge qol qoyıldı.

Franciya bolsa 1830-jılı Aljirdı basıp aldı. Sultan húkimetiniń bunday izbe-iz sátsızligi rásmiy jaqtan Turkiyaǵa górezli Mısır húkimdarı Muxammed Aliniń bas kóteriwine sebep boldı.

Ullı Britaniya, Franciya, Avstriya hám Rossiya húkimdar qatlamlarınıń hárbi Turkiyadan mümkin bolğanınsha kóbirek oljanı qolǵa kirgiziwge umtıldı.

1930-jılı Franciya Aljirdı basıp aldı.

Muxammed Ali sultan armiyasın qıyratqannan keyin, Stambul qalasına jol ashıldı. Sultandı qáwipten Rossiya saqlap qaldı. Aqırǵı maqseti — birinshiden, Qara teńiz bugazları hám Stambul qalasın qolǵa kirgiziw bolǵan Rossiya ushın kúshli Muxammed Aliden kúshsız sultan hákimiyatı maqul edi.

Ekinshiden, Muxammed Aliniń jeńisi onı qollap-quwatlap atırǵan Franciyanıń da jeńisine teń edi. Buǵan jol qoyıwdı qálemegen Rossiya Turkiya sultanına óz járdemin usındı.

Rossiya flotınıń qısımı menen Muxammed Ali óz armiyasın Mısrıǵa qaytarıp alıp ketti. Endi Rossiya — Turkiya arasında jaqınlasiw júz bere basladı. Buǵan Ullı Britaniya hám Franciya shıdamadı. Endi olar Muxammed Alini qollap-quwatlay basladı.

Muxammed Ali bolsa óz hákimiyatın miyras etip qaldırıw huqıqın sultannan talap etti. Bul talap jańa urıs baslanıwına siltaw boldı. Urıstıń juwmágına baylanıslı, 1840-jılı Muxammed Ali Mısır hám Sudandı basqarıwdı miyras etip qaldırıw huqıqın qolǵa kirgizdi.

Imperiyanıń yarım koloniyaǵa aylanıwı. Evropa mámlekетleri Turkiyaniń ishki islerine aralasiwdı kúsheyte basladı. 1853-jılı Rossiyaniń Turkiyaǵa qaraslı úlkelerinde bek kemlenip alıwǵa urınıwlari olardıń arasında urıstı keltirip shıǵardi. Bul urıs Rossiya tariyxına «**Qırı́m urısı**» (1853 — 1856) atı menen kirgen. Urıstıń baslanıwı aldınan Rossiya patshası Nikolay I sultannan Rossiyaniń Turkiyaǵa qaraslı úlkelerde jasawshı barlıq pravoslav xalıqları, sonday-aq, xristianlıqtıń Falastindegi muqaddes orınları ústinen qáwender dep tán alıwın talap

Qırım urısı qatnasiwshıları

etti. Ullı Britaniya hám Franciya Turkiya sultanın bul talaptı biykar etiwge iytermeledi. Aqibetinde, Rossiya—Turkiya urısı baslandı.

Urısta Ullı Britaniya, Franciya hám Turkiya úshlik awqamı jeńiske eristi. Biraq bul jeńis Turkiyanıń Ullı Britaniya hám Franciyaǵa górezliligin jáne de kúsheytti. Urıs nátiyjesinde 1856-jılı qol qoyılǵan Parij Tınışlıq shártnaması Turkiya ústinen ámelde Batıs mámlekетleriniń «qáwenderligin» ornattı. Shet ellilerge Turkiyadan jer hám basqa kóshpes múlkler satıp alıwǵa ruqsat berildi. Shet mámlekетlerge berilgen konsessiyalar kepilliklendi. Solay etip, Turkiyanıń yarıı koloniyaǵa aylanıwına jol ashıldı. XIX ásirdiń 60-jıllarına kelip, koloniallıq mámlekетler Turkiyada onıń siyasatın belgilewge imkaniyat beretuǵın ekonomikalıq hám siyasıy dárejege iye bolıp aldı.

Qullası, mámlekettegi qalaq jámiyetlik hám siyasıy sistema sebepli imperiya áste-aqırın jemiriliп bardı. Imperiya hám oğan górezli aymaqlarda górezsizlik ushın güres kúsheydi. Turkiyanıń shet mámlekетlerden qarızı jüdá kóbeyip ketti. Solay etip bir waqtları dúnyanıń

úsh kontinentinde úlken koloniyalarǵa iye bolıp algan Turkiya endi Evropanıń kúshli mámlekетleriniń yarım koloniyasına aylandı.

- ◆ 1827-jılı ...
- ◆ 1830-jılı ...
- ◆ 1853-jılı ...
- ◆ Rossiya — Turkiya urısı baslıñw sebebi — bul

Konsessiya (latınsha—ruqsat) — mámlekет kárhanaların, mülkin belgili müddetke shet el kapitalına beriw haqqında kelisim shártnaması.

1. Osmaniyler imperiyasınıń mámlekетlik düzimi haqqında nelerdi bilip aldiňiz?
2. «Shıǵıs máselesi» qanday másele edi hám ol qalay payda boldı?
3. «Shıǵıs máselesin»de Evropa mámlekетleri arasındaǵı gureske baha beriň.
4. Osmaniyler imperiyası qalay yarım koloniyaǵa aylandı?

Kórkem-tariyxı shıǵarma menen islewge baylanıslı tapsırma

n. zyouz.com saytınan Jalaliddin Rumiydiń «Qalip kózińdi ash» shıǵmasın oqıń. Gárezsiz túrde «Osmaniyler imperiyasınıń krizisi sebepleri sonda, ...» mazmunında esse jazıń.

Osmaniyler imperiyası tariyxı proceslerin xronologiya formasına keltiriń.

31-tema: 1800—1870-JÍLLARÍ IRAN HÁM AWĞANSTAN

Mámlekетlik düzim. Iran XIX ásirde de sheksiz monarxiya bolıp, shah sheklenbegen huqıqqa iye edi. Pútkil hákimiyat onıń qolında toplangan. Shah janında qupiya keńes dúzilgen bolıp, onıń quramına **sadr-ázam, amin ad-davla, wázir, bas hákim** hám **shayxulislam** kirgen.

Safavyiler mámleketi dáslep qaysı aymaqta dúzilgen edi?

Mámlekет wálayatlarǵa bólingen, olardı **beklerbegi** basqarǵan. Taxt miyrasxorına Azerbayjan da berilgen bolıp, onıń sarayı Tabriz qala-sında jaylasqan edi.

XIX ásirge kelip, Shıǵısta húkimdarlıqtı óz qollarına alıw ushın gúresip atırǵan Ullı Britaniya hám Franciyaniń Iranǵa qızıǵıwshılıǵı kúsheydi. Kavkazda óziniń húkimdarlıǵın ornatiw ushın Rossiya menen 1826–1828-jılları bolǵan urıslarda Iran jeńildi hám Kavkazǵa bolǵan dawasınan waz keshti.

Iranniń Ullı Britaniya bazarına aylanıwi. Rossiya menen bolǵan urıstaǵı jeńilis hám onıń aqibetleri Iranniń ústem qatlamları arasında keskin narazılıqtı keltirip shıǵardi. Nátiyjede, Iranniń bir qatar wálayatlarında iri jer iyeleri basshilígında shahqa qarsı kóterilis payda boldı. Ullı Britaniya Iranniń awır awhalınan paydalanyıp, onı teń emes shártnamaǵa qol qoyıwǵa májbür etti. Ol boyınsha, Ullı Britaniya Iran menen sawda islerinde úlken jeńilliklerge iye bolıp aldı.

Nátiyjede, ol Iran bazarların óziniń jeńil sanaat ónimleri menen toltırıp tasladı. Bul bolsa, óz náwbetinde, jergilikli diyqanlardı, ónerment hám sawdagerlerdi búlgıshilikke ushıratdı. Solay etip, Iran iri kolonizator Ullı Britaniyanıń sanaat ónimleriniń satılatuǵın bazarına aylanıp qaldı. Bul mámlekette pulǵa bolǵan talaptı asırıp jiberdi.

Nátiyjede, mámlekет apparatındaǵı lawazımlardı satıw hám satıp alıw kúsheydi. Wálayat húkimdarları, iri jer múlk iyeleri mámlekет gáziynesine salıq tólemey qoydı. Bul faktorlar mámlekettiń miynetkesh qatlamları arasında narazılıqtıń payda bolıwına sebep boldı hám aqırında, 1848-jılı kóterilis keltirip shıǵaradı. Bul kóterilis tariyxqa «Babiyler kóterilisi» atı menen kirdi.

XIX ásırde Iran Rossiya menen bolǵan urıslarda jeńiliske ushıradı hám Kavkaz artı aymaqlarına bolǵan dawasınan waz keshti.

1848-jılı Iranda babiylər kóterilisi baslandı.

Babiyler kóterilisi. Kóterilis shah dúzimine, zulımlığına hám jer iyelewine qarsı qaratılǵan edi. Kóterilis qatnasiwshıları, negizinen, ónermentler, mayda sawdagerler, qala kámbaǵalları hám qala atırapında jasawshı diyqanlar edi. Kóteriliste ruwxaniyelerdiń tómengi qatlamı da qatnasti.

Kóterilishiler babilik talimatınıń tárepdarları edi. Bul tálimattıń tiykarın salıwshı sayid Ali Muxammed bolıp, ózine Bab («Haqıqat hám ádillik jolına alıp shıgıwshı esik») laqabın qabil etken. Babilik ataması usı attan kelip shıqqan.

Kóterilis 1850-jıldın ortalarına shekem dawam etti. Áskeriy jaqtan ústın bolǵan shah armiyası kóterilisti bastırıldı. Ali Muxammed óltirildi.

Iran — Ullı Britaniya urısı. Ullı Britaniya Irannıń hásirep qalǵan-lığınan paydalangısı keldi. Orta Aziyadaǵı xanlıqlarına tásir ótkeriwe Girat qalasınıń úlken áhmiyetke iye ekenin umitpaǵan Ullı Britaniya Irandı rásmiy túrde Giratqa dawasınan waz keshiwge májbür etti. Biraq, 1856-jılı Iran Girat qalasın basıp aldı. Bugan ju-wap retinde Ullı Britaniya Iranga urıs daǵazaladı. Bul urısta Iran jeńiliske ushıradı.

1857-jılı Ullı Britaniya hám Iran arasında Parij Tınıshlıq shárt-namasına qol qoyıldı. Shartnama boyınsha, Iran Girat hám Awǵanstannıń basqa aymaqlarına bolǵan dawasınan pútkilley waz keshti.

- ◆ 1826–1828-jılları ...
- ◆ Iranda shah janında qupiya keńes quramı — bul ...
- ◆ Parij Tınıshlıq shártnamasına muwapiq ...

Parij Tınıshlıq shártnaması Ullı Britaniyanıń Irandaǵı tásiriniń sezilerli dárejede ósiwine xızmet etti.

Awǵanstan. Gárezsizlik ushin gúres. XVI ásirden baslap, awǵanlar Iran safaviyelerine qarsı uzaq jıllar dawamında gúres alıp bardı.

1709-jılı Qandaǵar wálayatında Iran basqıñshılıǵına qarsı náwbettegi kóterilis baslandı. Kóteriliske awǵanlardıń gilzaiy qáwimi xani Amir Vaysxan basshılıq etti. Onıń áskeriy bólimi Qandaǵar qalasın iyeledi.

Awǵanstan — Iran qatnasiqları. Qısqa waqt ishinde Qandaǵar qú-diretli xanlıqqa aylandı. Ol 1722-jılı Iran paytaxtı Isfaxandı da iyeledi hám Amir Vaysxannıń balası Amir Maximud ózin Iran shahı dep daǵazaladı. Endi Iran gárezsizlik ushin gúres basladı. Bul gúreske Iran armiyasınıń komandırleriniń biri Nadir Qulı basshılıq etti. Iran awǵan basqıñshılarıń tolıq azat etildi.

1736-jılı Nadir Qulı Nadirshah atı menen Iran shahı dep daǵazalandı. Ol sol waqtta úlken basqıñshılıq urısların da alıp bardı. Awǵanstandı da boysındırdı. Awǵanstandı baǵındırıp uslap turıw ushin

Irannan kóplegen jawıngerlerdi shańaraqları menen Kabul hám basqa qalalarǵa kóshirip alıp keldi.

Awǵanstan mámlekетиниń dúziliwi. 1747-jılı Nadirshah óltirilgennen keyin, imperiya da tarqap ketti. Awǵanstan mámlekетiniń dúziliwi ushın qalay sharayat tuwıldı.

- ◆ 1709-jılı ...
- ◆ 1722-jılı ...
- ◆ 1736-jılı ...
- ◆ 1747-jılı ...

1747-jılı awǵan qáwim xanlarınıń **jırǵası** (keńesi) awǵanlardıń abdali qáwimi sárdarı Axmedxandi Awǵanstan shahı dep daǵazaladı. Axmedshah qısqa waqt ishinde mámlekет aymağın birlestire aldı.

Bul jeńisler esabınan ol ózine «Durri duran» ataǵın aldı hám abdali qawiminiń atın **durraniy** atı menen ózgertti.

Oraylıq hákimiyatqa boysınbaw háreketi hám basıp alıngan úlke xalıqlarınıń úzliksız kóterilisleri aqibetinde durraniyler dinastiyasınıń húkimdarlığı hálsiredi. Axmedshahtıń miyrasxorları bul eki faktorǵa qarsı qansha gúresse de, olardı saplastıra almadı.

Durraniyler dinastiyası húkimdarlıǵınıń tamamlanıwi. Sol waqitta miyrasxorlar ortasında taxt ushın gúres kúsheydi. Bunnan basqa qáwimlerdiń xanları paydalaniwǵa urındı. Sonlıqtan, barakzaylor jetekshisi Fathxan taxt ushın gúreste birese ol miyrasxordı, birese bul miyrasxordı qollap, mámlekette bas wázır lawazımın iyelep aldı hám pútkil mámlekет islerin ámelde óz qolına toplawǵa eristi.

Ol iri áskeriý sárdarlardan biri, inisi Dost Muxammedxannıń járdemine súyenetuǵın edi. Olar Awǵanstannıń barlıq iri wálayatlarının hákimlerin ózlerine tiyisli adamlardan saylawǵa eristi. Uzaq dawam etken óz ara urıslardan soń 1826-jılı Dost Muxammedxan Awǵanstan taxtın iyeledi hám ózin ámir dep daǵazaladı.

Solay etip, durraniyler dinastiyasınıń húkimdarlığı tamamlandı. Mámlekette barakzaylor dinastiyası húkimdarlığı ornatıldı. Bul dinastiya húkimdarı ámir Dost Muxammedxan pútkil Awǵanstandı bir mámleketke birlestiriwge hám onı kúshli mámleketke aylandırıwǵa háreket etti.

Birinshi inglís — awǵan urısı (1838—1842). Awǵanstan geografiyalıq jaqtan áhmiyetli strategiyalıq regionda jaylasqanlıǵı ushın bul mámlekет aymağında Ullı Britaniya hám Rossiya mápleri soqlıǵıstı. Ullı Bri-

taniya Awǵanstandı óz tásir sheńberine alıw maqsetinde oğan hújim etti. Qısqa waqt ishinde Kabul qalasın iyeledi. Tuxtqa durraniyler dinastiyasınıń wákili Shuju otırǵızıldı. Biraq awǵan xalqın boy-sındırıw aňsat emes edi.

Kabul xalqı kóterilis shıǵardı. Bul kóteriliste Dost Muxammeddiń balası Akbarshah úlken rol oynadı. Ullı Britaniya armiyasınıń komandiri barlıq áske-riy bólimlerin Awǵanstannan alıp shıǵıp ketiw tuwralı shártnamaǵa qol qoyiwǵa májbür boldı.

1842-jılı Ullı Britaniya armiyası Awǵanstannan shıǵıp ketti. Solay etip, birinshi awǵan-inglis urısı Ullı Britaniya jeńilisi menen tamamlandı. Dost Muxammedxannıń ámirlik hákimiyatı qayta tiklendi.

1747-jılı abdali qáwimiń sárdarı Axmedxan Awǵanstan shahı dep daǵazalandı.

1826-jılı Dost Muxamedxan Awǵanstan taxtın iyeledi.

1842-jılı Ullı Britaniya armiyası Awǵanstannan shıǵıp ketti.

1843-jılı «Ost-Indiya» kompaniyası Hindstannıń Sind wálaytin da boysındırıdı.

Ullı Britaniya menen jańadan urıs kelip shıǵıwdı qálemegeñ Dost Muxammedxan 1855-jılı inglis-awǵan doslıq shártnamasına qol qoysı. 1857-jılı Ullı Britaniya menen Awǵanstan ortasında áske-riy shártnama da dúzildi.

Bul shártnama Ullı Britaniya ushın Awǵanstandı vassal mámlekетke aylandırw jolındaǵı birinshi qádem boldı.

1863-jılı Dost Muxammedxan ólgennen keyin, onıń balaları ortasında taxt ushın gúres kúsheydi. Awǵanstanda óz máplerine iye bolǵan Ullı Britaniya hám Rossiya onıń ishki islerine aralasa almaytuǵının bildirdi.

1870-jılı Awǵanstan koloniya da, górezli mámlekет de emes edi. Biraq onıń shegaralarına qubla-shıǵıstan Ullı Britaniya, arqadan bolsa Rossiya jaqınlasıp kiyatır edi.

**Awǵanstan Rossiya hám
Angliya qorshawında.
Karikatura**

XIX ásirde Iran kúshlı milliy armiyaǵa, oraylıq mámleket apparatına hám birden-bir salıq sistemасına iye emes edi. Iran Rossiya hám Ulli Britaniyanıň regiondaǵı basqınsılıq umtılıwlarına qarsılıq ete almadı.

Mámleket ishkerisindegi reformalarǵa diniy fanatiklik hám oǵan tiykarlangan mámleket düzimi, jámiyetlik institutlarınıň az rawajlanǵanlıǵı kesent bergen edi. Nátiyjede, Iran kúshlı mámleketlerdiň yarım koloniyasına aylandırıldı.

Ulli Britaniyanıň birneshe ret urınıwlarına qaramastan, Awǵanstan óziniň górezsizligin saqlap qaldı. Biraq, óziniň górezsizligin saqlap qalǵan kúshlı mámleketlerdiň tásiri júdá sheklengen Awǵanstan rawajlanıwdıň en artında qalıp ketti. Ol XIX ásir aqırında da qáwim-ruwlıq qatnasiqları hám natural xojalıq saqlanıp qalǵan mámleketlerden biri edi.

Sadri ázam — bas wázir.

Amin ad-davla — finans hám ishki isler wáziri.

Bas hákım — saraydıń bas táwibi.

Durri duran —gáwhardıń gáwharı.

Jırǵa —keňes

1. Iranniň mámleket duzimi haqqında nelerdi bilip aldıñız?
2. Qanday faktorlar babiyeler kóterilisin keltirip shıǵardı?
3. Iran qalay Ulli Britaniya tásirine túsip qaldı?
4. Awǵanstanda durraniyler dinastiyasınıň hükimdarlığı qalay tamamlandı?
5. Ne ushin Ulli Britaniya Awǵanstandı basıp altwǵa yaki óziniň vassal mámleketine aylandırıwǵa erise almadı?
6. Amir Dost Muxammedxan Ulli Britaniya hám Rossiyaǵa qarata qanday siyasat júrgizdi?

Dóretiwshilik jumıs tapsırmazı

Temaǵa baylanıslı tiykarǵı túsiniklerdi sózlik járdeminde inglis tiline awdarıń hám dápterińizge keste kórinişinde kórsetiń.

Internet járdeminde *XIX ásirde Iran hám Awǵanstanǵa virtual sayaxat uyımlastırıń*. Iran hám Awǵanstan tariyxındaǵı uqsas hám ayırmashılıq tárreplerin aniqlań. Dápterińizge T—texnologiyası tiykarında talqılań.

32-tema: 1800—1870-JÍLLARÍ AFRİKA XALÍQLARÍ

«**Materiktegi jaǵday**». Afrika xalıqları XIX ásirde social-ekonomikalıq rawajlanıwdıń hár túrli basqışhında jasaytuǵın edi. Sonlıqtan, Efiopiya, Mısır, Tunis, Marakko, Sudan hám Madagaskar siyaqlı mámlekетlerde feodallıq monarxiya ornaǵan bolsa, ayırımlarında ele algıshqı jámiyetlik dúzim saqlanıp qalǵan edi. Qáwimler kóshpeli turmıs tárizine iye bolıp, olardıń kishi toparlari ózleri ushın qatań belgilengen aymaq shegarasında ǵana ańshılıq hám terimshilik penen turmıs keshiretuǵın edi. Olar awıl xojalığıń, metalǵa islew beriwdi hám metall jumis qurallarınan paydalaniwdı bilmegen.

Mali mámleketi tariyxında VIII ásır, XI ásır, XIII ásirlerde qanday tariyxıı waqıyalar payda bolǵan edi?

Batıs Afrikadağı **Gana** hám **Mali** mámlekетleri eń áyyemgi mámlekетler bolıp esaplanǵan. Afrikada awıl xojalığı joqarı rawajlangan xalıqlar da jasaǵan. Olar, tiykarınan, kofe, jer góza hám kakao jetistirgen.

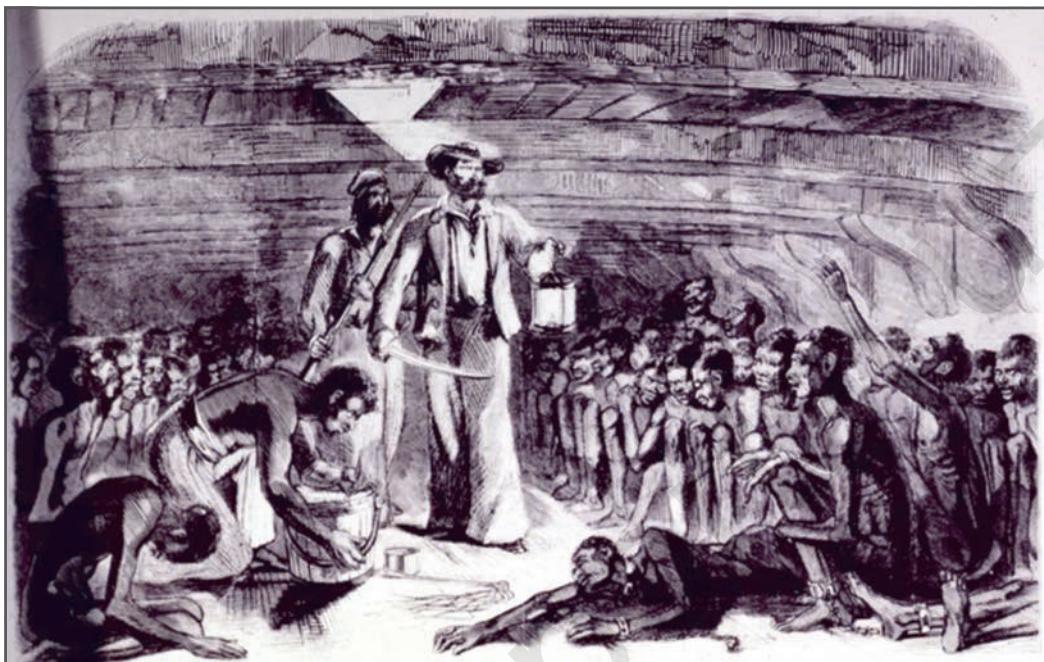
Afrikanıń bolıp alınıwi. Úlken tábiyyi baylıqlarǵa iye bolǵan Afrika Evropanıń kúshli mámlekетleriniń itibarin tarttı. Evropa kúshli mámlekетleriniń basqınsılıǵı Afrika xalıqlarınıń turmısın keskin ózgertip jiberdi.

Dástúrlik sawda baylanısları úzildi. Jergilikli óndiris wayran boldı. Afrikalılardı qul etip satıw XIX ásirdıń ortalarına deyin dawam etti. Bunıń nátiyjesinde materikten millionlap adamlar satıp jiberildi. Portugaliya koloniyaları bolǵan Angola hám Mozambik eń áhmiyetli qul sawdasınıń bazaları edi.

XIX ásirden baslap, materiktiń ishki bólimin de koloniyaǵa aylandırıw baslandı.

XIX ásirdıń aqırına kelip, materik aymağınıń 90 % i kolonizatorlar qolına ótti. Tek eki mámlekет — **Liberiya** hám **Efiopiya** óz gárezsizligin saqlap qala aldı.

Afrıkada gárezsiz Liberiya mámlekетiniń dúziliwi. Onıń dúziliwi AQShıǵı qulshılıqqa qarsı gúres penen baylanıslı. 1816-jılı AQShıta erkinlikke erisen qara deneli qullandı Afrikaǵa jaylastırıw háreketi baslandı. Nátiyjede, 1821-jılı Gvineya jaǵalarınan 13 miń km.² jer maydanın satıp aldı. Ol jerde Monroviya (AQSh Prezidenti Monro atınan alıngan) mákan jayı shólkemlestirildi hám Amerikanıń burıńǵı

Evropalı qul iyeleri kemedede afrikalı qullardı alıp ketpekte

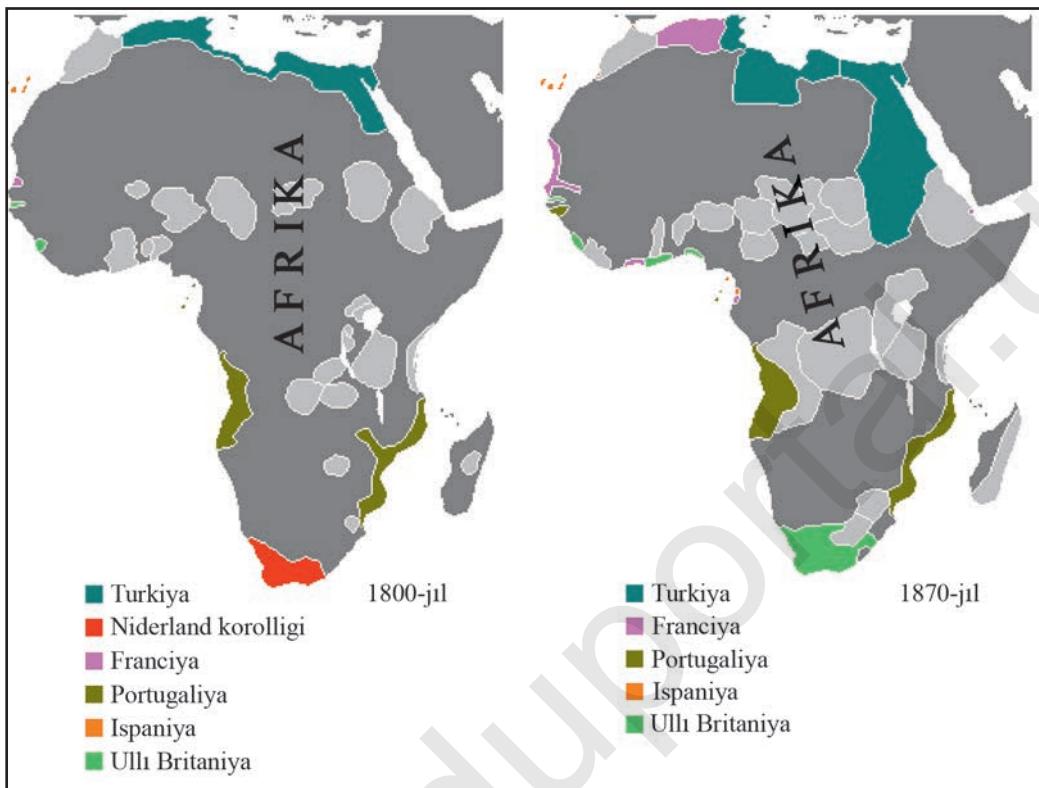
qara deneli qurallarınan bir bólimin bul jerje jaylastırdı. Jaylasıp algan bul burıngı qullar mákan jayı aymağın kem-kem keńeytip bardı.

1847-jılı bolsa Liberiya azat mámleketi dúzilgenligin daǵazaladı. Bul mámlekette Batis Evropa hám Arqa Amerikada aldıńǵı tártip-qaǵıydalar engizildi.

Liberiya, Ullı Britaniya hám Franciya arasındańı básekiden sheberlik penen paydalanıp, óz górezsizligin saqlap qala aldı.

Efiopiya. XIX ásirde de Efiopiya Orta ásır qatnasiqları húkim súrdı. Ol birneshe knyazlikler birikpesinen ibarat mámlekет edi. Olardıń hárbiń óz armiyasına iye edi. Bul knyazlikler atına góra oraylıq hákimiyattı tán algan. Evropa mámlekетleri mine usı faktordan paydalanıwǵa urındı. Mámleketti shet el dushpanlarınıń basıp alıw qáwpi kúsheyip bardı.

Usınday bir sharayatta Efiopiya siyaset maydanına kishi jer iyesiniń balası **Kassa** shıqtı. Kassa Efiopiyanı bir mámleketke birlestirdi hám 1855-jılı ózin imperator dep járiyaladı. Ol jaqsı áskeriy tayarlanǵan armiya dúze aldı. Iri feodallardı óziniń armiyasına iye bolıw huqıqınan ayırdı. Mámlekette ekonomikanı jetilistiriwge qaratılǵan bir

Afrikanıń bólip alınıwi

qatar reformalar ótkerildi. Imperator puqaraların ózleriniń burıngı shuǵıllanǵan miynet xızmetin dawam ettiriwge shaqırdı.

Efiofiya, Mısır, Tunis, Marakko, Sudan hám Madagaskar siyaqlı mámleketterde feodal monarxiya ornaǵan.

Gana hám Mali mámlekеттери Batıs Afrikadaǵı eń áyyemgi mámleketter bolıp esaplanadı.

Afrikada eki mámlekет — Liberiya hám Efiofiya óziniń górezsizligin saqlap qalǵan.

1847-jılı Liberiya azat mámleketi düzildi.

Biraq onıń reformaları iri feodallar hám shirkewdiń qarsılığına ushıradı. Ullı Britaniyanıń aralasıwi menen 1867-jılı Kasanıń hákimiyatı awdarıldı. Biraq Ullı Britaniya Efiopiyada bekkem ornalasa almadı.

Efiopiya xalqınıń ózgelerge górezli bolmaw jolındaǵı tilegi Ullı Britaniyanıń háreketlerin joqqa shıǵardı. Solay etip, Efiopiya óz górezsizligin saqlap qaldı.

Qubla Afrikanıń koloniyaǵa aylandırılıwı. XIX ásirdiń baslarında Ullı Britaniya Qubla Afrikadaǵı Kap koloniyasın basıp aldı. Koloniya xalqı **burlar** (*bur* — diyqan) dep atalatuǵın edi. Olar golland, francuz, nemeclerdiń awladları edi.

Burlar endi ol jerden kóshiwge májbür boldı. Olar jańa jerde eki mámleket dúzdi. Olardıń biri azat Oranj Respublikası, ekinshisi Transvaal dep ataldı. Burlar jergilikli xalıqqa júdá jawızlarsha qatnasiqta boldı.

Franciya koloniyaları. Mısrıda XVIII—XIX ásirler shegarasında mamluk áskerleri hám jergilikli xalqı mámleketke basıp kirgen Napoleon Bonapart basshılıǵındaǵı francuz armiyasına qarsı gúreste qatnasti. Francuz armiyasınıń qalǵan-qutqanı baǵıńǵanınan keyin misrlılar Ullı Britaniya armiyasın aydap shıǵarıw ushın gúresti.

Rásmıy jaqtan Mısır Osmaniüler türkler imperiyasınıń joqarı hákimiyatınıń qol astında bolsa da, ámelde tolıq górezsizlikti saqlap qalǵan edi.

Franciya 1830-jılı Aljirdı basıp aldı. Aljir xalqı Francuz kolonizatorlarına kúshlı qarsılıq kórsetti. Basqıńshılarǵa qarsı milliy-azatlıq gúresin alıp bardı. Bul gúreste aljirliler jol basshısı Abdulqadir ayrıqsha rol oynadı.

1847-jılı Abdulqadir armiyası qorshap alındı hám qıyratıldı. Abdulqadir qaytıs boldı. Biraq milliy-azatlıq gúresi toqtap qalmadı. Aljirlilar uzaq jıllar dawamında basqıńshılarǵa qarsı milliy-azatlıq urı-sın alıp bardı.

Marakko xalqı mámleket ishine kirip barǵan portugal, ispan hám francuz basqıńshılarına nátiyjeli túrde qarsılıq kórsetti. Franciya Hind okeanında Madagaskar atawın basıp alıwǵa birneshe ret urınıp kórdi, biraq sátsızlikke ushıradı.

- ◆ Mısrıda XVIII —XIX ásirler shegarasında ...
- ◆ 1867-jılı ...
- ◆ Abdulqadir háreketi ...
- ◆ XIX ásirdiń 90-jılları ...

Kolonizatorlar Afrikanıń áskeriy-texnikalıq jaqtan artta qalıwınan, onıń xalıqlarınıń pítirańqılıǵınan, qáwimler arasındaǵı óz ara kelispewshiliklerden sheberlik penen paydalandy.

XIX ásirdiń 70-jılları Afrikanıń ishkerisindegi úlken maydanlar evropalılarǵa ele belgili emes edi.

Bul aymaqlardıń Evropa mámleketleri ortasında koloniya sıpatında bólístiriliwi XIX ásirdiń aqırı — XX ásirdiń baslarında tamamlandı.

XIX ásir Afrika materigin Evropa mámleketleri tärepenin koloniylarǵa aylandırıw dawiri boldı. Ásirdiń aqırına kelip, Afrikanı basıp alıw, tiykarınan, tamamlandı. Óz watanın hám ǵárezsizligin qorǵaǵan júz miňlap afrikalılar kolonizatorlar menen bolǵan teńsiz sawashlarda qaytıs boldı. Kolonizatorlar bolsa materiktiń tábıyyı baylıqların talaw, xalqın ayawsız ekspluataciyalaw nátiyjesinde sheksiz baylıqlar arttırip, Evropanı rawajlandırıwǵa üles qostı.

Mamlukler — tiykarınan, qulıqqa aylandırılğan Gruziya hám Arqa Kavkaz xalqı.

Burlar — Qubla Afrikadaǵı golland, francuz hám nemec kolonizatorlarınıń áwladları.

1. Afrika materigi xalıqlarınıń social-ekonomikalıq rawajlanıwda basqa materik xalıqlarınan artta qalıw sebepleri haqqındaǵı óz pikirlerińizdi dápterińizge jazıń.
2. Afrika qalay koloniyaǵa aylandırıldı?
3. Afrika xalıqlarınıń milliy-azatlıq häreketleri haqqında nelerdi bilip aldıńız?
4. Aljır xalqınıń francuz kolonizatorlarına qarsılıq häreketin kim basqarǵan?

Dóretiwshilik jumıs tapsırması

Afrika hám Latin Amerikası mámleketleriniń koloniyalarǵa aylandırılıwı hám olardıń milliy-azatlıq gúresi procesiniń ulıwmalıq hám de ayırmashılıq täreplerin salıstırıń. Barlıq maǵlıwmatlardı dápterińizge quramalı krossvord jaǵdayına keltiriń.

Temaǵa baylanıslı Piter Abraxamstiń «Qábirdegi gulsheńber» romanıń oqıń hám tásirlerińizdi esse túrinde dápterińizge jazıń.

JUWMAQ

Aziz oqıwshılar! Siz jáhán tariyxı jańa dáwiriniń 1870-jılǵa shekem bolǵan basqıshı waqıyaları menen tanıstińız. Bul dáwirde Evropa hám Arqa Amerika mámlekетlerinde Orta ásirlık áste-aqırın Jańa dáwir menen, feodallıq tártipler jańa, burjuaziyalıq turmis tárizi menen al-massqanlıǵıń kórip shıqtıq.

Ekonomikalıq, siyasiy, sociallıq, mánawiy hám mádeniy turmista jańa tárepler payda boldı.

Siyasiy tarawda úlken ózgerisler — absolyut monarxiya hám milliy mámleketerdiń qáliplesiwi hám bekkemleniw procesi júz berdi. Sol waqtta Batıs Evropa hám Arqa Amerika mámleketerinde huqıqıy mámlekет hám puqaralıq jámiyetiniń dáslepki belgileri payda boldı.

Insanniń mánawiy dúnýasında da ózgerisler payda boldı. Ilim hám mádeniyattıń jańa jetiskenlikleri adamlar turmısına kirip bardı. Universitet hám mekteplerdiń sanı kóbeydi, úylerde kitaplar, gazetalar payda boldı. Nátiyjede, adamlar áste-aqırın diniy dogmalar tásirinen azat bola basladı. Diniy sananıń húkimdarlıǵı saqlanıp qalǵan orınlarda da endi onı reformalaw kerekligi haqqındaǵı ideyalar payda boldı.

Evropada XVII–XVIII ásirlerdiń dúnýa qarasi sıpatında **Gumanizm**, **Reformaciya** hám **Aǵartıwshılıq ideyaları** qáliplesti. Hárbir keyingi tálimat ózinen aldıngısunıń aldıngı ideyaların saqlap qaldı hám olardıń hámmesi adamnıń «jasawǵa, azatlıqqa hám múlkke» bolǵan huqıqların támiyinlewge umtıldı.

Bıraq, Latın Amerikası, Aziya hám Afrika xalıqlarınıń óziniń azatlıǵı, qádir-qımbatı hám górezsizligi ushın gúresiwi de, olarda demokratiyalıq túsiniklerdiń qáliplesiwi de sol Jańa dáwirde baslandı.

Usı maǵanada, Evropa hám Arqa Amerikada XIX ásirde jeńiske erisken industrial civilizaciya hám onda jámlesken ulıwma insaniyılıq qádiriyatlar dúnýadaǵı barlıq xalıqlardıń gúresiniń mazmunına aylandı.

Bul gúres procesi hám onıń nátiyjeleri menen sizler keyingi klas-larda tanısaſız.

MAZMUNÍ

Kirisiw. Jańa dáwirdiń baslanıwı 3

I BAP. EVROPADA JAŃA DÁWIRDIŃ QÁLIPLESIWI

1-tema: Ullı geografiyalıq ashılıwlар hám olardıń tariyxı áhmiyeti.....	7
2-tema: Jańa dáwir baslarında batıs evropa mámlekетlerinde industrial jámiyettiń qáliplesiwi	13
3-tema: Evropada Reformaciya.....	18
4-tema: Batıs Evropada jańa dáwir mádeniyatınıń qáliplesiwi	22

II BAP. XVI — XVIII ÁSIRLERDE EVROPA HÁM AMERIKA MÁMLEKETLERİ

5-tema: Angliyada korol hákimiyatınıń kúsheyowi. XVII ásirdegi Angliya burjuaziyalıq revolyuciysi	28
6-tema: XVI — XVIII ásirlerde xalıqaralıq qatnasiqlar	34
7-tema: Franciyada absolyut monarxiya. Ullı Francuz burjuaziyalıq revolyuciysi	37
8-tema: Ullı Francuz burjuaziyalıq revolyuciyasınıń tamamlanıwı hám tariyxı áhmiyeti.....	42
9-tema: XVI — XVIII ásirlerde Germaniya imperiyası.....	45
10-tema: XVI — XVIII ásirlerde Rossiya imperiyası.....	49
11-tema: XVIII ásirde Arqa Amerika. Amerika Qurama Shtatlarınıń dúziliwi	54
12-tema: Ağartıwshılıq (Bilimlendiriw) ásiri	59

III BAP. XVI — XVIII ÁSIRLERDE AZIYA HÁM AFRIKA MÁMLEKETLERİ

13-tema: XVI — XVIII ásirlerde Aziya mámlekетleri rawajlanıwınıń tiykarǵı ózgeshelikleri	65
14-tema: XVI — XVIII ásirlerde Qıtay	69
15-tema: XVI — XVIII ásirlerde Hindstan	73
16-tema: XVI — XVIII ásirlerde Yaponiya hám Koreya	79
17-tema: XVI — XVIII ásirlerde Osmaniylar imperiyası	84
18-tema: XVI — XVIII ásirlerde Iran	88
19-tema: XVI — XVIII ásirlerde Afrika mámlekетleri	92

IV BAP. 1800 — 1870-JÍLLARÍ EVROPA HÁM AMERIKA MÁMLEKETLERİ

20-tema: 1800 — 1870-jılları Ullı Britaniya	97
21-tema: 1800 — 1870-jılları Franciya.....	101
22-tema: 1800 — 1870-jılları Germaniya hám Italiya.....	107
23-tema: 1800 — 1870-jılları Rossiya	110
24-tema: 1800 — 1870-jılları Amerika Qurama Shtatlari	115
25-tema: Latin Amerikası xalıqlarınıň milliy azatlıq gúresi.....	120

V BAP. 1800 — 1870-JÍLLARÍ AZIYA HÁM AFRIKA MÁMLEKETLERİ

26-tema: 1800 — 1870-jılları Hindstan	126
27-tema: 1800—1870-jılları Qıtay	130
28-tema: 1800—1870-jılları Yaponiya.....	134
29-tema: 1800 — 1870-jılları Koreya	138
30-tema: 1800 — 1870-jılları Osmaniylar imperiyasi	142
31-tema: 1800 — 1870-jılları Iran hám Awǵanstan.....	145
32-tema: 1800 — 1870-jılları Afrika xalıqları	151
Juwmaq	156

**RAHMON FARMONOVICH FARMONOV,
USMON TOSHPO‘LATOVICH JO‘RAYEV,
SHUHRAT ERGASHEVICH ERGASHEV**

**JAHON TARIXI
(XVI–XIX asrning 60-yillari)**

*Umumiy o‘rta ta’lim maktabalarining
VIII sinf o‘quvchilari uchun darslik*

Qayta ishlangan va to‘ldirilgan to‘rtinchi nashri

Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent – 2019

Qaraqalpaq tilinde

Awdarmashilar: **S. Aytmuratova, Z. Oserbaeva**

Redaktor **S. Aytmuratova**

Tex. redaktor **Yelena Tolochko**

Operator **A. Begdullaeva**

Licenziya nomeri AI № 163. Basiwgá 2019-jil 9-iyulda ruqsat etildi. Formati 70×90¹/₁₆. Offset qágazı. Times KRKP garniturası. Kegli 11. Shártli baspa tabaǵı 11,70. Esap baspatabaǵı 9,72. Shártnama 82-2019. Nusqasi 12905 nusqada basıldı. Buyırtpa № 19-142

Original maket Málimleme hám ǵalaba kommunikaciyalar agentliginiń Sholpan atındaǵı baspa-poligrafiyalıq dóretiwshilik úyinde tayarlandı. 100011, Tashkent, Nawayı kóshesi, 30.
Telefon: +998-71244-10-45. Faks: +998-71244-58-55.

Ózbekstan Málimleme hám ǵalaba kommunikaciyalar agentliginiń «O‘zbekiston» baspa-poligrafiyalıq dóretiwshilik úyinde basıp shıǵarıldı. 100011, Tashkent, Nawayı kóshesi, 30.

Farmonov R.

F91 Jähán tariyxı. Jańa tariyxtıń birinshi dáwiri (XVI — XIX ásirdiń 60-jılları): Uliwma orta bilim beriw mektepleriniń 8-klasları ushın sabaqlıq/ R. Farmonov hám basqalar. — T.: Sholpan atındaǵı BPDÚ, 2019.— 160 b.
ISBN 978-99-05-653-4

**UOK 372.893=512.121(100)(075)
KBK 63.3(0)51ya721**

İjaraǵa berilgen sabaqlıqtıń jaǵdayın körsetiwshi keste

T. n.	Oqıwshınıń atı, familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıq-tıń alıngan-daǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qol tańbası	Sabaqlıqtıń qaytip tapsırılǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qol tańbası
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

*Sabaqlıq ijaraǵa berilgende hám oqıw jılıniń juwmaǵında qaytarıp
alınganda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegishe
bahalawǵa muwapiq toltrırılatdı*

Jańa	Sabaqlıqtıń paydalaniwǵa birinshi berilgendegi jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pútin, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar, jırtılmaǵan, kóshpegen, betlerinde jazıw hám sızıwlar joq
Qanaatlanarlıq	Muqaba jazılǵan, bir qansha sızılıp, shetleri jelingen, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajıralıw jaǵdayı bar, paydalaniwshi tárepinen qanaatlanarlıq ońlangan. Kóshken betleri qayta ońlangan, ayırım betleri sızılǵan
Qanaatlandır-maydı	Muqaba sızılǵan, ol jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajıralǵan yamasa pútkilley joq, qanaatlandırsızlıq ońlangan. Betleri jırtılǵan, betleri jetispeydi, sızıp, boyap taslangan, sabaqlıqtı tiklewge bolmaydı.